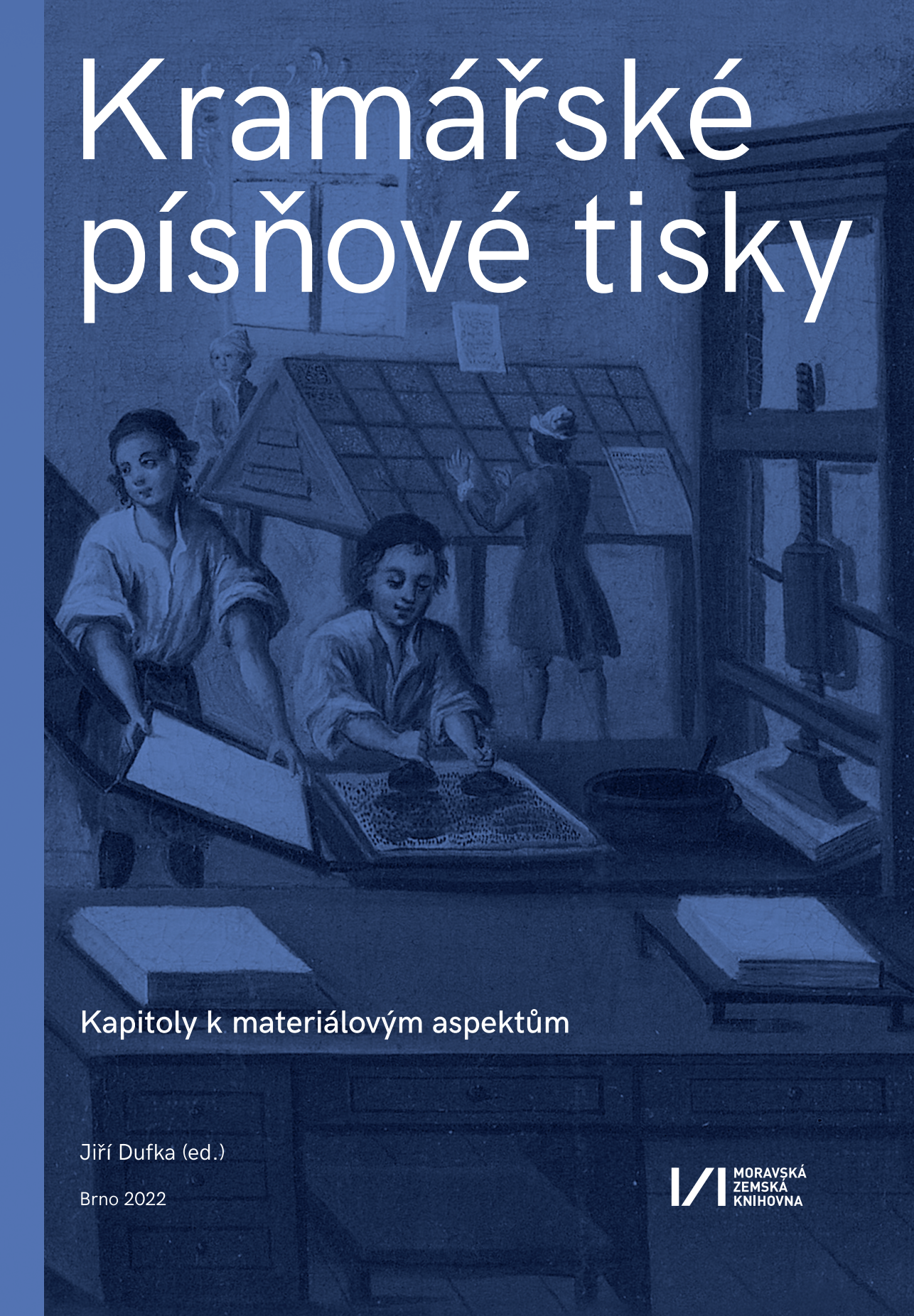

Kramářské písňové tisky

Kapitoly k materiálovým aspektům

Jiří Dufka (ed.)

Brno 2022

VI MORAVSKÁ
ZEMSKÁ
KNIHOVNA

Kramářské písňové tisky

Kapitoly k materiálovým aspektům

Jiří Dufka (ed.)

Moravská zemská knihovna v Brně, 2022

Kramářské písňové tisky : kapitoly k materiálovým aspektům / Jiří Dufka (ed.). --

1. vydání. -- V Brně : Moravská zemská knihovna, 2022. -- 219 stran

Anglické resumé

Obsahuje bibliografie a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-7051-328-6 (brožováno)

* 098:398.51 * 398.85/.87 * [08+092/099](=162.3) * 655.15 * 655.15-051 * 655.322

* 655.2 * 81'35 * (437.3) * (048.8:082)

– kramářské tisky -- Česko -- 17.-19. století

– kramářské písně -- Česko

– české tisky -- 17.-19. století

– tiskárny -- Česko -- 17.-19. století

– tiskaři -- Česko -- 17.-19. století

– knihtisk -- Česko -- 17.-19. století

– typografie -- Česko -- 17.-19. století

– pravopis -- Česko -- 17.-19. století

– kolektivní monografie

094 - Staré tisky [12]

Publikace byla vydána z finančních prostředků Ministerstva kultury České republiky prostřednictvím Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity na léta 2016 až 2022 (NAKI II) projektu DG18P02OVV021 Kramářské písně v brněnských historických fondech.

Lektorovaly: Mgr. Iva Bydžovská

PhDr. Markéta Skořepová, PhD.

Vydala Moravská zemská knihovna v Brně, 2022

1. vydání

© Moravská zemská knihovna v Brně

© Texty: Martin Březina, Martin Drozda, Jiří Dufka, Pavel Kosek, Romana Macháčková, Jitka Machová, Jindra Pavelková

© Fotografie: Moravská zemská knihovna, Moravský zemský archiv, Národní památkový ústav, Knihovna Národního muzea, Regionální muzeum v Chrudimi

ISBN 978-80-7051-328-6

Obsah

7	Úvod	
13	Tiskárny	<i>Romana Macháčková, Jitka Machová, Jindra Pavelková</i>
37	Papír	<i>Jitka Machová, Jindra Pavelková</i>
58	Formát	<i>Jiří Dufka</i>
73	Písmo	<i>Pavel Kosek, Martin Březina</i>
100	Dřevořez	<i>Martin Drozda</i>
115	Ortografie	<i>Pavel Kosek, Martin Březina</i>
150	Fingovaná impresa	<i>Martin Drozda</i>
160	Špalíčky kramářských tisků	<i>Martin Drozda</i>
169	Závěr	
173	Resume	

177 Primární zdroje

- 177 Seznam citovaných signatur kramářských a starých tisků
- 196 Seznam citovaných odkazů do bibliografických databází
- 206 Seznam špalíčků citovaných jako artefakt
- 207 Seznam archivních a muzejních pramenů

208 Sekundární literatura

- 219 Elektronické zdroje

Úvod

Obečné povědomí o kramářské písni je spojeno s multimedialní prezentací: zpěvák provázený flašinetem názorně ilustruje děj písně pomocí ukazovací obrázkové tabule skupině posluchačů. Zpívá nejčastěji o vraždách, o válkách, o lásce. Doprovodný prodej tiskovin představu kramářského zpěvu možná doplňuje, možná v ní zcela chybí. Tato kolektivně sdílená idea obvykle převrstvuje skutečnost dokumentovanou dochovanými písňovými tisky, jež reprezentují druhý možný obsah tradičně používaného, ale nejasně vymezeného sousloví *kramářská píseň* (viz dále), totiž konkrétní artefakt tištěného média. Z pohledu četnosti dochování písňových tisků ukazuje na odlišnou skupinu. Podobné performativní akty mohly být spjaty pouze s minoritním segmentem drobné písňové produkce – velká většina písní má náboženský obsah, neobrací se k posluchači a nelze jí dát podobu vyprávěného (zpívaného) příběhu.

Tato kniha se zaměří na různé žánry tištěných kramářských písní, hlavní pozornost však nebude věnovat jejich obsahu, byť pominout ho zcela samozřejmě nemůže, ale jejich materiální stránce. Obvykle si totiž při práci s konkrétním exemplářem nejdříve povšimneme stavu dochování a na papírem nesený text zaostříme až v druhém sledu. Zpravidla vidíme užíváním notně poškozený, podomácku šitý konvolut, který pro svůj neobvykle malý formát vlastně ani nepůsobí jako kniha. Za okamžik s překvapením zjišťujeme, že je složený z desítek drobných tisků, uvedených titulními stranami s hrubým dřevořezovým obrázkem, které zároveň suplují obálky. Při vlastním studiu a interpretaci písní jako bychom ale na prvotní silný vjem zapomněli a věnujeme se často pouze samotnému textu.

Vizualita je tedy první komponentou významu, který písňovým tiskům přisuzujeme, pokud je máme možnost držet v rukou. Pokoušíme-li se dobrat významů, jež tiskům dávali jejich výrobci, případně, jež jim přisoudili jejich uživatelé, musíme tedy do analýzy zahrnout i konkrétní exempláře. Domníváme se proto, že jinak záslužné edice textů zprostředkovávají jen část z komplexu významů těchto specifických tiskovin a bez zohlednění jejich materiálové povahy dochází k rezignaci na podstatný prvek nutný k jejich korektní interpretaci, totiž na jejich dochovanou fyzickou podobu.

Důraz na materiálové aspekty lze položit v zásadě ze dvou směrů, které se, pokud je to možné a účelné, snažíme spojit. První perspektivu nabízejí praktiky autorů

a výrobců těchto artefaktů, druhá, obtížněji sledovatelná rovina sleduje stopy významů, které nám zanechali recipienti. Kramářské tisky představují pozoruhodný typ dokumentů, ve kterých se jejich přisvojení recipienty druhotně promítá i do práce a záměrů producentů. Tiskaři chtěli prodat, a proto sledovali, jak s jejich výrobky uživatelé nakládají a snažili se jim vyjít vstříc. Stopy těchto propletených vztahů se pokusíme rekonstruovat, nebo alespoň naznačit.

Základní ideová východiska stojící v pozadí našeho přístupu ke zkoumaným drobným tiskům představují teze Michela de Certeaua, který studoval na masově produkovaných artefaktech proces jejich přisvojování recipienty. De Certeau rozlišuje dvě analytické kategorie: *strategie* a *taktiky*.¹ *Strategie* vymezuje jako záměry institucí a mocenských struktur, které předpokládají určitý způsob užívání svých produktů – ať se jedná o konkrétní výrobek nebo třeba městský urbanismus – a snaží se v tomto směru budoucí uživatele vědomě i nevědomky usměrňovat. Vedle toho *taktiky* zahrnují jednání uživatelů, kteří s takto vytvořenými strukturami nakládají, často ale vybočují z rámce, který chtěli jeho tvůrci vytyčit a který svým jednáním překračují, a vytvářejí nové způsoby užití. Tento kreativní přístup může dát věcem i strukturám zcela odlišné významy od původních záměrů tvůrců. V dějinách knižní kultury našel tento přístup odezvu zejména v dějinách čtenářství – na čtení se přestalo pohlížet jako na akt pasivního konzumování, ale jako na kreativní proces, ve kterém významy spoluvytváří i čtenář, nikoliv pouze autor nebo text.² V následujících kapitolách se tak zaměříme na strategie a přihlídneme k taktikám, jejichž poznání je nejen složitější, ale předpokládá odlišnou práci se zkoumanými dokumenty. Taktiky nás budou zajímat do té míry, pokud zpětně ovlivňují nakladatelské (a tiskárenské) strategie. Tento přístup není nijak inovativní; teze o vazbě významu knihy nejen k nesenému textu, ale i k jeho fyzické reprezentaci (konkrétnímu svazku), je v českém prostředí už dobře známá i díky překladům textů Rogera Chartiera.³ V případě kramářských písní, rychloobrátkového druhu tištěné produkce, který měl výrobci zajistit brzký zisk, bylo nutné nejen vytvořit dobrou nakladatelskou strategii, ale také odpovídat na praktiky spojené s užíváním koncového produktu. Taktiky zacházení s tisky tak zpětně ovlivňovaly volbu jejich podoby (tedy strategie).

* * *

Několikrát již byla zmíněna sousloví *kramářská píseň* a *kramářský* (popř. *kramářský písňový*) *tisk*, zatím však nebyl vymezen jejich obsah. I přes vědomí nedostatečnosti dostupných termínů jsme se u nich rozhodli setrvat a nevytvářet nové kategorie, zejména s ohledem na jejich zaužívanost a ve shodě s paralelně probíhajícími

1 de CERTEAU, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1988. ISBN 0-520-23699-8.

2 TÝŽ. Čtení jako pytláčení. In: DVOŘÁK, Tomáš, ed. *Kapitoly z dějin a teorie médií*. Praha: Akademie výtvarných umění v Praze, 2010, s. 135–146. ISBN 978-80-87108-16-8.

3 CHARTIER, Roger. *Na okraji útesu*. Praha: Pavel Mervart, 2010. ISBN 978-80-87378-52-6.

terminologickými diskuzemi.⁴ Domníváme se, že jejich nahrazením by došlo ke snížení srozumitelnosti sdělení.

Kramářský tisk pro nás představuje tradičně používaný termín, který zastřešuje nejen písňovou, ale i ostatní drobnou tištěnou produkci spojenou předpokládaným uživatelským určením skupinám obyvatel z tzv. lidového prostředí.⁵ Přídavné jméno kramářský souvisí s tradičně očekávaným kramářským způsobem distribuce.⁶ Přestože si uvědomujeme, že tento předpoklad je třeba podrobit zevrubné kritice, nevidíme ji jako úkol pro tuto knihu.

Sousloví *kramářská píseň* obvykle označuje jak samotné spojení melodie a slov (popř. i zmíněné performance), tak artefakt, na kterém je píseň vytištěná. Pro lepší srozumitelnost proto v našem textu hovoříme o *kramářských písňových tiscích*. Jejich definici spojujeme zejména s výrobními aspekty a snažíme se oprostit od úsudků vázaných na předpokládané uživatelské prostředí a způsob distribuce.

V této knize rozumíme *kramářským písňovým tiskem* poskládanou složku vytvořenou zpravidla z části tiskového archu, která nese tištěný písňový text. Skládání z nejvýše jednoho archu umožňuje nerozřezanou píseň distribuovat bez vazby nebo šití, případné rozřezání, sešití listů a někdy také přelepení hřbetu proužkem barevného papíru představuje ve většině případů až dodatečnou fakultativní úpravu prováděnou pravděpodobně prodejcem. Ze sledované skupiny tedy vylučujeme svazky, tj. tituly tištěné na více tiskových archů.⁷

Terminologické zastavení vyžaduje i výraz *materialita*. V této knize jím rozumíme aspekty související s materiálovou, v našem pojetí především výrobní podstatou

4 IVÁNEK, Jakub. Poznámky k vymezení pojmu kramářská píseň (s ohledem na tisky náboženské povahy). *Listy filologické*, 2017, CXL, s. 201–230. ISSN 0024-4457; KOSEK, Pavel. Uvedení do historie české světské kramářské písně. In: KOSEK, Pavel, BOČKOVÁ, Hana, DROZDA, Martin et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 9–12. ISBN 978-80-7028-532-9. FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie. The History and Reception of Czech Broadside Ballads within Local, Regional, and Global Contexts. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2022, s. 21–56. ISBN 978-94-6372-155-4.

5 Termín lid chápeme jako tradiční označení blíže nespecifikované *neelitní* části společnosti a velmi sporadicky ho užíváme zejména tam, kde diskutujeme starší texty, které s ním běžně operují. Jeho překonanosti jsme si vědomi (srov. CHARTIER, Roger. „Lidová“ čtení. In: POŘÍZKOVÁ, Lenka, ŠMEJKALOVÁ, Jiřina, eds. *Co jsou dějiny knihy? Antologie textů k dějinám a teorii knižní kultury*. Praha: Academia, 2021, s. 103–117. ISBN 978-80-200-32222-5.)

6 Distribuční kanály byly ve skutečnosti pestřejší – srov. SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*. Hradec Králové: Kruh, 1990, s. 19–30. ISBN 80-7031-624-1.

7 Kramářské písňové tisky tištěné na více složkách jsou mimořádně vzácné. Zatím se nám podařilo zachytit pouze jeden nedatovaný exemplář tištěný na dvou půlarchových složkách v Jindřichově Hradci v 18. století (MZK, VK-0000.736) a dva tisky z 50. let 17. století z Litomyšle (MZK, VK-0000.542, přív. 8 a MZK, VK-0000.542, přív. 10).

kramářského písňového tisku, tedy s papírem, způsobem jeho potisku, skládáním, využitím tiskových prvků (liter, dřevěných štočků), a také se způsobem organizace grafémů do slov, (ne)uváděním výrobních informací, i s uživatelským vytvářením specifických konvolutů – špalíčků. Poslední položky již přesahují do oblastí lingvistiky a sociální historie. Podle našeho mínění však tento úrok pomáhá překonat hranice tradičních oborových přístupů, které sice stále promlouvají vlastním jazykem, ale o sblížení alespoň usilují. Přes důležitost, kterou materiálovým aspektům kramářských písňových tisků přikládáme, vidíme i meze zvoleného pojetí. Přístupy, které vidí v artefaktech aktivní konatele děje, pro nás stojí už za touto hranicí.⁸

* * *

Soubor kapitol provázaných snahou odpovědět na otázku po výpovědním potenciálu tisku jako takového, jako artefaktu, který nám může být s trochou nadsázky pramenem poznání, *aniž bychom ho četli*, vychází z projektu NAKI II *Kramářské písně v brněnských historických fondech*. Mezi cíle řešitelského týmu a jeho spolupracovníků a spolupracovníků patřilo mj. zpřístupnění tzv. *Vobrovy sbírky kramářských tisků*, jednoho z nejrozsáhlejších dochovaných souborů těchto dokumentů vůbec.⁹ Evidování kramářských písňových tisků nám pomohlo získat nepřenositelnou vizuální zkušenost s desítkami tisíců exemplářů; možnost každodenního srovnávání po dobu několika let považujeme v tomto ohledu za nenahraditelnou. Tyto kompetence a zkušenosti však mohou být snadno ztraceny s rozpuštěním dočasného, projektově financovaného týmu. Považovali jsme proto za prospěšné získané poznatky zaznamenat, a to i za cenu různé úrovně poznání jednotlivých sledovaných aspektů a odlišných metodologických přístupů. Knihu je proto možné vnímat i jako průběžnou zprávu, která, jak doufáme, bude postupně korigována detailnějšími studiemi. Věříme však, že případným badatelkám a badatelům můžeme na základě analyzovaného materiálu nabídnout perspektivu, jejíž osvojení je prostřednictvím běžného studia jednotlivin spojeného s návštěvami paměťových institucí velmi obtížné.

Původně se kniha měla zaměřit na olomouckou, brněnskou a litomyšlskou dílnu v období před polovinou 18. století. Při pohledu na nezpracovanou, a tedy neuchopitelnou masu tisků, která před námi v době zahájení projektu ležela, se takové omezení jevilo jako jediné možné. S postupem prací se ale ukázalo, že největší množství kramářské písně se nedochovalo z 18. století, jak bývá občas uváděno, ale až z období

8 Máme na mysli zejména *Actor-Network Theory*, reprezentovanou především díly Bruna Latoura. Srov. LATOUR, Bruno. *Nikdy sme neboli moderní. Esej o symetrickej antropológii*. Bratislava: Kalligram, 2003. ISBN 80-7149-595-6.

9 DUFKA, Jiří, HOLUBOVÁ, Markéta, FROLCOVÁ, Věra, BYDŽOVSKÁ, Iva, MACHOVÁ, Jitka, GLOMBOVÁ, Hana, MACHÁČKOVÁ, Romana. Three Collections of Czech Broadside Ballads, Organizing, and Providing Access. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 131–153. ISBN 978-94-6372-155-4.

vymezeného posledními desetiletími 18. a prvními dvěma třetinami 19. století. Považovali jsme proto za potřebné rezignovat na uvedený kompaktnější způsob zpracování pouze nejstarší vrstvy tisků a vstoupit i do hlubokých vod nedostatečně zmapované produkce 19. století. Z toho důvodu bylo modifikováno i vymezení souboru a nově jsme začali sledovat dílny čtyři: dvě s dlouhou kontinuitou trvání – litomyšlskou a olomouckou a dvě menší, nově zřízené na konci osmnáctého století – jihlavskou a (pardubicko)chrudimskou, abychom jejich prostřednictvím dokázali poukázat na případné odlišnosti zavedených podniků a nově budovaných oficín. V případě Olomouce jsme navíc krátce přihlédli i k dílně nově zřízené v polovině 19. století nezávisle na starší tiskárně. Do tohoto výběru se naopak nedostaly pražské dílny a dílny s nadregionální distribuční sítí (zejm. Jindřichův Hradec a Skalica). V cestě takovému rozhodnutí stála na jedné straně obtížnější identifikovatelnost produkce jednotlivých pražských podniků a jejich menší zastoupení v brněnských sbírkách, z nichž projekt vycházel a na straně druhé kratší doba působnosti jindřichohradecké a skalické dílny ve srovnání s Litomyšlí a Olomoucí.

Produkci jsme sledovali od prvních šestnáctířkových písňových tisků připravených z jednoho archu a ukončili jsme ji v době nástupu technologických inovací v 30.–60. letech 19. století. Tehdy došlo k přechodu od ručních lisů k rychlolisům, změně používaného papíru i způsobu tvorby doprovodných vyobrazení. Dlouhý časový záběr vyvolal potřebu odlišného způsobu zpracování, protože zejména pro první polovinu 19. století je současný stav evidence *České národní bibliografie* naprosto nedostatečný.¹⁰ Ani pro starší období, pro něž jsou k dispozici záznamy *Knihopisu*, není podoba bibliografie uspokojivá.¹¹ Ze specializovaného soupisu kramářských písňových tisků, který připravovala Knihovna Národního muzea, zůstalo dodnes nevydané monumentální torzo prvního svazku.¹² Nezbylo proto než hledat oporu ve fondu Moravské zemské knihovny, který je svým rozsahem srovnatelný se sbírkou Knihovny Národního muzea a který umožňuje nad celým souborem strukturované vyhledávání pomocí elektronického katalogu. Zvláštní postup vyžadovaly studie věnované písmu

10 CNB – Základní vyhledávání. [online]. 2014, [cit. 2. 6. 2022]. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz>.

11 TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František Horák, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Praha: Státní tiskárna v Praze – Tiskárna Protektorátu Čechy a Morava – Nakladatelství Československé akademie věd – Academia, 1939–1967 (9 svazků). TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František, URBÁNKOVÁ, Emma, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, JARÝ, Vladimír, ANDRLE, Jan eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Dodatky. Praha: Národní knihovna ČR, 1994–2010 (8 svazků). Přihlédnuto bylo i k doplněním v elektronické verzi KPS – Databáze Knihopis. [online]. 2014, [cit. 2. 6. 2022]. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz>.

12 RYŠÁVÁ, Eva. Národní retrospektivní bibliografie kramářských písňových tisků 19. století. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec: Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, s. 25–28. ISBN 80-86227-00-6.

a pravopisu, v nichž nebylo možné pracovat s tak velkou skupinou tisků. Analýzy v těchto případech probíhaly na malém vzorku dat, která byla pokud možno rovnoměrně rozprostřena v čase.

* * *

Kapitoly jsme roztrídili do čtyř souvisejících částí, jejichž prostřednictvím se snažíme vysvětlit cestu k výsledné podobě tisku prostřednictvím okolností jejich vzniku, i sociálních přesahů, protože výslednou formu nelze oddělit od sociálního kontextu, ve kterém vznikla. V úvodní kapitole skládáme na základě dostupné literatury historii dílen ve čtyřech městech, dvou tradičních a dvou nově založených na konci 18. století. Cílem je uvést čtenáře do kontextu, ve kterém se bude pohybovat navazující výklad. Následující dvě kapitoly se věnují materiálu pro tisk – papíru, jeho výrobě a vypovídací hodnotě a následně formátu, tedy velikosti, do které byly potištěné archy skládány. Další oddíl obsahuje kapitoly věnované obsahu, který tyto listy papíru zaplňuje: písmu a obrazu. V posledním oddílu se zaměříme na úzus užití skládání grafémů za sebe (pravopis), praxi zamlčování či záměrně mylného uvádění nakladatelských údajů (fingovaná impresa) a také konvoluty (tzv. špalíčky), ve kterých se písňové tisky dochovaly do dnešních dnů. V závěrečné části shrneme dosažené výsledky a definujeme jejich potenciál pro interpretaci kramářských písňových tisků.

Tiskárny

Romana Macháčková, Jindra Pavelková, Jitka Machová

Usilujeme-li o poznání kramářských tisků jako artefaktů, je nutné seznámit se i s prostředím, ve kterém vznikaly. Účelem následující části je tento kontext nabídnout a podtrhnout mezi dosud známými informacemi zejména ty, které souvisejí s produkcí kramářských písňových tisků. Vedle základních informací o vlastnictví dílen a jejich edičním programu budeme usilovat o shromáždění dostupných informací k materiálovému vybavení, přihlédneme k produkci tiskovin v šestnácterkovém formátu, písňových tisků a tiskovin skládaných z jednoho archu.

Text nabídne vykreslení dějin tradičních dílen v Litomyšli a Olomouci a nově založených podniků v Jihlavě a v Chrudimi. Výkladu věnovanému starším dílnám bude předsazen kratší oddíl věnovaným možným zdrojům, které tyto podniky měly k dispozici v okamžiku zrodu klasického šestnácterkového písňového tisku skládaného z jednoho archu.

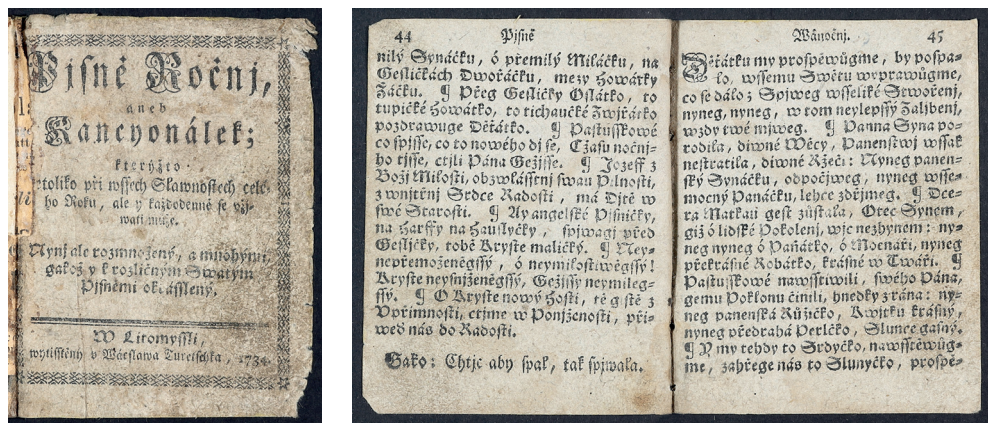
Obr. 1 Tiskařská dílna z cyklu nástěnných obrazů *Orbis pictus* Tadeáše Schueggera, 1775–1785.¹³

13 NPÚ, ÚPS v Českých Budějovicích (foto Hugo Moc, 2012).

Tradice a kontinuita. Litomyšlská a olomoucká tiskárna

V Litomyšli i v Olomouci jsou kramářské písně doloženy shodně v první třetině 17. století. Neobjevily se náhodou a bez vazby na předchozí vývoj. Obě dílny spojovala zkušenost jak s produkcí písňových tisků, tak s malým šestnácterkovým formátem. Jednalo se ostatně o nejdéle fungující mimopražské tiskárny vůbec. Knihtisk byl v Litomyšli přítomný od roku 1505/1506, v Olomouci potom kontinuálně od roku 1538. Po koncentraci knižní produkce v českých zemích do několika málo podniků zůstaly ve třetí čtvrtině 17. století právě tyto dvě dílny jedinými reprezentanty českého a moravského knihtisku realizovaného mimo Prahu, konkrétně litomyšlská dílna v letech 1634–1673 v Čechách a olomoucká v letech 1645–1688 na Moravě. V následujícím období tedy mohly těžit z nabytých kontaktů a z pozice zavedeného podniku. Dalším spojujícím prvkem byla kontinuita ve vlastnictví dílen založená na rodinných vazbách a minimu okamžiků spojených s prodejem tiskárny. Tyto faktory zřejmě spolu s časným etablováním výroby písňových tisků přispěly k dominantní pozici obou podniků v mimopražské kramářské produkci, jež trvala až do druhé poloviny 18. století.

Pohlédneme-li krátce do doby, která klasickým kramářským písňovým tiskům předcházela, je možné si povšimnout několika typů titulů, které její výslednou podobu ovlivnily. Zmíníme alespoň tři – publikace zmenšené do šestnácterkového formátu, novinové zprávy a knihy obsahující série ilustrací s biblickými tématy.

Obr. 2 Titulní list a ukázka sazby *Písní ročních* v litomyšlském vydání z roku 1784.¹⁴

Vedle honosných kancionálů s notací se v produkci obou tiskáren objevovaly i skromnější písňové sborníky, které si pro vystižení melodie vystačily s nápěvovým odkazem a které byly vydávány v menších formátech. Příkladem mohou být tzv. *Písně roční*, kancionál vydávaný v češtině s proměnlivým obsahem už od první poloviny

¹⁴ MZK, VS-0000.122.

16. století. Titul vycházel od počátku 17. století jako šestnáctěrka (1611)¹⁵ a od poloviny 17. století až do poloviny 19. století tištěný s doplňovaným alternativním titulem *Kancionálek*.¹⁶ Dokladem o společném uživatelském určení písní vydaných v kancionálních a formou samostatných písňových tisků jsou špalíčky, které v některých případech obsahují torza tohoto titulu.¹⁷

Do písňové podoby přecházely také novinové zprávy, které budou tvořit až do počátku 18. století paralelní linku k písňům s náboženským obsahem. Tento jev dokumentuje zřejmě souběžné vydání zpravodajského letáku a písňového tisku k pádu meteoritu u Odrance z litomyšlské dílny Adama Graudense.¹⁸ Podobné tisky byly v Litomyšli vydávány pravděpodobně i v němčině.¹⁹

Kramářský písňový tisk nebyl tvořen pouze formátem a textem, ale také obrazovou složkou. Dřevořezy byly přímo přejímané z publikací, které již obsahovaly ilustrace vhodných rozměrů, nebo byly podle starších vzorů znovu vytvářeny v odpovídající velikosti. Příkladem mohou být například série používané pro tisk *Epištol a evangelií*, případně postil.²⁰

V období, které předcházelo vlastní kramářské písňové produkci lze pozorovat i skutečnost, která není rozpoznatelná z tisků samotných, jako spíše z uživatelských konvolutů – totiž vazbu litomyšlské tiskárny na moravské prostředí. Litomyšlské tisky se obvykle objevují ve špalíčcích společně s olomouckými a skalickými tisky.²¹ Podpořit tuto tezi je ostatně možné tituly vydávanými pro moravské prostředí nebo třeba spory, které litomyšlští tiskaři vedli se svými olomouckými konkurenty.²²

První známé písňové tisky z **Litomyšle**, tedy výše zmíněné texty o pádu meteoritu u Odrance, pocházejí z doby vedení místní dílny Adamem Graudensem.²³ Po jeho smrti se vdova Dorota znovu provdala za Jana Ryka (1623), jenž dílnu převzal a jehož poslední tisky jsou doložené roku 1628. S jeho jménem jsou už spjaté první dochované litomyšlské písňové tisky v šestnáctěrkovém formátu. Existenci starších nedochovaných děl (neznámo ovšem, zda z litomyšlské produkce) dokládají oba svačky spojené s Rykovým jménem odkazem na předchozí vydání: písně ke sv. Dorotě

15 K13306.

16 Srov. knihopisné návěští *Písně, Roční*. Česká národní bibliografie eviduje titul v tradiční podobě ještě v roce 1857 (cnb001305450).

17 Srov. MZK, VK-0000.750,přív.7a.

18 Srov. K17592 a K17593.

19 BCBT42107.

20 Blíže v kapitole věnované dřevořezu.

21 Srov. špalíčky MZK, VK-0000.100; MZK, VK-0000.167; MZK, VK-0000.337.

22 NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. II. díl. SPÁČIL, Vladimír, ed. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci – Opava: Zemský archiv Opava, 2007, s. 136. ISBN 978-80-244-1585-7.

23 K17592, K17593.

a sv. Voršile²⁴ i dnes nezvěstný svazeček nazvaný *Písničky utěšené o trpělivosti lidí pobožných*.²⁵

Po Rykově smrti tiskla krátce jeho vdova Dorota. S jejím jménem je doložený další písňový tisk z roku 1629 vydaný pod názvem *Písničky některé nové pobožné*.²⁶ Téhož roku bylo uděleno sedmileté privilegium pro litomyšlského děkana Daniela Vojtěcha Hájka k vydávání modlitební knížky *Hortulus animae* a dalších titulů schválených jezuitu.²⁷ Lze jistě předpokládat, že tisky byly alespoň z části objednávány právě v místní tiskárně. Ostatně jezuité a následně místní piaristická kolej patřili mezi významné zadavatele tisku po celé 17. a 18. století.

Etapa spojená s Matoušem Václavem Březinou, dalším z manželů Doroty Graudensově-Rykové, přinesla edice sborníků duchovních písní vydávaných zejména pod zavedeným (a variujícím) titulem *Písničky pobožné*, které představovaly zpěvníčky různých (a odlišných) duchovních písní.²⁸ Rozšíření vydávaného repertoáru představuje zařazení písní s hagiografickým obsahem, většinou vyňatých z kancionálu Šimona Lomnického.²⁹ Březina vedle písňových tisků vydával také drobné prozaické texty, kalendáře a minuce. Roku 1641 se mu podařilo získat od arcibiskupa nové privilegium, které ho opravňovalo k tisku titulů schválených litomyšlským děkanem a tamními piaristy.³⁰ Po Březinově smrti se do impres načas vrací jméno jeho vdovy Doroty (1651–1653), v nabízené produkci však nedochází k žádným zřetelným změnám.

Posledním manželem Doroty Graudensově-Rykové-Březinové se stal Jan Arnolt, syn stejnojmenného královéhradeckého tiskaře, jehož jméno se v impresech poprvé objevuje roku 1653, po roce 1668 s přídomkem z Dobroslavína.³¹ Po pěti letech svou tiskárnu přestěhoval do nově zakoupeného domu a podle následného zvýšení rozsahu evidované produkce lze předpokládat i možné rozšíření provozu. V roce 1669 se již ovdovělý Arnolt oženil s dcerou pražského tiskaře Jiřího Šípaře, téhož roku se do Prahy také odstěhoval a zřídil vlastní tiskárnu na Malé Straně. Své podnikání rozšířil ještě v roce 1684 o tiskárnu po Urbanu Goliášovi na Starém Městě pražském a v témže roce

24 K12849; srov. též muzejní katalog SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Kramářské tisky ze sbírky Městského muzea Počátky 1592–1836 (1860)*. Pelhřimov 2020, s. 29 – tisk má dnes signaturu K1/25. Za poskytnutí elektronické verze katalogu děkujeme autorce.

25 K13860.

26 K13500.

27 BERÁNEK, Karel. Tiskařská privilegia České dvorské kanceláře v Státním ústředním archivu v Praze. *Strahovská knihovna*, 1977–1978, roč. 12–13, s. 80. ISSN 0081-5896.

28 Srov. K13712, K13731, K13828, K13506.

29 Srov. K12426, K13459, K12659.

30 JELÍNEK, František. *Hystorye města Litomyssle*. Díl druhý. W Litomyssli: Tisťstěná u Jana Turečkowých Dědičů, 1845, s. 71.

31 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Nakladatelství Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2008, s. 69–70. ISBN 978-80-7277-390-9. Odsud přebírány i další základní biografické informace o Arnoltovi.

se v litomyšlských impresech začíná objevovat Daniel Vojtěch Kamenický, původně hradecký tiskař, kterému Arnolt svou dílnu odprodal. V produkci zachycené *Knihopisem a Bibliografií cizojazyčných bohemikálních tisků* je znatelný předěl v zaměření litomyšlské produkce. Zatímco 60. léta představují jisté zvýšení aktivity, i když jde už jen o odlesk produkce 16. století, v 70. letech se již důraz zřetelně posouvá na pražský provoz, kde je publikována převážná část náročnějších titulů. Snižuje se podíl německých a latinských tisků s deklarovaným místem výroby v Litomyšli a stejně tak klesá podíl evidované výrobně náročnější produkce v českém jazyce. Dvojí impresum je v Praze a Litomyšli používáno zejména u kalendářů a je vázané na privilegium vydané pro obě města.³² Písňové tisky publikované stále nejčastěji pod titulem *Písničky pobožné*, příp. *Písničky ranní (večerní)* nepřinášejí významnou nakladatelskou inovaci. Pozoruhodný je výskyt dřevorezu se sv. Ondřejem na Arnoltově nedatované kramářské písni, který se už v roce 1601 objevil v olomoucké handlovské tiskárně. Buď Adam Graudens, nebo některý z jeho nástupců, dokázal zřejmě rozšířit výbavu tiskárny minimálně o štočky z části olomoucké dílny, které nezakoupil Mikuláš Hradecký.³³ Hodná pozornosti je i možná vazba překladových zpravodajských písňových tisků k Arnoltovu privilegiumu na tisk periodických novin. Inspiraci pro litomyšlské zpravodajské písňové tisky lze předpokládat i u starších novin Ludmily Sedláčkové. Podle nemnoha exemplářů, dochovaných ve větší míře z poslední čtvrtiny 17. století, však lze hypoteticky předpokládat pravidelnější převod zpráv do písňové podoby právě v tomto období a zachování obdobného postupu v tiskárně i pod vedením Daniela Vojtěcha Kamenického.³⁴ Pro značné provázání Arnoltových podniků je na místě připomenout jeho pražské vydání známé *Čechořečnosti* Václava Jana Rosy (1672), gramatické příručky, jež mimo jiné sloužila také tiskařům.³⁵

Daniel Vojtěch Kamenický, majitel dílny po roce 1684, provozoval mezi lety 1673 a 1681 tiskárnu v Hradci Králové. Následně odešel do litomyšlské dílny, kterou od Arnolta nakonec zakoupil.³⁶ Charakter produkce posuzovaný na základě *Knihopisu a Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků* potvrzuje redukci edičního programu, která nastala v 70. letech po Arnoltově odchodu do Prahy. Vedle děl vzniklých pravděpodobně na objednávku zdejší piaristické koleje tvoří kramářské písňe velkou část evidované produkce. Ve srovnání s předchozím obdobím lze pozorovat jak pokračování v reedicích starších titulů, tak vydávání šestnáctířkových zpěvníků z jednoho archu

32 Objevuje se po roce 1673, tj. po vydání prvního privilegia. Srov. BERÁNEK, Karel. *Tiskařská privilegia*, s. 81.

33 Srov. K14907 (Rozeplutův kancionál) a K13466 (kramářská píseň). K rozdělení dílny NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. I. díl. SPÁČIL, Vladimír, ed. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci – Opava: Zemský archiv Opava, 2007, s. 348. ISBN 978-80-244-1585-7.

34 K vydavatelsví novin Ludmilou Sedláčkovou, Janem Arnoltem a jinými srov. STEJSKALOVÁ, Eva. *Novinové zpravodajství a noviny v Čechách od 17. století do roku 1740*. Praha: Nakladatelství Karolinum – Národní muzeum, 2015. ISBN 978-80-246-2613-0.

35 KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum, 2015, s. 267–324. ISBN 978-80-246-2734-2.

36 JOHANIDES, Josef. *Staré královéhradecké tisky*. Hradec Králové: Nakladatelství Kruh, 1973, s. 19.

o rozsahu nižších jednotek písní. Registrujeme také větší počet už samostatných písní k svatému Janu Nepomuckému a také písní mariánských, vztažených často k poutním místům. Zejména z 90. let je evidováno několik zpravodajských osmerkových tisků, jejichž názvy často deklarují cizojazyčnou předlohu. Sporadicky se objevují zprávy o prvních světských písních.³⁷ Pomalu se také začínalo rozpadat monopolní postavení litomyšlské a olomoucké officíny v mimopražském knihtisku: koncem století k nim přibýly podniky v Hradci Králové (1673–1681 a poté od roku 1711), Chebu (od 1686), Brně (od 1689), Znojmě (od 1703), Jindřichově Hradci (od 1705?), Kutné Hoře (od 1713), Opavě (od 1716), Litoměřicích (od 1725), Mostě (od 1727) a v Mladé Boleslavi (od 1735). Vedle toho několik dalších podniků fungovalo krátkodobě.³⁸

Z doby tisku Jana Kamenického (tiskl v letech 1711 až 1751), syna a nástupce předchozího v čele podniku, je evidován přibližně o třetinu vyšší objem produkce, což však může být způsobeno vyšším počtem dochovaných efemerních, především kramářských tisků, které měly větší šanci přestát až do doby muzejních sběrů v 19. století. Z dříve neevidovaných titulů se objevuje slabikář,³⁹ který spadá do vlny obnoveného vydávání těchto publikací ve 20. a 30. letech 18. století,⁴⁰ roste počet modlitebních knížek a tisků spojených s činností náboženských bratrstev. Zajímavý titul představuje *Katechismus zpěvový* s veršovanými verzemi základních modliteb – nejde však o původní litomyšlský tisk, ale reedici práce vydané dříve v pražské arcibiskupské tiskárně.⁴¹ Z pohledu písní je zajímavé obnovení vydávání zpěvníků⁴² a pokračování vydávání zpravodajských písní. Hojněji než dříve jsou dochovány nepomucenské a mariánské písně často vztažené k poutnímu provozu. Do skupiny poutních tisků spadá také přehled dějin poutního místa v Mariazell se soupisem tamních zázraků.⁴³

Poslední z litomyšlské rodiny Kamenických Antonín Vojtěch pokračoval od roku 1751 v linii nastoupené svými předky. V produkci již jednoznačně převažují jednopísmňové tisky, v nichž nadále zůstává vysoký podíl mariánských a svatojanských písní. V impresech se ještě častěji než za Jana Kamenického objevuje pouze místo a rok vydání bez uvedení jména tiskaře. Za pozornost stojí také vydání zpěvníku pro bratrstvo v nedaleké obci Litrbachy.⁴⁴ Objevují se i samostatné modlitební tisky. Tragický konec rodiny Kamenických v Litomyšli je spojen s požárem v roce 1775, jemuž padl za oběť i sám tiskař Antonín Vojtěch Kamenický.

37 Nechovaný tisk K12813, dochované K12696, K13789.

38 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 184–185 a 605–608.

39 K15446.

40 KUBÁLEK, Josef, HENDRICH, Josef, ŠIMEK, František. *Naše slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII.* Praha: Státní nakladatelství, 1929, s. 124–127.

41 K03827, pražský tisk K03826.

42 K03408.

43 K02373.

44 K03241.

Litomyšlskou tiskárnu po požáru 1775 znovu uvedl do provozu nový majitel Václav Vojtěch Tureček, dřívější faktor kutnohorské tiskárny. Obnovení provozu si zřejmě vyžádalo jistý čas, první datovaný tisk s uvedením jeho jména pochází až z roku 1777.⁴⁵ Turečkova rodina potom dílnu provozovala až do roku 1846. Podobně jako v Jihlavě nebo v Olomouci byla produkce litomyšlské dílny zaměřena zejména na reedice prověřených titulů. Celkově za Turečkova vedení rychle vzrůstal počet evidovaných tisků, zejména kramářských. Se jménem Václava Turečka je možné s vysokou pravděpodobností spojit také několik štočků, které se v litomyšlských *Nebekličích* objevily s iniciálami WT.⁴⁶ Pokud přímo v dílně dřevořezové štočky vznikaly, je jistě možné uvažovat i o výrobě menších vyobrazení pro šestnácterkový formát, které začaly právě od konce 18. století vytvářet sady generických vyobrazení určených zřejmě cíleně pro kramářskou písňovou produkci.⁴⁷

Obr. 3 Signovaný ilustrační dřevořez z litomyšlského *Nebekliče*. Monogram W. T. nejspíše označuje samotného tiskaře Václava Turečka.⁴⁸

45 K03008. Exemplář se ovšem nedochoval.

46 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 1028.

47 Srov. kapitolu věnovanou dřevořezům.

48 K05274.

Roku 1814 postihl tiskárnu opět požár, při němž zahynulo šest členů Turečkovy domácnosti, včetně jeho tří dětí. Zřejmě v důsledku této tragédie předal Václav Vojtěch oficínu synu Janu Josefovi. Z období jeho vedení podniku (1815–1836) zůstala zpráva o počtu zaměstnanců a tím i hrubá informace o vybavení dílny – roku 1835 měl zaměstnávat 11 osob,⁴⁹ což by odpovídalo zhruba třem, možná čtyřem lisům. Litomyšlská tiskárna byla poměrně konzervativní, což se projevovalo nejen pomalým upouštěním od novogotických tiskových píssem, ale také používáním kustod, rokokového dekoru a červeno-černého soutisku hluboko do 30. a 40. let 19. století.⁵⁰

Karel Veselík po odhlédnutí od vlastní písňové produkce konstatoval pro první polovinu 19. století jev zřejmý i v druhé půli 18. století: téměř úplné vymizení latinských knih na úkor publikací ve vernakulárních jazycích.⁵¹ Vzájemný podíl českojazyčných a německojazyčných tisků byl 3 : 1, přičemž v obou skupinách výrazně dominovala náboženská témata. Většinu světských publikací tvořily knížky lidového čtení, často reedice nebo zjednodušené překlady děl světové literatury. Od 20. a zejména 30. let je možné sledovat spolupráci s konkrétními autory krátkých próz, případně poezie. Po Turečkově smrti v roce 1836 dílnu ještě provozovaly pod impresem Turečkových dědiců jeho dcery a roku 1846 byla prodána Františku Bergrovi.

Působení Františka Bergera (1846–1852), jeho zetě Antonína Augusty (1852–1863), Bergerovy vdovy Josefy (1864–1874), a následně Augustovy vdovy Františky (1874–1890) i vnuka Vladimíra Augusty (1890–1940) v čele tiskárny je v reálném provozu spjata s osobou Jana Vojtěcha Jeřábka, člena významné pražské tiskařské rodiny, který v Litomyšli působil jako faktor a později ředitel. Syn teplického tiskaře po vyučení získal praxi v pražské Haasově tiskárně a následně přešel do Litomyšle, snad ještě k Turečkovým dědicům. Jeřábek zůstal v augustovských službách až do své smrti v roce 1903.⁵² Dobu jeho nástupu charakterizovaly inovace – roku 1850 pořízení prvního rychlolisu a (jak bude demonstrováno v kapitole věnované formátům) také rozšíření portfolia kramářských tisků tištěných v osmerkové velikosti. První použití antikvy pro tisk českojazyčného díla (1847) je zřejmě pouze požadavků autora a jedná se až do převzetí podniku Antonínem Augustou o výjimečný případ. Jedním ze zdrojů papírů během tohoto období byla tiskárna v Dolní Loučce u Uničova.⁵³

Zejména v závěru působení Antonína Augusty v letech 1860–1863 podnik vydával finančně nákladné knihy předních českých spisovatelů. Spolupracoval

49 SOMMER, Josef. *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band. Chrudimer Kreis*. Prag: in der Calve'schen Buchhandlung, 1837, s. 178.

50 VESELÍK, Karel. Litomyšlská tiskárna v první polovině 19. století. *Zprávy z muzeí od Trstenické stezky*, 1948, roč. 4, s. 24–34. Blíže v kapitole věnované písmu.

51 Tamtéž, s. 29–30.

52 JEŘÁBEK, Viktor Kamil. 250 let staročeského impresorského rodu Jeřábků. *Národní listy* 28. 5. 1940, roč. 80, čís. 141, s. 3. VESELÝ, Adolf. *Viktor K. Jeřábek. Člověk a dílo*. Brno: Moravské kolo spisovatelů, 1926, s. 9–10.

53 ROKYTA, Hugo. Papírna v Dlouhé Loučce u Šternberka na Moravě a nakladatel Boženy Němcové. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1959, roč. 67, č. 2, s. 26–27.

s Janem Nerudou, Vítězslavem Hálkem nebo Boženou Němcovou. Právě nevybíravé jednání nakladatele Antonína Augusty s umírající Němcovou ve věci vydávání jejích spisů těžce poškodilo jeho pověst a vyústilo v jeho vystěhování do Ameriky (1863), kde o tři roky později zemřel pod nově přijatým jménem Elsner.⁵⁴

Společenský význam Augustova edičního záběru ovšem nenašel odraz v hospodářských výsledcích firmy. Zadlužený podnik odkoupila po Augustově emigraci v dražbě jeho tchýně Josefa Bergrová, z jejíhož působení v čele tiskárny v letech 1863–1873/4 pochází velké množství kramářských písní (světských i duchovních), ve většině případů ovšem nedatovaných, označených pouze jménem tiskařky a nakladatelky. Typické pro tuto dobu je opakované přetiskování stejných písní či námětů. Po její smrti v tiskařském řemeslu pokračovala její dcera Františka Augustová. Roku 1889 přešla tiskárna do rukou Františčina syna Vladimíra Augusty, který podnik vedl až do roku 1940.⁵⁵

Souputnicí litomyšlské dílny byla tiskárna v **Olomouci**. V 16. století představovaly oba podniky hlavní střediska mimopražského knihtisku, v druhé třetině 17. století dokonce jediná místa tisku mimo Prahu. Poté se však jejich osudy začaly odlišovat. Zatímco Litomyšl se propadala k regionálnímu průměru, význam olomoucké tiskárny, podpořený místní univerzitou, biskupskou konzistoří i mnoha řeholními domy, rostl.

Nejstarší písňové tisky připravené z jednoho archu v šestnácterkovém formátu pocházejí z oficíny Mikuláše Hradeckého z Kružnova. Roku 1626 založil jednu z prvních katolických tiskáren na Moravě, materiální vybavení tvořila zakoupená část dílny po Matěji Handlovi.⁵⁶ Handlové byli pokračovateli olomouckých tiskařů 16. století, k specifikům jejich podniku patřila především produkce hudebnin, ať notovaných, nebo přinášejících pouze texty s nápěvovými odkazy. Vybavení Hradeckého dílny však bylo širší. Používal například štočky z dílny katolíka Pavla Schramma, který v Olomouci působil v letech 1612–1623 paralelně s handlovskou oficínou a jehož tiskařský materiál pocházel pravděpodobně od brněnského tiskaře Bartoloměje Albrechta Formana, nebo z loucké klášterní tiskárny.⁵⁷ Z pozůstalostního inventáře Mikuláše Hradeckého se dozvídáme o kapacitě dílny, která byla určena pěti tiskařskými lisami.⁵⁸

54 ŠTĚPÁNEK, Josef. Knih tiskárna litomyšlská do roku 1863 a spisy české v ní tištěné. In: *Druhá výroční zpráva o městských vyšších reálních školách v Litomyšli za školní rok 1877–78*, 1878, s. 21–23.

55 Augustova tiskárna Litomyšl – Historie a budoucnost. [online]. [cit. 11. 02. 2022.] Dostupné z: <https://www.augustovatiskarna.cz/o-augustove-tiskarne/historie-a-budoucnost.html>.

56 Dílna byla po dědicím sporu rozdělena na dvě části, z nichž jednu zakoupil Hradecký. NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. I. díl, s. 234. PUMPRLA, Václav. Vývoj olomouckého knihtisku do roku 1800. *Střední Morava*, 1995, roč. 1, č. 1, s. 59–69. ISSN 1212-1134.

57 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 376.

58 MYŠÁK, Miroslav. Vít Jindřich Ettel (+1669). Několik poznámek k olomouckému knihtiskaři a jeho dílně. In: DANIEL, Ladislav, HRADIL, Filip, eds. *Město v baroku, baroko ve městě*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 76. ISBN 978-80-244-3373-8. Stejný údaj i s hmotností písma a množstvím potištěných a nepotištěných archů v NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. II. díl, s. 138.

První dochovaný písňový tisk Mikuláše Hradeckého pochází ze 30. let 17. století a má obdobnou podobu jako v Litomyšli – jedná se o písňový sborníček.⁵⁹ V šestnácterkovém písňovém sortimentu se ještě ve 30. letech, tedy o něco dříve než v Litomyšli, objevují kramářské písně s titulem *Písničky ranní*.⁶⁰ Pravidelně tištěný titul představují kalendáře a sněmovní snešení vydávané od roku 1628 na základě panovnického privilegia. Vedle například šestnácterkové minuce najdeme v jeho produkci evidované *Knihopisem* a *Bibliografii cizojazyčných bohemikálních tisků* tituly určené pro školské potřeby (donáty, vokabulář) nebo několik reedic titulů z 16. století (cestopis Martina Kabátníka, Ezopovy bajky, Nikodémovo apokryfní evangelium). Podstatná byla dále latinská produkce pro místní univerzitu a církevní potřeby. Souběžně s Hradeckým působila v Olomouci ještě dílna Jana Hoffmanna (1630–1634), jejíž podle známých tisků nepříliš rozsáhlá produkce byla úzce provázána s jezuitou. Od ukončení činnosti brněnské tiskárny v polovině 40. let se začínají objevovat i tisky určené také pro druhé hlavní město Brno.

Po smrti Hradeckého se Dorota Hradecká, která samostatně tiskla v letech 1653–1654, vdala za dosavadního faktora Víta Jindřicha Ettela, který stál v čele dílny až do roku 1669.⁶¹ Období, kdy byla olomoucká tiskárna jedinou v zemi, se podobně jako v Litomyšli projevovalo nárůstem evidovaných tisků v 50. a zejména v 60. letech. Ettelovy rozsáhlejší písňové tisky reprezentuje poutní zpěvník Jana Bernarda Kozmy (1655),⁶² normativní potenciál pro sazečskou práci mohla mít gramatika Jana Drachovského (1660).⁶³ V produkci nadále hrály významnou roli jak privilegované kalendáře a tisky sněmovních snešení, tak tisky určené pro univerzitní prostředí. Kramářských tisků je z Ettelova působení zatím známo jen velmi málo: vedle *Knihopisem* evidovaných *Písniček utěšených*⁶⁴ jsme zachytili jen torzo písně ke svatě Barboře, přetisk staršího litomyšlského vydání.⁶⁵ Rozsah vydávaných titulů byl ovšem výrazně širší.

Cenné prameny pro poznání objemu produkce představují Ettelův pozůstatkový inventář se soupisem knih (1669) a soupisy k majetkovému vyrovnání při sňatku jeho vdovy s Janem Josefem Kilianem (1673).⁶⁶ Písňové tituly jsou uvedeny

59 K13715. Tisk K12782 připsaný *Knihopisem* k roku 1629 odráží událost ze zmíněného roku, publikovanou nejdříve německy ve slezské Vratislavi a teprve následně v Olomouci. Její vznik lze tedy položit spíše do 30. let.

60 K13836. Osmerkový německo-latinský zpěvníček skládaný z jednoho archu, který BCBT připisuje Hradeckému (BCBT39715), byl na rozdíl od kramářské produkce zjevně určen náročnějšímu publiku a celkovou úpravou navazuje na starší hudebniny z produkce handlovské dílny.

61 MYŠÁK, Miroslav. Vít Jindřich Ettel, s. 75–84. a MYŠÁK, Miroslav. Knihy v olomoucké tiskárně v roce 1673. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*, 2015, č. 310, s. 45–59. Z Myšákových studií čerpáme také informace o dílenském inventáři a skladových zásobách.

62 K04363.

63 K02093; KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři*, s. 127–137.

64 K13860a.

65 MZK, VK-0000.811.

66 MYŠÁK, Miroslav. Vít Jindřich Ettel, s. 75–84.

v 45 nerozlišených položkách nazvaných *Tractaten und Lieder* a v souhrnné položce *Allerhand gesänger Historien und Lieder*. Edice soupisu knih uvádí počet evidovaných kusů, archový rozsah a počet evidovaných potištěných archů. Je pozoruhodné, že oproti našemu předpokladu ani jedna z nejmenších položek, kde předpokládáme písňové tisky, není tištěna pouze z jednoho archu, ale zpravidla ze dvou nebo tří.⁶⁷ Ze seznamu lze také usuzovat na pravděpodobný náklad 500 kusů u jedné položky.

Inventář Ettelovy pozůstalosti je mimořádný i v dalším ohledu: podrobně eviduje i vybavení tiskárny. Nejobjemnější položkou byly samozřejmě tři tiskařské lisy. Evidovány jsou dochované matrice, dokumentující odlévání vlastního písma, včetně připojené poznámky o výměně *antikvy parergon* krakovského tiskaře Balcera Śmieszkowice za olomoucký střední švabach, ke které došlo pravděpodobně po roce 1663. Sepsána byla i Ettelova písma. Vzhledem ke sledovanému tématu se jeví jako podstatná informace o novogotických tiskových písmových sadách: v letech 1670–1671 byl ze staré fraktury velikosti cicero odlit nový střední švabach. Z popisu závazků jsou zřejmé taky některé zdroje papíru: tiskárny v Šumperku a v Dlouhé Loučce (zřejmě u Uničova).

Po Ettelově smrti a krátkém mezidobí činnosti jeho vdovy nastupuje do čela dílny její nový manžel Jan Josef Kilian (tiskl 1673–1702).⁶⁸ Zatímco objemy litomyšlské produkce se ze stagnace po odchodu Jana Arnolta do Prahy a obnovení dílny v Hradci Králové (1673–1681) začaly vzpamatovávat až zhruba po padesáti letech, v Olomouci nebyl očekávatelný pokles spojený s obnovením brněnské tiskárny a ztrátou privilegií na tisk sněmovních snešení a kalendářů zdaleka tak výrazný. Už v 90. letech je evidován opět nárůst a objem produkce 70. let je překonán v druhém desetiletí 18. století. Svým významem se ještě po polovině 17. století srovnatelné dílny začínají výrazně odlišovat počtem titulů i náročností zpracování. Z doby Kilianova vedení se dochovala také už výrazně početnější skupina kramářských tisků. Jednalo se o reedice i cílenou úpravu starších titulů, vydávány byly ve větší míře *Písně historické* (písně o světcích) podle Lomnického,⁶⁹ nebo první světské písně či písně o zázracích, které k nim už způsobem vystavění příběhu směřují.⁷⁰ V kramářských vydáních vycházely nadále soubory různých písni pod zavedenými názvy *Písníčky pobožné/duchovní*⁷¹ i nově, už samostatně vydávané písně s christologickým a nepomucenským tématem.⁷² Poprvé se objevuje i modlitební knížka svatých Gertrudy a Mechtildy, olomoucký kmenový titul 18. století.⁷³ Tiskárna nadále tiskla poměrně vysoký počet titulů pro potřeby univerzity a konzistoře.

67 Jedním z možných vysvětlení může být počítání přeložených archů, tedy rozdílný postup než u knižní produkce uvedené v seznamu, druhým potom možný vysoký podíl nedochovaných písňových sborníčků tištěných opravdu ze dvou, případně dvou a půl archu, které se však do dnešních dní nedochovaly.

68 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 440–441.

69 K13692.

70 K18793 (1679), K13461 (1687).

71 K13699, K13714, K13515, K13714.

72 K12876, K13623.

73 K02671, K02673, K18076, další vydání K18077, K18078, K02675.

Sňatkem Kilianovy dcery Anny Alžběty přešla dílna na Ignáce Rosenburga (tiskl 1703–1714) a po jeho smrti na vdovu (činná 1715–1718). Oba pokračovali v edicích zavedených titulů kramářských písní i modlitebních knih. Nově se objevují např. *Písničky adventní* vycházející částečně ze Šteyerova kancionálu.⁷⁴ Přes založení nových dílen ve Znojmě (1703–1711, obnovena 1717) a v Opavě (1716) produkce olomoucké tiskárny stále narůstala, těžila především z vazby na místní řeholní domy, univerzitu a konzistoř. A to i přes výpadek produkce v roce 1710 způsobený požárem v předchozím roce a několikaměsíční ochromení v důsledku uzavření města kvůli morové epidemii v roce 1715.⁷⁵ Zřejmě i v důsledku těchto událostí získala Rosenburgova vdova Anna Alžběta roku 1717 privilegium na vydávání modlitební knížky svaté Gertrudy a Mechtildy, kterou tiskli už její otec i manžel.⁷⁶ Tehdy byl ve sporech provázejících obnovení znojemské tiskárny zaznamenán i údaj o personálním obsazení tiskárny. V Olomouci pracovalo devět tovaryšů,⁷⁷ což odpovídá provozu na třech lisech evidovaných v Ettelově pozůstalosti. Rostoucí počet dnes evidovaných titulů ovšem nevypovídal o ekonomické situaci dílny. Po novém sňatku Anny Alžběty Kilianové-Rosenburgové s faktorem Janem Adamem Auingerem došlo zřejmě k rychlému finančnímu úpadku a roku 1719 od Anny Alžběty Kilianové-Rosenburgové-Auingerové koupilo město Olomouc dům a v roce 1721 také tiskárnu s příslušenstvím a skladem knih.⁷⁸ Město tedy získalo nejen kompletní vybavení dílny, ale i její archiv, který umožňoval časté reedice dříve publikovaných titulů. Pod správou města zaznamenává Zdenka Vorlová k roku 1727 kromě faktora pět zaměstnanců. Ani časté střídání faktorů a správců však zřejmě nezvýšilo komerční profit podniku. Město se proto po čase rozhodlo k odprodeji dílny dosavadnímu faktorovi Františku Antonínu Hirnlemu.⁷⁹ V rámci evidované českojazyčné produkce lze pro období pod správou manželů Rosenburgových a následně města Olomouce konstatovat pokles náročnějších titulů ve druhém a především třetím desetiletí 18. století. Zřetelně již dominují kramářské písně, jak v podobě tisků s jednou i s více písněmi. Zároveň se téměř úplně vytratila zpravodajská píseň, charakteristická pro dobu působení Jana Josefa Kiliana.

74 K13692.

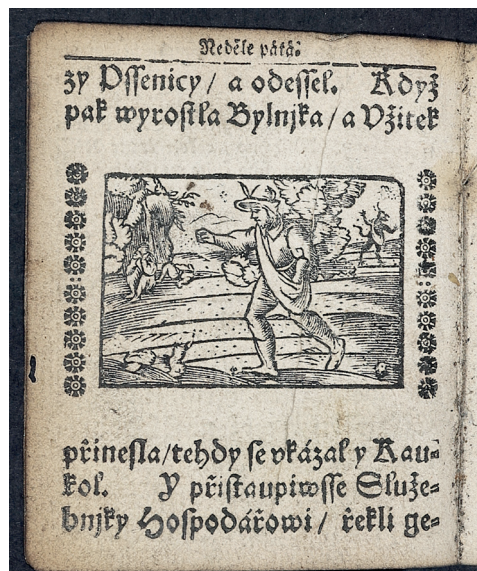
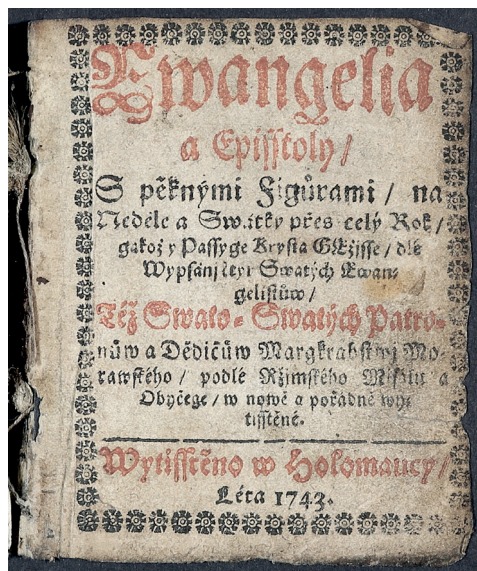
75 NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. II. díl, s. 138–139.

76 BERÁNEK, Karel. *Tiskařská privilegia*, s. 87.

77 DUFKA, Jiří. Zrod venkovské tiskárny. Znojemská dílna v letech 1703–1742. *Knihy a dějiny*, 2019, roč. 26, č. 1–2, s. 65. ISSN 1210-8510.

78 VORLOVÁ, Zdenka. Příspěvek k dějinám olomouckého knihtisku v letech 1718–1758. (Městská tiskárna v Olomouci a činnost tiskaře Františka Antonína Hirnla). *Knihovna. Vědecko-teoretický sborník* 1962, č. 4. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, s. 82. ISSN 0139-5335.

79 MYŠÁK, Miroslav. Olomoucký měšťan a tiskař František Antonín Hirnle. In: ELBEL, Martin, JAKUBEC, Ondřej, eds. *Olomoucké baroko. Proměny ambicí jednoho města*. 1. Olomouc: Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Olomouc, 2010, s. 85–90.

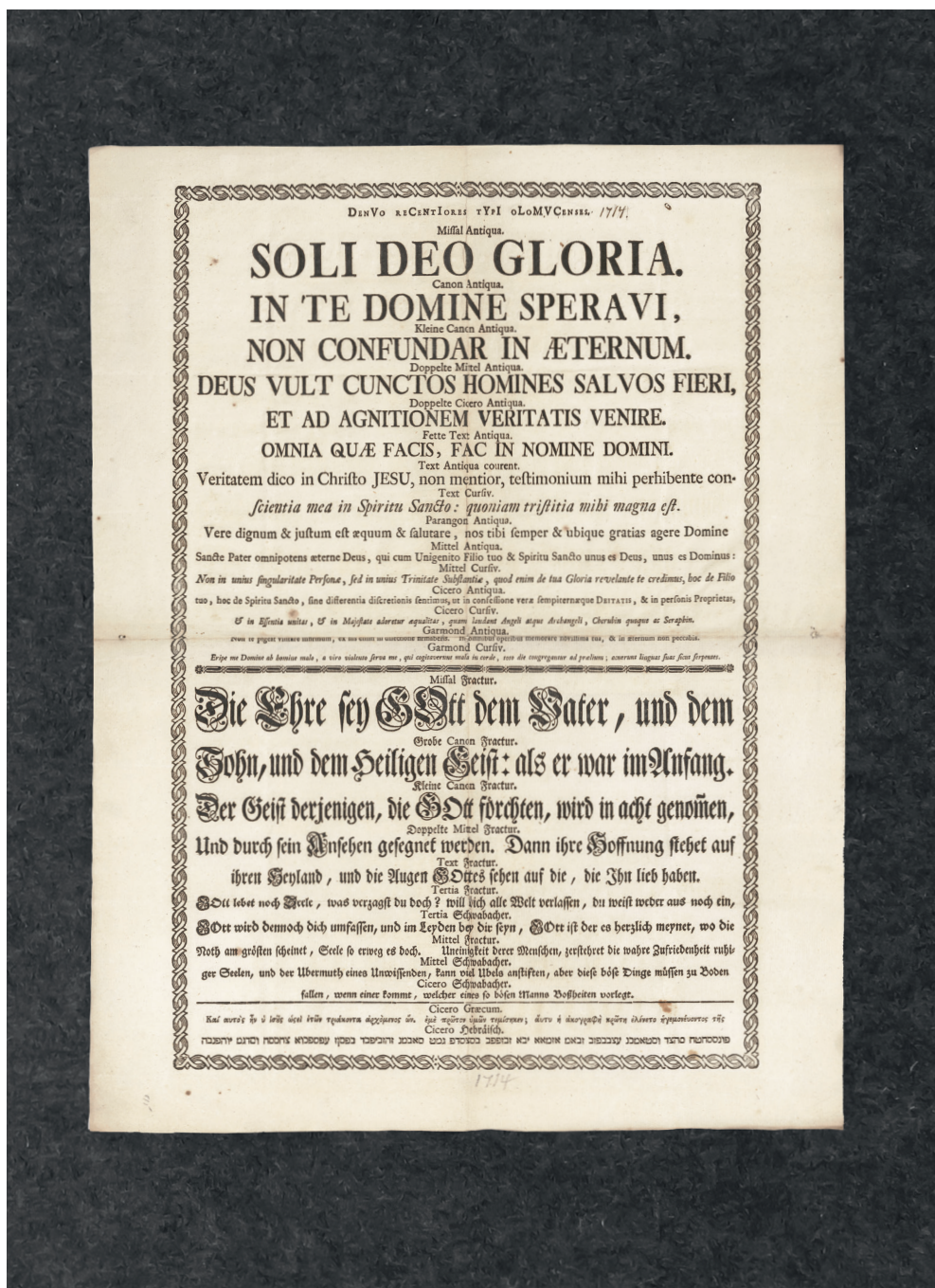
Obr. 4 Evangelia a epistoly představovala část knižní produkce, která stála svou podobou i určením velmi blízko kramářských písňových tisků. Výsadní právo na jejich tisk na Moravě držel od roku 1749 František Antonín Hirnle.⁸⁰

S Hirnlem přichází do Olomouce nejen nová tiskařská dynastie, která bude držet tiskárnu po celý zbytek sledovaného období, ale také zkušenosti s výrazně podnětnejším pražským prostředím. Velmi vysoký je z doby jeho vedení dílny počet *Knihopisem* evidovaných kramářských písni. Převažují už samostatné tisky s jednou písní, i když složky o dvou nebo třech písních se stále vyskytují po celé období. Je také redukován rozsah kramářských písňových tisků – zhruba 85 % písni evidovaných elektronickou verzí *Knihopisu* bylo tištěno ze čtvrtiny archu (mají 4 listy). Zbylé, rozsáhlejší písňové tisky složené z půlarchu představují ponejvíce přetisky starších titulů. Dále přibývají tisky spojené s poutním provozem, a to nejen s moravským (Svatý Kopeček, Dub), ale i vzdálenějším (Mariazell, Čenstochová, Šaštín), časté jsou tisky ke svatým Anně a Janu Nepomuckému. Zaznamenány byly i pověrečné modlitby. Vycházejí také šestnácterkové písňové složky s více složkami: písňe na žalmy, postní písňe a písňe ranní a večerní.⁸¹ Ze 30. let se v rámci prošetřování stížnosti znojemské tiskařky Anny Terezie Heidtové přišlo na porušování jejího privilegia na tisk malých katechismů a slabikářů, jichž bylo ve skladu olomoucké tiskárny odhaleno nemalé množství, a které zjevně tvořily velkou část nabízeného sortimentu. Zmíněna je také následná výroba slabikářů v Hirnleově dílně s antedatací k roku 1733, tedy před datem obnovení znojemského privilegia.⁸² Možná v důsledku tohoto sporu bylo

80 MZK, STS-0660.621.

81 K13871, K13838a, K13071.

82 DUFKA, Jiří. Zrod venkovské tiskárny, s. 69–70.

Obr. 5a Rub nabídkového listu s ukázkami Františka Antonína Hirnleho (korektorský výtisk, 1754).⁸³

83 MZA, G12 Cerroniho sbírka, inv. č. 140, sign. Cerr II, č. 3.

$$\begin{array}{l} |s|s|f|f| \\ |r| \\ |\hat{z}|\hat{z}| \\ |f| \\ | \cdot |a \\ |a| \\ |r| \\ |r| \\ |r| \\ |r| \\ |r| \\ |r| \end{array}$$

27

roku 1742 dotazem na bývalého majitele Auingera prošetřováno, jakými privilegii vlastně dílna disponuje.⁸⁴ Českojazyčný drobný sortiment dále tvořily privilegované tisky: modlitební knihy a od roku 1749 také evangelia a kalendáře.⁸⁵ Od té doby vkládal Hirnle za své jméno v impresech přístavek *privilegovaný tiskař*.⁸⁶ Z pohledu objemu latinsko- a německojazyčné produkce evidovaného bibliografickými databázemi došlo zejména ve 40. a méně v 50. letech k poklesu, způsobeného zřejmě válečnými událostmi, stále však tisky v českém jazyce zůstávaly v menšině.

Hirnleho dílna i po požáru v roce 1747 stále pracovala na třech lisech a obohatila svůj fundus v roce 1754 nákupem nových písem, zřejmě z nově zřízeného Kaliwodova písmolijveckého podniku ve Vídni. Rok předtím totiž proběhlo šetření vybavení moravských tiskáren, jehož výsledkem bylo konstatování o nedostatečné výbavě moravských dílen doplněné informací o podpoře nové vídeňské dílny na výrobu liteřiny.⁸⁷ S nákupem písem pravděpodobně souvisí i vydání vzorníku, kterým se Hirnle prezentoval před zákazníky a který se v korektorském výtisku dochoval v Cerroniho sbírce.⁸⁸ Spolu s písmy byl zřejmě pořízen i rokokový dekorativní materiál, jehož výskyt konstatuje Petr Voit od poloviny 50. let. 18. století.⁸⁹ Zmínky o prodeji starého písma dosud chybí a nabízí se samozřejmě hypotéza, že bylo nadále používáno pro méně náročné publikace typu právě kramářských písni. Papír se Hirnle zavázal odebrat z místní papírny už při koupi tiskárny od města.⁹⁰

Dcera a dědička podniku Antonie Terezie Hirnleová provozovala dílnu jen krátce, protože roku 1761 odešla i s manželem a dosavadním faktorem Josefem Antonínem Škarnicem do uherské Skalice, kde zakoupili tamní podnik Václava Šulce.⁹¹ Olomoucký provoz prodala matce Josefě Hirnleové, které ho vedla až do konce 18. století (1798). Soudě podle počtu *Knihopisem* evidovaných položek dosáhla produkce olomouckých kramářských písni v tomto období vrcholu. Typické pro Hirnlovou byly opakované edice úspěšných písni, během téměř čtyř desítek let jejího působení jsou evidovány u řady písni tři nebo čtyři vydání. Ve vyšší míře jsou evidovány také drobné knížky lidového čtení, nejčastěji pod názvem *Historie* nebo *Kronika*, dále vycházela privilegovaná *Evangelia a epištoly*. Podobně jako u jiných tiskáren představovala významný zlom 80. léta, která byla ukončením činnosti tradičních

84 VORLOVÁ, Zdenka. Příspěvek k dějinám, s. 92.

85 BERÁNEK, Karel. Tiskařská privilegia, s. 95.

86 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 356–357.

87 MZA, B 1 Gubernium, inv. č. 472, sign. B6, č. 57. kart. 52. Viz též VORLOVÁ, Zdenka. Příspěvek k dějinám, s. 90–91.

88 Srov. obr. 5. Vzorník sice není datovaný, ale rozmezí dané narozením císařovniných synů v jeho textu (1747–1754) s nákupem písem dobře koresponduje.

89 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 356.

90 NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. II. díl, s. 139.

91 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 859. Dnešní Skalica na západním Slovensku v Trnavském kraji.

objednavatelů – řeholních domů a náboženských bratrstev. Po smrti Josefy Hirnleové se do Olomouce vrátila ze Skalice její dcera Antonie s manželem Josefem Antonínem Škarnicem, kteří uherský podnik přenechali synovi Františku Xaverovi (ml.). Tehdy došlo i k rozdělení edičního programu a kramářská písňová produkce byla kompletně soustředěna do Skalice. S Olomoucí lze v první polovině 19. století spojit jen ojedinělé kramářské písňové tisky.⁹² Složení špalíčků provenienčně lokalizovatelných na Moravu napovídá, že skalická oficína zřejmě využívala olomouckou distribuční síť. Manželé Antonie Terezie a Jan Antonín Škarnicovi předali v roce 1801 olomoucký podnik synu Antonínovi a ten v roce 1819 svému synu Aloisovi. Vedle Skalice se potom část úřední produkce přesunula do Hranic na Moravě, kde byl zejména pro potřeby krajského úřadu zřízen roku 1814 pobočný provoz. Kramářské tisky jsou z Hranic známe až po roce 1850, tedy z doby, kdy pod jménem Aloisovy vdovy Amálie Škarniclové převzal olomoucko-hranický provoz jejich zeť František Slavík.⁹³ Dosavadní olomoucká škarniclovská tiskárna prošla výrazným rozvojem a podle Ladislava Hosáka patřila před polovinou století (1842) k největším v monarchii. Měla čtyři lisy z toho tři železné (tj. zřejmě už rychlolisy), hydraulický lis, osm tiskařů, osm sazečů a posluhu.⁹⁴ V technologické rovině lze zmínit také zřízení litografického provozu (1838, s Františkem Domkem),⁹⁵ z něhož vycházely v hojném počtu tzv. *svaté obrázky*. Běžná tiskárenská produkce první poloviny 19. století zahrnovala nejen kalendáře, modlitební knihy, kancionály a tisky pro církevní potřebu, ale i odborné práce – u Škarniclů vycházela například díla historika Aloise Václava Šembery. Bohužel komplexnější podchycení produkce podniku, které by doplnilo značně torzovitou evidenci *České národní bibliografie*, zatím chybí.

Jen několik měsíců v Olomouci působila soukromá tiskárna děkana teologické fakulty Jakoba Christelliho (1766), kterou po úředním uzavření Hirnleová zakoupila.⁹⁶ Podobně v letech 1786–1788 vyvíjela činnost tiskárna olomoucké *Vlastenecké soukromé ekonomické společnosti*, odkoupená a přenesená roku 1788 Josefem Georgem Trasslerem do Brna.⁹⁷

Druhou tiskárnu v Olomouci zřídil v roce 1850 na základě guberniálního povolení Antonín Halouska jako zcela nový podnik. Tiskárna tak musela v počátečním

92 MZK, VK-0000.395, přív.15.

93 INDRA, Bohumír. Kapitoly z kulturního života města Hranic v 19. a 20. století. Škarniclovská tiskárna v Hranicích. *Zpravodaj města Hranic a lázní Teplic n. B.* 1978, únor, s. 9–11.

94 HOSÁK, Ladislav. Knihtiskařské závody v olomouckém kraji 1621–1940. In: *Dar přátelství. Sborník k počtě československých typografů vydaný u příležitosti výstavy vývoj české knihy 1468–1955 ke dni tisku v jubilejním desátém roce osvobození naší vlasti slavnou sovětskou armádou*. Olomouc: Odbor kultury Krajského národního výboru v Olomouci, 1955, s. 66.

95 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 858.

96 D'ELVERT, Christian. *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Cenzur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch Schlesien*. Brünn: R. Rohrer's Erben, 1854, s. 70.

97 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 918.

období řešit nejen nákup tiskařského vybavení, ale také hledat si své místo na knižním trhu. Halouska zpočátku vsadil na široce rozkročený ediční program, do kterého spadala vlastní knižní produkce, různorodé tisky a formuláře pro olomouckou univerzitu, ale i kramářské tisky. Význam olomoucké univerzity pro Halouskovu tiskárnu dokládá mimo jiné skutečnost, že s jejím svolením směl v impresu označovat svůj podnik jako *Knihtiskařství olomoucké c. k. Františkovy univerzity*. Tiskárna produkovala souběžně české, německé a ojediněle i latinské tisky, přičemž německé nad českými mírně převažovaly. V průběhu let 1850–1864 se jednalo minimálně o 165 publikací (86 německy, 76 česky, 3 latinsky), mezi kterými dominovala náboženská literatura.⁹⁸ Postupné rušení olomoucké univerzity nutilo Antonína Halousku hledat nové zdroje příjmů, což se projevovalo mimo jiné nárůstem produkce kramářských tisků nebo zřízením obchodu s knihami, uměleckými předměty a hudebninami v Olomouci. Od konce 50. let 19. století tiskla Halouskova tiskárna také týdeník *Hvězda*, v roce 1864 i deník *Morava*.⁹⁹ Přes tyto pokusy se však nepodařilo zajistit podniku rentabilitu, což vedlo v roce 1864 k prodeji tiskárny společníku Josefu Groákovi.¹⁰⁰ Ten sice na výrobu kramářských tisků navázal, po krátkém období se ale zaměřil na produkci jiných titulů. Kramářské tisky se tak od konce 60. let 19. století v Olomouci tisknout přestaly.¹⁰¹

Nové podniky. Jihlava a Chrudim

Druhá polovina 18. století přinesla nejen zvýšení počtu nových tiskáren v zemi, ale také vznik nových koncernů, které konkurovaly zavedeným řemeslným dílnám především díky sjednocení celého výrobního procesu od výroby papíru až po prodej knih. Typickými zástupci těchto kapitálově silných podnikatelů byli bývalý faktor Josefy Hirnleové Josef Jiří Trassler a jeho český současník Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld.¹⁰² Dílenské provozy, které v této době vznikaly zejména v krajských městech, budou reprezentovat jihlavská a chrudimská tiskárna.¹⁰³ Prostřednictvím jejich

98 KOVÁŘOVÁ, Stanislava. Olomoucký tiskař Anton Halauska aneb ze Seničky do světa. *Střední Morava. Vlastivědná revue*, 2008, č. 26, s. 123–128.

99 Ke kramářským tiskům z Halouskovy tiskárny, viz DROZDA, Martin. Kramářské tisky Antonína Halousky. In: HNILICOVÁ, Markéta, ed. *Lidová kultura na Hané. Sborník z XVI. odborné konference konané 4. 11. 2021 v Muzeu Kroměřížska*. Prostějov: Hanácký folklorní spolek, 2022, s. 22–30. ISBN 978-80-11-02326-3.

100 KOVÁŘOVÁ, Stanislava. Olomoucký tiskař Anton Halauska, s. 125.

101 Např. ve fondu MZK je evidováno celkem 110 kramářských tisků Josefa Groáka a 497 tisků Antonína Halousky.

102 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 795–797, 942–943.

103 V Čechách byly na přelomu století založeny podniky v Plzni (1787), Klatovech (1790), Karlových Varech (1801), Písku (1812), Táboře (1814), Teplicích (1814), Jičíně (1818), Slaném (1820), Žatci (1826), Čáslavi (1827). O pardubické tiskárně (1791–1810) bude krátce pojednáno v úvodu k textu věnovanému chrudimské dílně.

Srov. VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 184–186.

historie nabídneme paralely k závěrečným částem oddílů věnovaným litomyšlskému a olomouckému provozu.

Povolení ke zřízení tiskárny v **Jihlavě** získal již roku 1788 Josef Jiří Trassler, vlastní obnova tiskařského řemesla je však spjata s rokem 1790 a se jménem Augustina Fabiána Beinhauera. Bývalý Trasslerův faktor a sazeč s praxí z olomouckého podniku Josefy Hirnleové dílnu v září 1789 od svého zaměstnavatele odkoupil. Tiskárnu získal Beinhauer včetně vybavení: jednoho lisu a tiskového písma původem z opavské schindlerovsko-gabrielovské tiskárny.¹⁰⁴ V průběhu roku 1789 pravděpodobně Beinhauer tiskárnu dále zařizoval, a tak jsou její první tisky datovány až následujícím rokem.¹⁰⁵ V roce 1806 Beinhauer založil také tiskárnu v Těšíně, obratem ji ovšem prodal Tomáši Procházkovi z Prahy.¹⁰⁶ Expanzi na nový a perspektivní haličský trh nakonec realizoval ve Wadowicích (1807),¹⁰⁷ vedení této pobočky přenechal švagrovi Josefu Pokornému. Jihlavskou tiskárnu vedl Beinhauer až do své smrti v roce 1839, kdy ho nahradil Jan Rippl, manžel jeho vnučky Eleonory Dobromischlové a dosavadní faktor. Rippl po studiu na jihlavském gymnáziu absolvoval filozofii ve Vídni a od roku 1824 pracoval jako praktikant na jihlavském krajském úřadě. Byl také autorem příležitostné poezie a zřejmě i překladatelem z němčiny. V roce 1827 nastoupil do Beinhauerovy tiskárny, po vyučení se stal roku 1831 jejím faktorem a následně majitelem (1839). V roce 1843 tiskárnu rozšířil o litografickou dílnu a v roce 1858 nahradil staré dřevěné lisy rychlolisem.¹⁰⁸ V letech 1848–1870 stál jako redaktor za vydáváním prvního jihlavského periodika nazvaného *Iglauer Sonntagsblatt*. Jan Rippl zemřel v roce 1873 a rok jeho úmrtí tvoří zlom ve výrobě kramářských tisků v Jihlavě, která pro jeho staršího syna Gustava představovala již jen okrajový segment produkce.¹⁰⁹ Mladší syn Eugen Emanuel Rippl si roku 1862 zřídil v Jihlavě vlastní tiskárnu.

Základní písmové vybavení, jak bylo již uvedeno, získala jihlavská tiskárna z opavského podniku. Štočkovou výzdobu odhadl Jaroslav Vobr na základě svých výzkumů ze 70. let na 200 kusů a porovnával je s počty chrudimské (500) a skalické dílny (800).¹¹⁰ Číslo by dnes již bylo možné u všech tiskáren navýšit, nicméně je s nimi možné pracovat alespoň ve vzájemné relaci: jihlavská dílna pracovala s nižším počtem

104 VOBR, Jaroslav. Knihtisk v Jihlavě do roku 1873. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky*, s. 121. Velikost archů jihlavské tiskárny zjištěná Jaroslavem Vobrem pro 20. a 30. léta 19. století činila 36,5 x 43,5 cm (VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky českých kramářských písní*. Praha, 1970. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Fakulta sociálních věd a publicistiky. Katedra knihovnictví. Vedoucí práce František HORÁK, s. 21).

105 Pokud neuvádíme jinak, přebíráme biografické údaje k Fabiánu Beinhauerovi i Janu Ripplovi a jeho rodině z VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 14–17.

106 K těšínskému knihtisku srov. NOVÁK, Jan. Cestou černého umění na Těšínsku. In: *Besedy o dějinách tisku*. Praha: Národní technické muzeum, 1997, s. 23–28.

107 VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 14.

108 TÝŽ. *Knihtisk v Jihlavě*, s. 121.

109 TÝŽ. *Jihlavské tisky*, s. 53.

110 Tamtéž, s. 27.

štočků než chrudimská a výrazně nižším než skalická, která využívala rozsáhlý fundus vytvořený v zavedené olomoucké tiskárně. Srovnání s litomyšlským provozem zatím chybí. V 60. letech se v Jihlavě začaly v malém množství objevovat otisky průmyslově vyráběných dřevorytů dovážených z Německa.¹¹¹ Seznam zachycených štočků a typografické vybavy i ukázky děl jihlavské tiskárny zpřístupnil sběratel a knihovník Jaroslav Vobr v příloze ke své diplomové práci.¹¹²

Písňové tisky z Beinhauerovy dílny se podobají soudobé litomyšlské turečkovské produkci nebo sortimentu Josefy Hirnleové z Olomouce, z jejíž dílny ostatně Beinhauer vzešel – tvoří je z velké části sporadicky datované reedice starších prověřených titulů. Odlišuje je naopak dvojjazyčný záběr produkce, daný prostředím, ve kterém dílna působila.¹¹³ Zda a jaký podíl na vydávání knížek lidového čtení měla Ripplova překladatelská činnost, ponecháváme stranou. Podnik nepřekvapivě vydával také modlitebními knihy, drobné náboženské tisky a příležitostné tisky lokálního a regionálního charakteru. Kramářské tisky dělí Vobr do dvou odlišitelných skupin, rozdělených časovým předělem v roce 1843, kdy Jan Rippl zahájil postupnou modernizaci dílny. Více než dvě třetiny titulů zachycených ve Vobrově bibliografii byly tištěny v češtině. Velmi málo tisků bylo vydáno v latině – jednalo se výhradně o tisky, které vznikly na institucionální objednávku.¹¹⁴

Dvě třetiny jihlavské kramářské produkce tvoří tisky s duchovním obsahem, často docházelo k přetiskování nejoblíbenějších písní vázaných na poutní místa v Čechách, na Moravě, v Polsku a v Rakousku. Podíl světských písní činí necelou třetinu, tendence jejich výskytu v čase je mírně vzestupná. Zpravodajských tisků je doloženo necelých 7 %. Pod Ripplovým vedením se poměr duchovních a světských písní posunul k poměru 2 : 3, v 70. letech 19. století už světských a zpravodajských písní vyšlo v součtu více než náboženských.¹¹⁵

V produkci kramářských písní jihlavští tiskaři bojovali o přízeň čtenářů s dalšími tiskárnami, zejména s dílnami v Jindřichově Hradci, Znojmě, případně v Chrudimi a Litomyšli a také s pražskými podniky. Na základě výzkumu dochovaných špalíčků provedeného Jaroslavem Vobrem můžeme identifikovat oblasti, kde zůstaly dochovány špalíčky s vyšším podílem jihlavských písňových tisků. Jednalo se zejména o Polensko, Žďársko, Třebíčsko, Třeštsko, Telčsko a Pelhřimovsko.¹¹⁶ Dochovány, byť již jen

111 VOBR, Jaroslav. *Knihtisk v Jihlavě*, s. 27–28.

112 Tamtéž, s. 409–426 a obrazová příloha v závěru. Metodologickou inspirací pro Vobrovu práci pak byl zřejmě text Karla M. Klier, který uvádí mimo jiného také reprodukce německých jihlavských písní a jejich typografických prvků. KLIER, Karl M. *Holzschnitte Iglauer Lied-Flugblätter um 1850. Gutenberg Jahrbuch*, 1961, roč. 36, s. 223–230. ISSN 0072-9094.

113 Srov. kapitolu věnovanou formátům.

114 K Ripplově edičnímu programu srov. VOBR, Jaroslav. *Knihtisk v Jihlavě*, s. 121–122.

115 Tamtéž, s. 52–54.

116 Tamtéž, s. 64–74.

v menšině, jsou ve špalíčcích pocházejících z velké části východních Čech i Moravy (Chrudimska, Semilská, z Orlických hor, moravsko-slovenského pomezí, Olomoucka a severní Moravy).¹¹⁷

Výklad nejstaršího období **chrudimské tiskárny** je nutné zahájit v nedalekých Pardubicích. Tamní tiskárna založená v roce 1791 Ignácem Václavem Dekrtem byla totiž po několika letech provozu kompletně přenesena do Chrudimi. Dekrt, syn královéhradeckého měšťana a řezbáře, přicházel do Pardubic z Prahy, kde pracoval v Schönfeldově podniku. Z Prahy do Pardubic přivezl také knihtiskařský lis, zřejmě nově vyrobený, i nová písma, jež anoncoval při zahájení provozu.¹¹⁸ Po časném úmrtí majitele v roce 1806 se vdova Monika Dekrtová ještě téhož roku provdala za Josefa Jana Košinu; dílnu však vedl jako faktor Košinův bratr Martin, dříve zřejmě Dekrtův zaměstnanec. Josef Jan Košina po vyučení roku 1810 tiskárnu koupil,¹¹⁹ nicméně ještě před tímto datem byl běžně uváděn v impresech pardubických tisků.¹²⁰

Zřejmě na jaře 1810 Košinovi přestěhovali svou tiskárnu do Chrudimi a koncem roku získali také povolení k jejímu provozu.¹²¹ Josef Jan Košina vedl tiskárnu až do své smrti v roce 1848, poté ji provozovala Košinova druhá manželka Františka Rozálie.¹²² Roku 1850 zřídil v Pardubicích novou dílnu Jan Hostivít Pospíšil, proti čemuž podala Františka Košinová stížnost. Pospíšil s ní následně vstoupil do jednání a dílnu téhož roku zakoupil s tím, že provoz bude nadále realizován na základě koncese Košinové.¹²³

Pospíšilovy problémy se splácením a nakonec i úřední zásah v říjnu 1851 způsobily dočasné uzavření dílny. Počátkem roku 1852 se však Pospíšilovi podařilo dosáhnout alespoň koncese pro litografický provoz. Roku 1854 pak byla do Chrudimi přenesena i knihtiskařská dílna z Pardubic a plně obnoven provoz.¹²⁴ Jan Hostivít Pospíšil měl dvanáct dětí, z nichž čtyři pokračovaly v rodinné tiskařské tradici: Jaroslav (1812–1889) provozoval tiskárnu v Praze, Ladislav (1820–1891) v Trutnově

117 VOBR, Jaroslav. *Knihtisk v Jihlavě*, s. 76–80.

118 Dějiny pardubické fáze pozdější chrudimské tiskárny přibíráme z JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna v Pardubicích*. Hradec Králové: Kruh, 1970, s. 11–20

119 CHARVÁT, Jiří. O chrudimských knihtiskařích a knihtiskárnách. *Chrudimské vlastivědné listy*, 1995, roč. 4, č. 2, s. 12–15; VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 375; JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna*, s. 17, 20.

120 JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna*, s. 165–176. V případě tisku *Pješť pohřebnj*. W Chrudjmi: v Jozefa Kossiny, 1808. (MZK, VK-0004.536) se pravděpodobně jedná o tiskařskou chybu.

121 CHARVÁT, Jiří. O chrudimských knihtiskařích, s. 12.

122 JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna*, s. 18–20. Již v Dekrtově pardubické tiskárně pracoval jako faktor také Košinův starší bratr Martin, který se rovněž přestěhoval do Chrudimi a v tiskárně byl dlouho zaměstnán jako sazeč. Druhý sňatek uzavřel Košina v roce 1837.

123 CHARVÁT, Jiří. *O Chrudimských knihtiskařích*, s. 13.

124 Tamtéž, s. 14.

a v Hradci Králové, Václav (1827–1878) byl majitelem knihkupectví v Kutné Hoře a v Pardubicích.¹²⁵ Čtvrtý syn Stanislav Pospíšil (1825–1896) v roce 1856 převzal rodnou firmu v Chrudimi.¹²⁶

Z výsledků výzkumů Josefa Petrtyla víme, že v druhém desetiletí 19. století Košina pravděpodobně stále těžil ze zásob papíru zděděných po Ignáci Dekrtovi. Podle datovaných štočků Petrtyl soudí, že jeho fundus štočků pro tisk obrazových částí písní a dekoru byl zpočátku velmi omezený. Pro výrobu štočků v Chrudimi mohl Košina využít zdroje chrudimské kartounky, která v roce 1837 zaměstnávala na dvacet osob¹²⁷ a jejímž majitelem byl Košinův vyženěný syn Alois Dekrt.¹²⁸ Vybavení dílny je detailněji dokumentováno při pozůstalostním řízení po Košinově smrti roku 1848.¹²⁹ Dílna měla dva staré ruční listy a další lis, který však už nebyl upotřebitelný, osm větších a devět menších sazečských kas s písmy a dále 3 centy liteřiny. Dále je zmíněn litografický lis se šesti deskami a zásoby potištěného i nepotištěného papíru, z něhož největší části tvořily modlitební knihy, formuláře pro krajský úřad a právě kramářské písně. Z pohledávek lze vysledovat odběr papíru z nedaleké Svídnice u Slatiňan. Košina také provozoval v Chrudimi obchod s knihami. Litografický lis, který Košina pořídil jako jeden z prvních tiskařů v Čechách už v roce 1834,¹³⁰ vlastnila v polovině století zřejmě také další chrudimská dílna (a měditiskárna) Jana Pacáka. Stanislav Pospíšil potom v následujícím čtvrtstoletí tiskárnu významně inovoval, což je zřejmé z inventáře z roku 1885. Tiskárna byla tehdy vybavena dvěma velkými rychlolisy (Loser a Augsburg), malým šlapacím lisem Liberty, jedním starým ručním tiskařským lisem, litografickým lisem, lisem k hlazení a měditiskařským lisem (satynýrkou). Vedle toho samozřejmě zahrnovala zásoby písem, štočků a litografických kamenů.

Malý venkovský provoz o jednom tovaryši a učni se zaměřil na podobnou produkci jako další venkovské tiskárny, zejména na drobnější kramářské tisky (světské i duchovní písně, různé modlitby, obrázky svatých), na tisky úřední povahy pro městskou a krajskou správu, případně příležitostné tisky (proslovy, slavnostní tisky, divadelní oznámení). K rozsáhlejším dílům můžeme přiřadit knížky lidového čtení a modlitební knihy.¹³¹ I prostřednictvím písňových textů však bylo možné reflektovat

125 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 709–710.

126 PETR TYL, Josef. Obchodní dosah kramářských tisků chrudimských tiskáren v 19. století. *Československá etnografie*, 1958, roč. 6, č. 4, s. 397, pozn. 3.

127 SOMMER, Josef. *Das Königreich Böhmen*, s. 3.

128 JOHANIDES, Josef. První knihtiskárna, s. 17.

129 Veškeré následující údaje o vybavení dílny přebíráme z CHARVÁT, Jiří. *O chrudimských knihtiskařích*, s. 12–15.

130 HEILANDOVÁ, Lucie. *Kresleno na kameni. Počátky brněnské a pražské litografie*. Dizertační práce, Brno, 2018. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Seminář dějin umění. Vedoucí práce Radka NOKKALA MILTOVÁ, s. 199.

131 JEDLIČKA, Jaromír. *Soupis tisků*, s. 20, č. 108, s. 205, č. 682; VOBR, Jaroslav. *Soupis knížek lidového čtení z fondů Univerzitní knihovny v Brně*. Brno: Univerzitní knihovna, 1973, s. 46, č. 9.

aktuální pohyb v nejvyšších patrech *vysoké* literatury: jako překlad německé písňové předlohy založené na slavném Goethově díle tak v Chrudimi roku 1810 vyšla *truchlivá píseň Albert u hrobu Wertra* [!].¹³² Před uvolněním cenzurních omezení v polovině 19. století vycházela řada chrudimských tisků se záměrně matoucími nakladatelskými údaji, nebo zcela bez nich.¹³³

Zejména Stanislav Pospíšil několikrát přetiskoval starší Košinovy písně i oblíbené lyrické i lyrickoepické náměty (písně o lásce, o těžkých protivenstvích, hrdinství atd.). Stejně byly opakovaně přetiskovány i duchovní písně, zejm. salvátorské, mariánské, svatoanenské a další, které byly stále žádané a dobře zpeněžitelné na poutích a jarmarcích. Rovněž tak drobné modlitby, stejně jako poutní obrázky.¹³⁴ Prudký pokles v produkci kramářských písní je zřetelný po roce 1866. Vedle obecných tendencí, které uvádí Josef Petrtyl, se jako pravděpodobné jeví Pospíšilovo rozhodnutí založené na zhodnocení rentability vydávání písňových tisků vlastním nákladem.

Obchodní dosah chrudimské tiskárny a její konkurenceschopnost dokumentuje rozbor špalíček dochovaných ve východočeských muzejních a soukromých sbírkách. Provenienčně určené špalíčky mohou být dosti spolehlivým dokladem místního i krajového trhu. V 19. století v Čechách působilo několik tiskáren, které soupeřily svou produkcí s tiskárnou chrudimskou, ať už se nacházely regionálně v bližším či vzdálenějším okolí. Nejvíce si pochopitelně vzájemně konkurovaly ve své obchodní činnosti tiskárny blízko sebe, v případě chrudimské tiskárny to byla tiskárna litomyšlská.¹³⁵

Distribuční síť tiskárny lze odhadovat i na základě rozboru náboženských kramářských tisků, které jsou většinou lokalizovány k určitému patronovi, na jehož poutních slavnostech se písně či modlitby prodávaly. Stanislav Pospíšil se jak osobně, tak zprostředkovaně angažoval v prodeji na poutních místech. V případě chrudimské tiskárny byly takto distribuovány tisky k Panně Marii Vambeřické, Novopacké, Svatohorské, Chlumecké, Staroboleslavské, Římovské, Hrádecké, Boskovské, Vranovské, Chotovinské, Svatopolské, Křtinské aj.¹³⁶

Distribuci v 19. století zčásti zajišťovali sami písničkáři, zpěváci, podomní prodáváci, kteří si dávali tisknout své písně na objednávku. Šířili je v místech svého působení a zajišťovali tak i reklamu tiskařově podniku. V Chrudimi tiskli pražský písničkář František Hais, Josef Chládek, zpěvák z Turnovska Josef Tér alias Jan Ježek, Marie Novotná z Kozlí, Josef Vavruška z Pardubic, Jan Stutz z Jihlavy a další.¹³⁷ V Chrudimi

132 VÁCLAVEK, Bedřich. Ohlas Goethova „Utrpení mladého Werthera“ v kramářské písni české. In: VÁCLAVEK, Bedřich, SMETANA, Robert, eds. *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha: Svoboda. 1950, s. 90–91.

133 PETR TYL, Josef. O výrobních otázkách špalíčkových tisků. *Československá ethnografie*, 1956, roč. 4, č. 3, s. 263–266. ISSN 0577-3962. Řadu příkladů z chrudimského provozu uvádíme v oddíle k fingoaným impresům.

134 TÝŽ. Rozbor produkce kramářských tisků v chrudimské tiskárně 19. století. *Československá ethnografie*, 1959, roč. 7, č. 2, s. 157–176. s. 166–170.

135 TÝŽ. Obchodní dosah, s. 397–399.

136 Tamtéž, s. 406–407.

137 PETR TYL, Josef. Obchodní dosah, s. 407.

samotné však stáli obchodníci s písněmi, antikváři ani knihaři nepůsobili. Původní košinovské zázemí ve východních Čechách rozšířil Stanislav Pospíšil na střední a severní Čechy. Produkce chrudimské tiskárny byla převážně česká, ale 30 různých německých modlitebních tisků ukazuje, že Pospíšilova tiskárna zřejmě prodávala na trzích a poutích i na německojazyčném Svitavsku.¹³⁸

138 TÝŽ. Rozbor produkce, s. 167.

Papír

Jitka Machová, Jindra Pavelková

V odborné literatuře se zmínka o papíru užívaném k výrobě kramářských tisků zpravidla odbývá konstatováním, že se používal hrubý papír nevalné kvality, neboť se tiskaři snažili v případě těchto tisků co nejvíce omezit výrobní náklady.¹³⁹ Dosud však nebyla provedena žádná analýza, která by se papíru kramářských tisků regulérně věnovala a nastínila možnosti práce s ním. Papír užívaný k výrobě kramářských tisků doznal v průběhu existence fenoménu kramářských tisků značné změny, které je možné na jednotlivých tiscích analyzovat. V první řadě se jedná o výzkum složení užitého papíru. Odklon od ručního ke strojovému papíru představoval v 19. století významnou tendenci, kterou lze sledovat i v produkci kramářských tisků. Zjištění doby přechodu na strojový papír v jednotlivých tiskárnách umožňuje zpřesnit časové určení nedatovaných tisků. Druhým hlavním tématem, které lze za pomoci papíru otevřít, představuje vymezení dodavatelského okruhu papíren pro jednotlivé tiskárny.

Technologie výroby

Technologie výroby ručního papíru je založena na rozmělnění suroviny, ve starším období zejména hadrů, na jednotlivá vlákna a jejich následném zpracování. Nejprve byla surovina pomocí stoup mechanicky rozdrcena a poté zhruba dva týdny rozmáčena v kádích. Vzniklá kaše byla částečně odvodňována vařením. Z čerpací kádě byla hmota ručně nabírána na čerpací síto. Po odkapání byl arch překládán na plstěnc, lisován pro zbavení vody a volně sušen, většinou v půdních prostorách papírny.¹⁴⁰

139 SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století*, s. 64; PETRTYL, Josef. Funkce kramářských tisků ve vývoji českého tisku. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 338. ISSN 0231-9896; KOSEK, Pavel. Uvedení do historie, *Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 10.

140 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, 661. Technologie detailněji srov. KOCMAN, Jiří H. O papírnické manufaktuře. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 9, s. 278–280; ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír: historie řemesla a výrobní techniky*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury, 1983–1985, s. 125.

Obr. 6 Papírna z cyklu nástěnných obrazů *Orbis pictus* Tadeáše Schueggera, 1775–1785.¹⁴¹

Tento v podstatě neměnný proces začal doznávat významné změny v 18. století. Už na začátku 18. století se v Čechách objevil tzv. *holandr*, stroj vynalezený v 70. letech 17. století v Holandsku, který napomáhal rychlejšímu zpracování hadrů.¹⁴² I v následujícím období docházelo k zavádění inovací do výroby papíru, byť zpravidla v západní Evropě. V roce 1785 bylo objeveno bělení chlorem a roku 1798 se začalo k bělení používat i chlorové vápno.¹⁴³ O rok později byl ve Francii vynalezen nový papírenský stroj,¹⁴⁴ který umožňoval, aby drť, namísto dosavadního ručního nabírání papíroviny, stékala z kádě buď na síto válcové formy, nebo na síto napjaté na dvou válcích.¹⁴⁵ Významnou inovaci přineslo také využití parních strojů v papírnách.

Přes řadu modernizačních tendencí v papírenském oboru však zůstával český papír v polovině 18. století ve srovnání se západoevropským stále hrubý, nevzhledný

141 NPÚ, ÚPS v Českých Budějovicích (foto Hugo Moc, 2012).

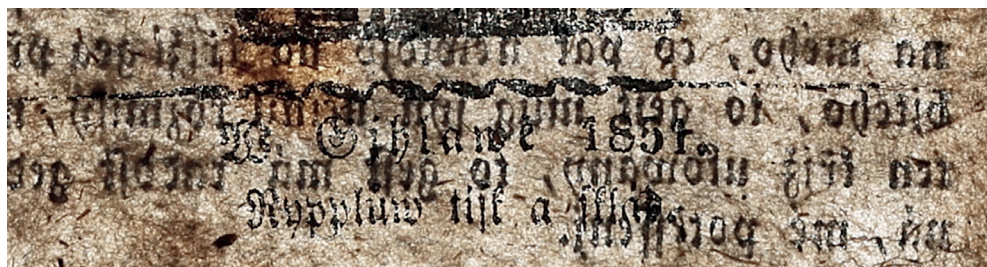
142 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 662.

143 ZUMAN, František. *Výrobní technika papíru a její vývoj*. Praha: Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce v Praze, 1947, s. 68.

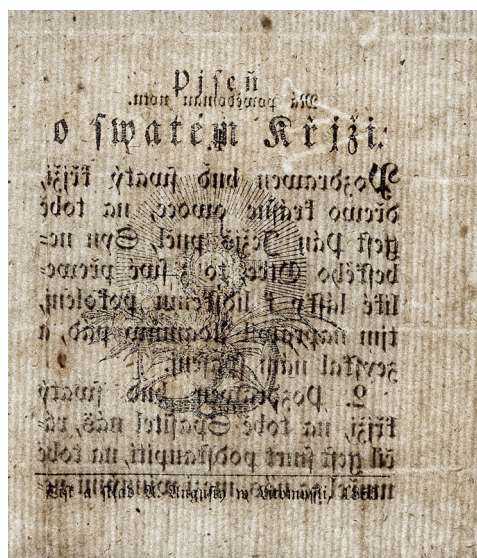
144 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír a ruční papírny v Jihlavě a Kraji Vysočina*. Jihlava: Statutární město Jihlava za spolupráce s Novou tiskárnou Pelhřimov, 2010, s. 84. ISBN 978-80-7415-036-4

145 ZUMAN, František. *Knižka o papíru*. Praha: Nákladem Společnosti přátel starožitností, 1947, s. 30.

a znečištěný, jelikož jeho výroba byla poznamenána i nadále zastaralými postupy.¹⁴⁶ V Čechách byl první papírenský stroj postaven v Bubenči roku 1829. Moderní papírenský stroj podle anglického vzoru, který byl zdokonalením původního francouzského vynálezu, zde byl ale uveden do provozu až v roce 1843. Strojní papírna vznikla roku 1835 v Hostinném a o tři roky později ji následoval i podnik v Červené Řečici.¹⁴⁷ Paralelně se strojovou výrobou pokračovala také ruční výroba papíru, ovšem za ztížených odbytových podmínek. I v průběhu 19. století vznikaly sice v Čechách a na Moravě další nové papírny, ve kterých převažovala stále ruční výroba, většina dílen však v důsledku konkurence průmyslové výroby do konce 19. století postupně zanikla.¹⁴⁸

Obr. 7 Detail nekvalitního ručního papíru se zřetelnou charakteristickou strukturou.¹⁴⁹

Obr. 8 Ukázka ručního a strojního papíru.¹⁵⁰

146 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 75.

147 ZUMAN, František. *Výrobní technika*, s. 70.

148 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 85.

149 MZK, VK-0007.893.

150 MZK, VK-0003.355 a VK-0003.357.

K roku 1784 bylo na Moravě a ve Slezsku evidováno 12 papírenských mlýnů,¹⁵¹ v Čechách k roku 1782 zhruba 100.¹⁵² Mezi nejvýznamnějšími papírnami v českých zemích jsou na přelomu 18. a 19. století uváděny papírny ve Starých Horách, Sázavě, Červené Řečici, Trutnově či Vrchlabí.¹⁵³ V první polovině 19. století docházelo ke stabilnímu růstu počtu papíren v Čechách. V roce 1815 jich tu působilo přibližně 115, o jedenáct let později asi 126. Kolem roku 1850 vzrostl počet papíren v Čechách dokonce na 151. Na Moravě jich bylo v roce 1841 přibližně 36. Jak bylo uvedeno výše, od 30. let 19. století se začala objevovat strojní zařízení, v roce 1841 jich bylo už pravděpodobně šest (Hostinné, Vrané, Březiny, Bubeneč, Česká Kamenice, Kunštát). Patnáct papíren bylo již označovaných jako továrny, z nichž sedm mělo zemské tovární oprávnění (Vrané, Vrchlabí, Kunčina, Dolní Vrchlabí, Čistá, Staré Hory, Ronov a Brněnec) a osm jednoduchou tovární koncesi (České Vrbné, Bubeneč, Česká Kamenice, Březiny u Děčína, Jakubův Důl u Lochovic, Kácov, Podolí u Ledče a Hostinné).¹⁵⁴ Na Moravě byly v té době dvě strojní papírny v Dlouhé Loučce a Brně.¹⁵⁵ Základní surovinou používanou pro výrobu papíru byly až do druhé poloviny 18. století hadry, které lze třídit podle materiálu na lněné, bavlněné či vlněné (a jejich různé kombinace) a dle kvality na hrubé, jemné, bílé, barevné apod., přičemž lnu postupně ubývalo v závislosti na rozvoji bavlnářského průmyslu. Ze lněných hadrů se vyráběl papír nejjemnější, nejpevnější a také nejhladší, naopak z vlny byly produkty hrubé a nepevné. Vlněné hadry se tedy používaly nejvíce na pijavý a nekvalitní balicí papír či hrubou lepenku. Hadry hedvábné smíšené s vlněnými sloužily potom k výrobě papíru nejhorší kvality. Počátkem 19. století bylo v papírnách rozeznáváno zhruba 8–10 druhů hadrů, které se nazývaly podle typu papírů, které se z nich vyráběly.¹⁵⁶ V jiných provozech byly hadry rozlišovány na bílé (v jejich rámci na nejjemnější, jemné, polojemné, obyčejné, švy a obruby) a barevné (z nich hrubé šedé, jemné šedé, hrubé barevné, jemné barevné, švy a obruby).¹⁵⁷ Pro papír z hadrů byla cha-

151 SLOKAR, Johann. *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen*. Wien: Verlag von F. Tempsky, 1914, s. 431.

152 Tamtéž, s. 75–76; OTRUBA, Gustav. Anfänge und Verbreitung der böhmischen Manufakturen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1820). *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 1965, roč. 6, č. 1, s. 290. ISSN 0523-8587.

153 OTRUBA, Gustav. Anfänge, s. 290.

154 ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století. *Časopis Národního musea*, 1934, roč. CVIII, s. 222–223. ISSN 0366-5275.

155 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 90, 153.

156 Konkrétně: 1) hrubé (Schrenzhadern), 2) filtrační na papír filtrační či pijáky, 3) obalové (Packhadern) z hrubého pytlového plátna, 4) bílé a barevné konceptní z lepšího plátna na lacinější konceptní papír, 5) kancelářské na prostřední typy psacího papíru, 6) poštovní na dopisní a ostatní druhy jemnějšího papíru, 7) modré hrubé, prostřední a jemné na modrý obalový papír.

157 Detailně k hadrovině srov. ZUMAN, František. Hadry – surovina papírnická. Studie k dějinám papírnictví. *Sborník Masarykovy akademie práce*, 1931, roč. V, č. 28/2, s. 76–98.

rakteristická pevnost, trvanlivost a pružnost. Kvalita papíru nebyla dána jen vzhledem (bělost, hladkost), ale také jeho gramáží.

Nedostatek hadrů vedl v druhé polovině 18. století k hledání náhradní suroviny pro výrobu papíru. V českých zemích byla nouze o hadry v závěru 18. století dána především jejich vývozem, a to i přes existenci předpisů, které export této suroviny upravovaly. Ke konci 18. století byl učiněn první pokus nahradit hadry slámovinou. Použit k výrobě papíru obilnou slámu se pokusil anglický papírník Mathias Kooops a na vhodnost jejího využití v papírenském průmyslu poukazoval v první polovině 19. století i německý továrník Louis Piette ml. Sláma se zpracovávala zejména v zemích, kde byl této suroviny nadbytek. Vedle vlastní slámoviny se v papírenském průmyslu objevovala snaha využít i slámovou buničinu. Její využívání ale nemá na našem území žádnou tradici, na rozdíl od tzv. žluté slámoviny, kterou u nás vyrábělo ještě ve 20. století několik podniků.¹⁵⁸

Hlavní náhražkou hadroviny se nakonec stalo dřevo. Již od 40. let 19. století byl vyráběn papír z hadrů s příměsí dřevité látky, která byla zprvu získaná ještě mechanicky.¹⁵⁹ Dřevěná vlákna začal k výrobě papíru užívat i Jindřich Völter, papírník z Heindenheimu, kterému se roku 1846 podařilo sestavit stroj na mletí a broušení dřeva.¹⁶⁰ Od roku 1856 se potom k získání dřevité suroviny využívala brusná metoda. Nejdůležitější zlom v papírenském průmyslu ale nastal v 70. letech 19. století, když byla ve Švédsku vyrobena chemickou cestou celulóza, která následně v papírenském průmyslu zcela převládla a představuje hlavní surovinu pro výrobu papíru dodnes.¹⁶¹

Ruční a strojový papír

Významnou změnu v materiálu kramářských tisků přinesl přechod tisku z ručního na strojový papír. U většiny sledovaných tiskáren se nejednalo o ostrý předěl mezi používáním jednotlivých typů papíru, ať dle materiálu nebo dle výroby, ale spíše kratší či delší časový úsek, po který byly jednotlivé typy používány souběžně. Zahájení užívání strojového papíru, resp. úplný přechod na něj a ukončení tisku na ruční papír umožňuje v první řadě zpřesnit dataci u nedatovaných tisků konkrétních tiskáren.

Většinu 19. století docházelo k postupné proměně struktury i způsobu výroby papíru. Přechod na strojní výrobu však neznamenal opuštění hadroviny. Jsou běžně doloženy papíry strojové, kde hadrovina jako základní materiál převažuje, velká část strojových papírů je charakteristická právě směsí hadroviny a různého množství dřevité látky, která se ve výrobě papíru začala používat. Rovněž ruční papír mohl být vyráběn z různých směsí lišících se poměrem jednotlivých surovin.

158 O slámovině a technologii její výroby detailněji VÍTEK, Miloslav. Slámovina a slámová buničina. *Papír a celulóza*, 2007, roč. 62, č. 2, s. 64.

159 ZUMAN, František. *Knížka*, s. 30–31.

160 TÝŽ. *Výrobní technika*, s. 74.

161 TÝŽ, *Knížka* s. 31.

K odklonu tisku na ruční papír u jednotlivých tiskáren docházelo v různou dobu. Zpravidla na tuto změnu mělo vliv několik faktorů, mezi kterými lze předpokládat existenci papírny produkující strojový papír v okolí, strukturu produkce tiskárny nebo její strojní vybavení. Za účelem zjištění změn v užívání papíru v jednotlivých zkoumaných tiskárnách byla provedena na základě dochovaného materiálu uchovaného ve fondu Moravské zemské knihovny sonda.¹⁶² Do zkoumaného vzorku byly zařazeny jednotlivé datované výtisky pocházející ze zkoumaných tiskáren. Základem výzkumu byly výhradně tisky kramářských písní, další produkce tiskáren sloužila jen jako srovnávací materiál. Tato sonda prokázala rozdíly mezi tiskárnami, které se specializovaly takřka výhradně na kramářskou produkci či knížky lidového čtení, a tiskárnami, které vydávaly i běžnou, tzv. hodnotnější literaturu.

Nově vyráběný strojový papír se od ručního odlišoval vzhledem i kvalitou.¹⁶³ Při určování sloužil pro základní rozlišení ručního a strojního papíru rozpoznatelný otisk kresby síta, posuzovaný vždy v souvislosti s hutností a pružností papírové hmoty. Pomocnými indikátory pak byla zejména lámavost papíru. Strojně vyráběný papír je na dotek křehčí, ruční papír má okraje roztržené, strojní ostře roztržené vzhledem k podstatně kratší délce vlákna strojní směsné papíroviny. Z obavy před nevratným poznamenáním tisků nebyla provedena chemická analýza papíru s cílem zjistit podíl dřevoviny, která je také doplňkovým indikátorem způsobu výroby papíru.¹⁶⁴ V ručním papíru totiž většinou převažují hadry, ve strojním je již přítomná významná příměs dřevoviny, později celulózy.

Nejzřetelnější předěl v typu používaného tiskového papíru lze sledovat u tiskárny v Chrudimi. Do roku 1855 je zde doložen pouze papír ruční, od roku 1857 již jen papír strojový. V roce 1856 byly používány k produkci kramářských tisků oba typy papíru.¹⁶⁵ Lze tak předpokládat, že v tomto roce docházelo k dočerpání zásob ručního papíru a zahájení výroby s novým strojovým papírem. Tento ostrý přechod byl zřejmě spojen se změnou majitele tiskárny, kterou od svého otce Jana Hostivíta Pospíšila převzal syn Stanislav. Ruční papír používaný v Chrudimi byl ve sledovaném období zastoupen vždy poměrně kvalitní papírenskou produkcí z čisté hadroviny, jednalo se o papír s velmi nízkou gramáží. Strojový papír používaný v Chrudimi byl již směsí hadroviny a dřevité látky.

Kratší předělové období, kdy docházelo k souběžnému používání ručního i strojového papíru, lze upozorovat u Halouskovy tiskárny v Olomouci. V jeho tiskárně

162 Do sondy byly zařazeny jednotlivé výtisky, převážně nevyvázané ve špalíčcích. Volba nesvázaných kramářských tisků byla dána zejména omezenými možnostmi manipulace se špalíčky, i když ty byly prohlíženy tam, kde neexistovala volná materie. Takto bylo prozkoumáno několik set exemplářů kramářských tisků (písní i modliteb).

163 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 151–154.

164 KLEMPZ, Willy. *Papier. Herstellung und Formate*. Hannover: Gryphus Verlag, 1973, s. 12.

165 Z roku 1856 bylo fyzicky prozkoumáno 15 exemplářů, z nichž převážná většina byla vytištěna na ručním papíře s uvedeným impresem „Pospjssilowska knihtiskárna“ (např. MZK, VK-0000.130,přív.7). S impresem „Tisk St. Pospjssila“ evidujeme již také kramářskou píseň vytištěnou na strojovém papíře (MZK, VK-0008.378).

je již krátce od počátku jeho činnosti v roce 1851 doložen strojový papír, ovšem nikoli u kramářské produkce.¹⁶⁶ U kramářských písní z roku 1852 je doložen pouze papír ruční.¹⁶⁷ V letech 1853–1856 v kramářské produkci Antonína Halousky převládá papír strojový, ruční papír se nachází minimálně.¹⁶⁸ Od roku 1857 byl ve vybraném vzorku evidován již pouze papír strojový. Tato tiskárna zřejmě nakupovala u různých papíren, neboť dochovaný papír je různé kvality, gramáže a poměru použitých surovin. Důvodem mohlo být široké spektrum tisků, které tato tiskárna produkovala.

V 50. letech 19. století působila v Olomouci také tiskárna Františka Slavíka, nástupce škarniclovské tiskárny, pro kterou byla výroba kramářských tisků zřejmě okrajovou záležitostí. Ve fondu MZK evidujeme přibližně 15 exemplářů z tohoto období, kdy pouze dvě písně jsou datovány (do roku 1853 a 1854) a vytištěny na strojovém papíru.¹⁶⁹

Nejednoznačná byla situace u jihlavské tiskárny. Zatímco u kramářských tisků z roku 1849 byl doložen výhradně ruční papír, a to čistě hadrový vyšší gramáže, v následujícím období let 1850–1860 se v kramářské produkci objevovaly jak tenké strojové papíry ze směsi hadroviny a dřevité látky, v mladší fázi tohoto období i čistě dřevité papíry, tak zároveň i hadrovité papíry ruční. V roce 1850 ještě ruční hadrový papír nad strojovým převažoval, od roku 1851 převládl v produkci papír strojový, ovšem čas od času se objevil kramářský tisk na ručním papíru.¹⁷⁰ U jiné než kramářské produkce byl strojový papír používán minimálně od roku 1848.¹⁷¹

Obdobnou situaci lze vypořádat i v Litomyšli. U tiskárny Františka Bergra lze sledovat předěl mezi lety 1848 a 1852, přičemž v roce 1848 výrazně převládal strojový papír (63,8 %) nad ručním (36,2 %). V následujícím roce je doložen výhradně papír ruční, v letech 1850 a 1851 i papír strojový, nicméně ruční papír výrazně převládá.¹⁷² V roce 1852 se poměr ručního a strojového papíru ustálil přibližně v poměru 1 : 1. U ručního papíru používaného v Litomyšli převažuje poměrně hutná hadrovina vysoké gramáže, strojový papír je povětšinou ze směsi surovin. Nástupnická tiskárna Antonína Augusty používala ruční a strojový papír paralelně v letech 1853–1859, přičemž

166 MZK, ZD-17.III.3.

167 Např. MZK, VK-0004.364 a VK-0000.331, přív.6.

168 Strojový papír byl ve zkoumaném vzorku zastoupen více než 90 % (ruční papír např. MZK, VK-0000.565, přív.69 z roku 1853), v roce 1854 byl zaznamenán výhradně papír strojový, ruční papír opět nalezen v roce 1855 (např. MZK, VK-0000.198, přív.8) a v roce 1856 (např. MZK, VK-0004.377).

169 MZK, VK-0011.959 (strojový papír s filigránem „WEIS“), VK-0014.675.

170 V roce 1854 (MZK, VK-0014.727), 1858 (MZK, VK-0000.086, přív.7), 1859 (MZK, VK-0000.411, přív.78) a 1860 (MZK, VK-0007.607).

171 *Sonntags-Blatt für Gewerbe, Industrie, Handel und geselliges Leben*. Iglau: Johann Rippl, [1848]–1869. (MZK, 4-0007.730).

172 V roce 1850 podchyceno sondou 86,4 % tisků na ručním papíře, 13,6 % na strojovém, v roce 1851 na ručním papíře 78,6 % a na strojovém 21,4 %.

kromě roku 1857 a 1859 ruční papír v celém tomto období spíše převažoval.¹⁷³ Kvalitativně byl používán papír v Augustově tiskárně obdobný jako u Františka Bergra.

Filigrány na kramářských tiscích

Filigrány tvoří spolu se strukturou, resp. druhem papíru nedůležitější zdroj informací, který nese papír jako pramen. Filigrán neboli průsvitka představuje výrobní značka papírny, která je na papíře patrná průhledem proti světlu.¹⁷⁴ K jeho vzniku docházelo zeslabením vrstvy papíroviny v těch místech, kde byla na síto ruční formy nebo egutér papírenského stroje umístěná drátěná podoba značky. Úkolem filigránu byla ochrana výrobce i spotřebitele.¹⁷⁵ Filigrány jsou důležitou pomůckou k určení stáří i původu tisku, zejména pak u tisků s chybějícími tiskařskými údaji. V 18. století bývaly filigrány nejčastěji umístěny ve středu půlarchu nebo archu. V 19. století se umísťovaly na dolním okraji papíru, a to opět na obou půlarších, nebo ve středu archu dole. Od konce 18. století začalo ubývat filigránů s honosnými heraldickými motivy. Místo nich nastupovaly jednodušší značky – buď počáteční písmena jména majitele papírny, nebo spojená s názvem místa výroby, občas se v nich objevil i letopočet. K nejčastějším podobám filigránu patřila štítovitá kartuš (často korunovaná), vyobrazení orla, lva, hvězdy, měsíce, zkřížených klíčů, lilie, poštovní trubky, a především již zmíněné nápisy psané latinkou.¹⁷⁶ V období kolem poloviny 19. století začalo filigránů na jednotlivých papírech ubývat a jejich užívání se udrželo především u papírů lepší kvality.¹⁷⁷ Filigrány tak představují důležitý pramen pro studium původu papíru, který byl na výrobu tisků sledovaných dílen použit, neboť archivní prameny podávají o obchodech mezi tiskárnami a papírnami většinou jen skromné informace.

V okolí čtyř zkoumaných tiskáren se nacházelo množství papíren, ze kterých mohly jednotlivé dílny papír odebírat.¹⁷⁸ Již v 16. století v blízkosti Litomyšle provozovala činnost papírna v Nedošíně,¹⁷⁹ v následujícím století pak v Hrušové

173 Rok 1853: ruční papír v 81,3 %, strojový papír v 18,7 %; rok 1854: ruční papír v 75 %, strojový papír v 25 %; rok 1855: ruční papír v 64,9 %, strojový papír v 35,1 %; rok 1856: ruční papír v 56 %, strojový papír v 44 %; rok 1857: ruční papír v 40 %, strojový papír v 60 %; rok 1858: ruční papír v 60,7 %, strojový papír v 39,3 %; rok 1859: ruční papír v 16,7 %, strojový papír v 83,3 %.

174 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 264. Srov. též FLODR, Miroslav. *Filigranologie. Úvod do studia filigránů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1974, 205 s.

175 Detailněji k historii a technikám filigránu zejména viz ZUMAN, František. *Knížka*, s. 43–50.

176 TÝŽ. *České filigrány z první poloviny XIX. století*. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění, 1934, s. 6.

177 TÝŽ. *Knížka*, s. 46.

178 Nákup papíru ale mohla tiskárna provádět i z mnohem vzdálenějších papíren. K obchodu s papírem srov. ZUMAN, František., VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 178–181.

179 Tamtéž, s. 42 a 53. Z dalších prací uvádějících souhrnně dějiny papíren jmenujme zejména: *Hospodářské sdružení průmyslu papíru v Praze 1918–1928*. Praha: Hospodářské sdružení průmyslu papíru, 1928; ►

a Žamberku.¹⁸⁰ Ještě v závěru 16. století začíná ve východočeském prostoru fungovat papírna v Kuncicích,¹⁸¹ v 17. století se pak v již poněkud vzdálenějším Podkrkonoší produkovaly papíry v Čisté,¹⁸² Vrchlabí,¹⁸³ Trutnově,¹⁸⁴ Žacléři,¹⁸⁵ Michalových Horách,¹⁸⁶ Hostinném,¹⁸⁷ Klášterské Lhotě,¹⁸⁸ Dolním Maršově,¹⁸⁹ Svobodě nad Úpou,¹⁹⁰ Bohuslavicích nad Úpou¹⁹¹ či Mladých Bukách.¹⁹² Ve stejných papírnách mohla v pozdějším období odebírat papír i tiskárna v Chrudimi.

Jihlavská tiskárna měla v nejbližším okolí možnost nákupu papíru v papírně ve Starých Horách u Jihlavy založené již v roce 1540,¹⁹³ v Beranově¹⁹⁴ a Bezděčíně.¹⁹⁵

.....
VYKYDAL, Miroslav. Soupis papírenských mlýnů v Čechách. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada – Historie*, 1968, roč. XXII, č. 4, s. 207–226. ISSN 0036-5335; ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 17. století. *Český časopis historický*, 1921, roč. XXVII, s. 162–170. ISSN 0862-4356; TÝŽ. Přehled papíren v Čechách v 18. století. *Český časopis historický*, 1931, roč. XXXVII, č. 1, s. 79–90 a 293–309. ISSN 0862-4356; TÝŽ. Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století, s. 26–224; pro Moravu zejména: ŠILHAN, Jindřich. Staré moravské papírny. *Vlastivědný věstník moravský*, 1959, roč. XIV, č. 1, s. 196–201. ISSN 0323-2581.

180 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 74, 76.

181 Tamtéž, s. 51.

182 *Hospodářské sdružení*, s. 84, 93–94; ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století, s. 34.

183 Tamtéž, s. 73; VÍTEK, Miloslav. Papírny ve Vrchlabí. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 6, s. 182–183. ISSN 0031-1421.

184 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 61; VÍTEK, Miloslav. Papírna v Trutnově. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 7–8, s. 220. ISSN 0031-1421.

185 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 74; VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická papírna v Žacléři. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 4–5, s. 153. ISSN 0031-1421.

186 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 74.

187 VÍTEK, Miloslav. Historické papírny v Hostinném. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 9, s. 264–265. ISSN 0031-1421.

188 TÝŽ. Papírna v Klášterské Lhotě. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 1, s. 17. ISSN 0031-1421.

189 TÝŽ. Historické papírny v Dolním Maršově. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 2, s. 50–51. ISSN 0031-1421.

190 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 87; VÍTEK, Miloslav. Papírny ve Svobodě nad Úpou. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 5, s. 152. ISSN 0031-1421.

191 TÝŽ. Papírna v Bohuslavicích nad Úpou. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 6, s. 183. ISSN 0031-1421.

192 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 77; VÍTEK, Miloslav. Papírny v Mladých Bukách. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 4, s. 121. ISSN 0031-1421.

193 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 58–60; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 33–43 a 61–63; VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna ve Starých Horách. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 7–8, s. 234–235. ISSN 0031-1421.

194 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 65–66; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 63–64.

195 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 87; ŠPLÍCHAL, Václav, ▶

Vzdálenější papírny se nacházely v Podolí u Ledče,¹⁹⁶ Zahradce u Ledče,¹⁹⁷ obci Kunemil (dnes část Světlé nad Sázavou),¹⁹⁸ Smrčné,¹⁹⁹ Rokštejně,²⁰⁰ Dobré Vodě,²⁰¹ Červené Řečici,²⁰² Havlíčkově Brodě,²⁰³ Ronově,²⁰⁴ Žďáře nad Sázavou,²⁰⁵ Třebíči,²⁰⁶ Tasově²⁰⁷ nebo Přibyslavicích.²⁰⁸

.....
VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 87; VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Bezděčíně (Batelově). *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 9, s. 276. ISSN 0031-1421.

196 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 73; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 71-72; VÍTEK, Miloslav. Papírna v Podolí u Ledče. *Papír a celulóza*, 2012, roč. 67, č. 1, s. 18-19. ISSN 0031-1421.

197 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 79; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 77-78. ISSN 0031-1421.

198 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 81; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 78.

199 Tamtéž, s. 90; VÍTEK, Miloslav. Papírna ve Smrčné. *Papír a celulóza*, 2012, roč. 67, č. 5, s. 154. ISSN 0031-1421.

200 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 86; VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna pod Rokštejnem. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 10, s. 312. ISSN 0031-1421.

201 VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Dobré Vodě. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 1, s. 20. ISSN 0031-1421.

202 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 74; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 72-73; KVÁŠOVÁ, Miroslava a kol. *Historie a současnost podnikání na Pelhřimovsku, Humpolecku a Pacovsku*. Žehušice: Městské knihy, 2015, s. 31-37. ISBN 978-80-86699-80-6.

203 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 87-88; VÍTEK, Miloslav. Historická papírna v německém (Havlíčkově) Brodu. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 2, s. 58. ISSN 0031-1421.

204 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 79; VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická ruční papírna v Ronově. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 6, s. 176-177. ISSN 0031-1421.

205 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 78; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 69-70; VÍTEK, Miloslav. Historická papírna ve Žďaru nad Sázavou. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 3, s. 92. ISSN 0031-1421.

206 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 70; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 65-66; VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická ruční papírna v Třebíči. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 3-4, s. 98. ISSN 0031-1421.

207 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 85; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 74; VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Tasově. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 11-12, s. 360. ISSN 0031-1421.

208 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 78; MACHOŇ, Jan. *Papírna Přibyslavice 1690-1970*. Přibyslavice: Jihlavské papírny, 1971; ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 73-74; VANĚK, Miroslav, VANĚK, Josef. *Přibyslavice: papírna - drážka a dráha*. Tišnov: Sursum, 2015. ISBN 978-80-7323-285-6

Olomoucké tiskárny mohly pořizovat papír v 17. a 18. století přímo z papírny v Olomouci,²⁰⁹ dále přicházely v úvahu i papírna v Litovli,²¹⁰ případně vzdálenější papírny v Šumperku,²¹¹ Dlouhé Loučce²¹² nebo Velkých Losinách.²¹³

Zjistit u kramářských tisků přesný původ papíru bývá zpravidla problematické. V rámci sondy provedené na kramářské produkci čtyř sledovaných tiskáren se podařilo určit řádově pouze několik jednotek filigránů či spíše jejich fragmentů.²¹⁴ Vzhledem k malému rozsahu a formátu kramářských tisků jsou větší figurální (heraldické) filigrány dochovány pouze v torzech a totéž platí pro nápisy obsahující jména a geografické údaje. Filigrány byly nalezeny v řadě případů rozdělené na části a v některých případech i umístěny na více listech jedné kramářské písni. Dochované zlomky byly často tak malé, že je nebylo možno identifikovat. Chronologicky se jedná o fragmenty filigránů většinou z první poloviny 19. století nebo až 50. let 19. století. Nachází se většinou na tenkém ručním papíře z hadroviny, či hadroviny s příměsí. Na papírech horší kvality či vyšší gramáže se filigrány najít nepodařilo.

Rozborem filigránů na chrudimských tiscích byly identifikovány jako místo původu papíru papírny ve Svídnici²¹⁵ a Opatovicích nad Labem²¹⁶ nacházejících se v blízkém okolí tiskárny i vzdálenější podkrkonošská papírna v Čisté u Vrchlabí.²¹⁷

209 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 64; ČERMÁK, Miloslav. Městská papírna v Olomouci (1505–1785). *Vlastivědný věstník moravský*, 1978, roč. XXX, č. 1, s. 36–48. ISSN 0323-25811; ŠILHAN, Jindřich. Městská papírna v Olomouci. *Vlastivědný věstník moravský*, 1979, roč. XXXI, č. 3, s. 284–297. ISSN 0323-2581

210 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 65; ŠILHAN, Jindřich. *Městské papírny v Litovli. Die städtischen Papiermühlen in Litovel (Littau)*. Olomouc: Vlastivědný ústav, 1965.

211 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 65.

212 Tamtéž, s. 77 a 90; ŠILHAN, Jindřich. Papírna v Dlouhé Loučce do poloviny 18. století. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1960, roč. LXVIII, č. 2, s. 83–89. ISSN 1210-924X.

213 ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír*, s. 69–70; ŠILHAN, Jindřich. Kdy vznikla Losinská papírna? *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1962, roč. LXX, č. 2, s. 141–145; SEDLÁČEK, Richard. *Ruční papírna ve Velkých Losinách 1596–1996. Kapitoly z dějin papírenské manufaktury*. Olšany: MORPA, 1996. ISBN 80-260-9352-6.

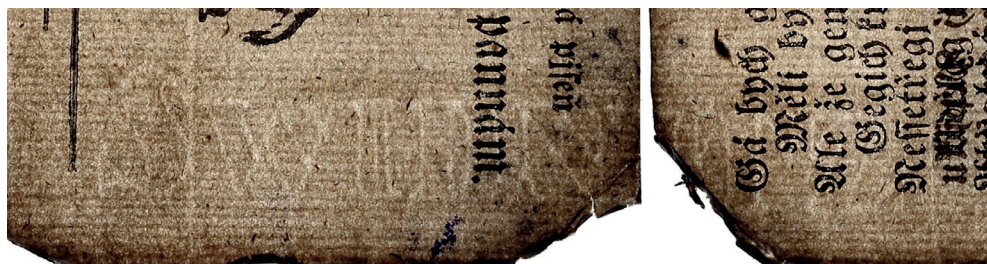
214 Bylo prozkoumáno přibližně 2 200 exemplářů jednotlivých kramářských tisků. Do sondy byly zařazeny tisky s úplnými i chybějícími nakladatelskými údaji, vytištěné na ručním papíře, chronologicky do 60. let 19. století, přibližně v 8% byly nalezeny zlomky filigránů.

215 ZUMAN, František. *České filigrány XVIII. století*. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění, 1932, s. 28, TAB. XLVII/ 2a, 3a; TÝŽ. *České filigrány z první polovice XIX. století*, s. 26, TAB. XXXII /1b. Filigrán „SWIDNITZ“, části filigránů v exemplářích MZK, VK-0010.409, VK-0004.661 (bez impresa), VK-0010.431 (bez impresa), VK-0013.794 (fingované impresum).

216 ZUMAN, František. *České filigrány z první polovice XIX. století*, s. 20, TAB. XXII /1d/2. Filigrán „OPATOWITZ“ srov. MZK, VK-0008.330 a VK-0013.908 (bez impresa).

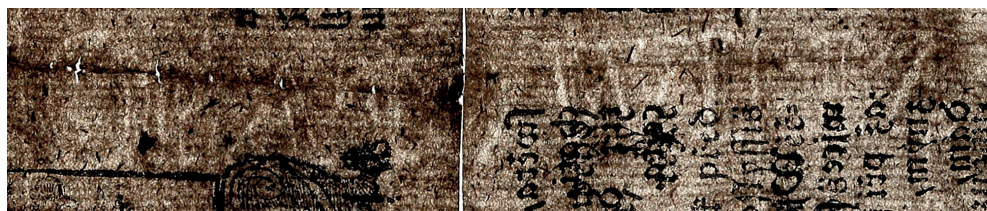
217 Tamtéž, s. 10, TAB. VIII/2a. Filigrán heraldický „uherský znak s korunou“, MZK, VK-0013.858 (bez impresa).

Nepodařilo se prozatím jednoznačně určit další fragmenty heraldických (např. část hvězdy)²¹⁸ či nápisových filigránů („W“; „J W“; „F. A“; „R. A“).²¹⁹

Obr. 9 Filigrán „SWIDNITZ“.²²⁰

O papírně ve Svídnici máme zmínky už z roku 1746, kdy zde Hans Petr Seyffert vyrobil 55 balíků papíru. Roku 1774 přešla papírna do rukou rodiny Ritschlů,²²¹ která papírnu vlastnila do roku 1840. Poté byl až do roku 1851 jejím majitelem Josef Jeřábek, za kterého vyprodukovala papírna v roce 1844 1 500 rysů papíru ročně.²²²

Obr. 10 Filigrán „OPATOWITZ“.²²³

Opatovická papírna vznikla jako náhrada za zrušenou papírnu semínskou někdy po roce 1796, v roce 1799 tehdejší papírník Jan Ribischar ale ještě neměl papírnu zcela zařízenou a nevyráběl.²²⁴ Roku 1821 podnik převzal Bohumil Haase a o třináct let později se jejím majitelem stal Jan Weigel. Ten papírnu provozoval ještě v roce 1851. Kolem roku 1844 se zde vyrábělo na 400 rysů papíru ročně.²²⁵

218 MZK, VK-0013.759.

219 MZK, VK-0004.592, VK-0013.883 (fingované impresum), VK-0004.657. V případě monogramu „JW“ by se mohlo jednat o Jana Weigla z Opatovic.

220 MZK, VK-0004.661.

221 ZUMAN, František. *Přehled papíren v Čechách v 18. století*, s. 304.

222 TÝŽ. *Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století*, s. 213; FLORIÁN, Čeněk. *Papírna ve Svídnici u Chrudimě. Časopis Národního musea. Oddíl Duchovědný*, 1940, roč. 114, s. 73–81. ISSN 0862-531X.

223 MZK, VK-0008.330.

224 ZUMAN, František. *Přehled papíren v Čechách v 18. století*, s. 297.

225 TÝŽ. *Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století*, s. 202.

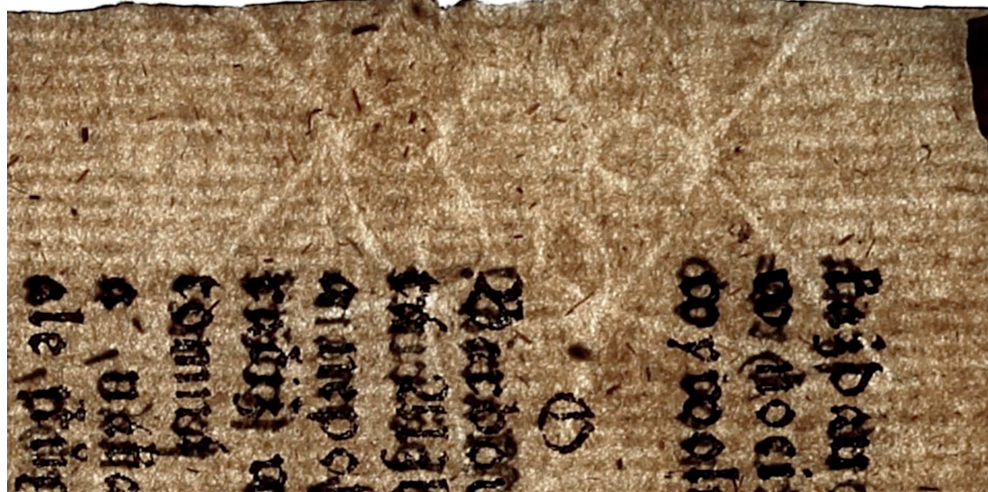

Obr. 11 Heraldický filigrán papírny z Čisté u Vrchlabí.²²⁶

Papírna v Čisté u Vrchlabí byla založena už v 17. století, poté však zanikla a byla obnovena na konci 18. století. Roku 1810 ji koupili bratři Antonín a Karel Kieslingové, majitelé papírny v Dolním Vrchlabí. Od roku 1818 ji Antonín Kiesling vedl samostatně. Zařízení papírny bylo rozšířeno na dvě kádě, v roce 1830 přibýly další dvě. Roku 1842 zde fungovalo již osm kádí, 8 holendrů a závod zaměstnával 110 dělníků. V témže roce papírna vyrobila 9 623,5 rysů papíru a o dva roky později již 15 000.²²⁷

226 MZK, VK-0013.858.

227 ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století, s. 34.

Obr. 12 Filigrán v podobě hvězdy (fragment) objevující se v produkci chrudimské tiskárny.²²⁸

Ve dvou exemplářích kramářských písní připisovaných jihlavské tiskárně²²⁹ se nacházejí filigrány s nápisem „TAS/SAU“, což indikuje původ papíru v papírně v Tasově (okrese Žďár nad Sázavou).²³⁰ Zdejší papírna vznikla po roce 1719 z opuštěné valchy umístěné mezi Panským mlýnem a zříceninou hradu Dub,²³¹ čtvrt hodiny chůze od Tasova u řeky Oslavy.²³² Vlastním nákladem ji zřídil mlynář Jan Švanda, v roce 1800 ji převzal Ignác Schütz, papírník ze Svijan. Již v této době papírna vyráběla poměrně rozsáhlou paletu papírů, od jemného psacího papíru až po lepenku. Od roku 1848 zde vyráběla papír brněnská firma E. J. Friedmana. Závod vedl p. Geissler, po jehož smrti podnik převzala jeho dcera Filoména, a to až do roku 1890, kdy podnik vyhořel. Papírenský závod byl posléze ve 20. století obnoven a fungoval necelá dvě desetiletí.²³³ Tato Friedmanova papírna produkovala v 50. letech 19. století ročně cca 1 600 rysů více druhových papírů – psací, tiskový, balicí i savý, které se prodávaly zejména ve Velkém Meziříčí a v Třebíči.²³⁴

228 MZK, VK-0013.759.

229 MZK, VK-0007.533, VK-0007.813 (bez impresa).

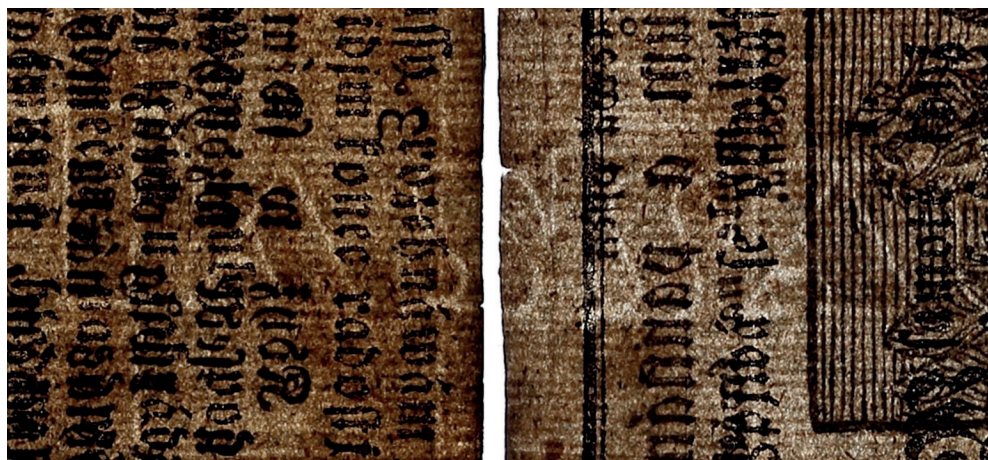
230 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 74, 123, 125.

231 VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Tasově, s. 360; KRATOCHVÍL, Augustin. *Vlastivěda moravská*. II, Místopis, Vel. - Meziříčský okres Brno: Muzejní spolek, 1907, s. 443.

232 WOLNY, Gregor. *Die Markgrafschaft Mähren. Topographisch, statistisch und historisch geschildert*. VI. Band. *Iglauer Kreis und mährische Enklavuren*. Brünn: Selbstverlag des Verfassers, 1842, s. 119.

233 VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Tasově, s. 360; ev. KRATOCHVÍL, Augustin. *Vlastivěda moravská*, s. 443.

234 MZA, D 8 Stabliní katastr – vceňovací operáty, sign. 2643, Catastral-Schätzungs-Operat der Steuergemeinde Tassau, kart. 954, fol. 6, § 14/c.

Obr. 13 Filigrán „TAS/SAU“. ²³⁵

Dlouhá tradice knihtisku v Olomouci byla sledována pouze z pohledu kramářských tisků. Na starší produkci ze 17. a 18. století filigrány nebyly nalezeny, lze však předpokládat, že papír pocházel přímo z městské papírny. V kramářském tisku z roku 1852²³⁶ se nachází nápisový filigrán „J. HI/CKL“ – tedy jméno majitele papírny v Litovli.²³⁷ Litovelská papírna vznikla v městském mlýně u lesa, zvaného Pušmýl, v roce 1557. Již před rokem 1620 ji začalo spravovat město Litovel. To však roku 1754 přistoupilo z důvodů nepříznivé finanční situace městské pokladny k jejímu prodeji. Majitelem se stal Antonín Hickl, z dalších majitelů je znám např. jeho syn Josef (nar. 1752). Hicklové papírnu provozovali do roku 1851.²³⁸ Tato papírna disponovala dvěma lisy a stoupou s třemi kladivy a produkovala ročně 1 000 rysů papíru, a to jak psacího, tak prořezávacího či lepenky. V papírně bylo zaměstnáno šest pravidelných pracovníků a produkce měla odbyt zejména v Polsku, ale i na Moravě.²³⁹ Informace o šesti pracovnících pochází z doby, kdy byla papírna městská. Původních osm stoup bylo cca k roku 1736 shnilých.²⁴⁰ K předpokládané obnově papírny za Hickla došlo tedy v podstatně menším rozsahu, než bylo původní vybavení.

²³⁵ MZK, VK-0007.533.

²³⁶ MZK, VK-0004.364.

²³⁷ ŠILHAN, Jindřich. *Městské papírny v Litovli*, s. 17; KADLEC, Ján. *Moravskou cestou po technických památkách. Od Bouzova přes Litovel k Olomouci*. [Červenka]: Moravská cesta, 2011. 141 s. ISBN 978-80-260-1549-9, s. 87.

²³⁸ Tamtéž, s. 87.

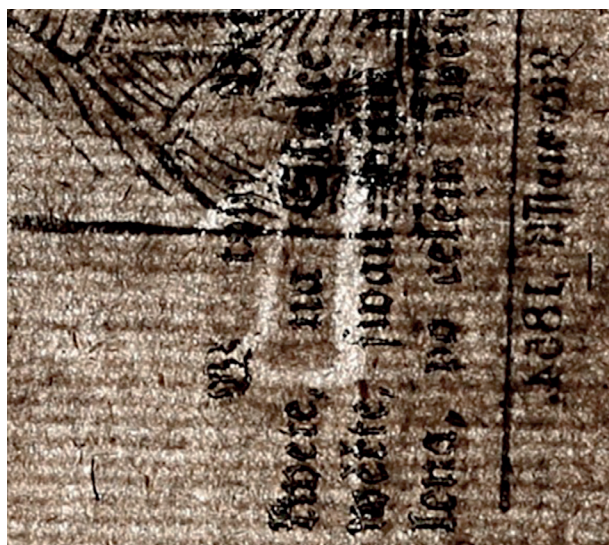
²³⁹ MZA, D 8 Stabilní katastr - vceňovací operáty, sign. 1331, Catastral-Schätzung-Operat der Steuergemeinde Littau Stadt, kart. 497, fol. 14-15, § 14.

²⁴⁰ ŠILHAN, Jindřich. *Městské papírny v Litovli*, s. 18.

Obr. 14 Filigrán „J. HI/CKL“.²⁴¹

Největší množství filigránů, resp. jejich částí, bylo objeveno v produkci kramářských tisků z Litomyšle, bohužel identifikovat papírny se u většiny prozatím nepodařilo. Jedná se o fragmenty heraldických figur (např. často se opakující částí hvězdy), číslici „1“²⁴², nápisové filigrány či jednotlivá písmena („J. S. M/URAU“²⁴³ z Augustových tisků z let 1853–55; „V. /S“²⁴⁴ na tenkém bílém papíru tisků z let 1850–1855; „K S“²⁴⁵ z roku 1855).

Obr. 15 Filigrán v podobě číslice „1“.²⁴⁶

241 MZK, VK-0004.364.

242 MZK, VK-0003.332 a VK-0005.005.

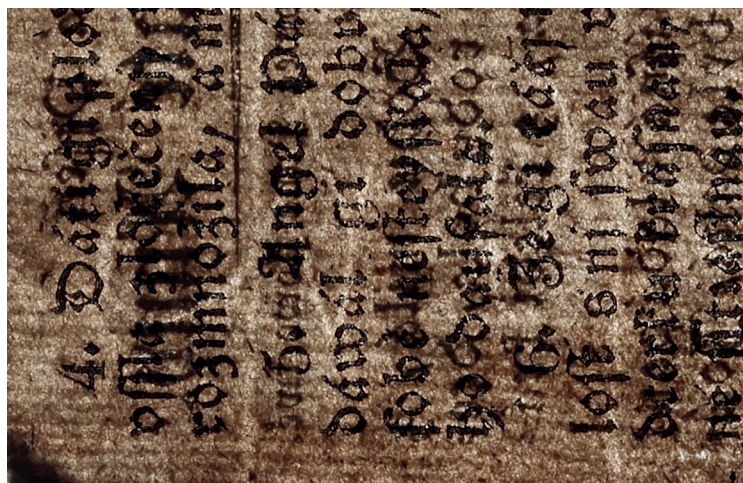
243 MZK, VK-0003.295, VK-0003.306, VK-0003.321, VK-0003.331, VK-0003.351, VK-0005.011, VK-0015.280.

244 MZK, VK-0003.234 (František Berger), VK-0003.354 (Antonín Augusta), VK-0003.355 (Antonín Augusta).

245 MZK, VK-0003.338.

246 MZK, VK-0003.332.

V nejbližším okolí Litomyšle produkovaly papír až do poloviny 19. století dvě papírny s dlouholetou tradicí – v Nedošíně a Hrušové.²⁴⁷ Papírny prodávaly papír nejen v okolí, ale také v Praze a Vídni.²⁴⁸ Obě papírny patřily v druhé polovině 18. století papírnickému rodu Plochů. Papírnu v Hrušové předala vdova Cecilie Plochová v roce 1830 Vojtěchu Schützovi. Nedošinskou papírnu postoupil v roce 1837 Josef Ploch svému synovci Františku Buchtelovi a ten ji v roce 1850 prodal Josefu Fikejsovi. Josef Fikejs postupně přestavěl papírnu na mlýn a v roce 1854 prodal vybavení papírny žamberskému papírníkovi Brachtlovi. Prozatím se podařilo ve fondu Moravské zemské knihovny nalézt pouze jeden fyzický doklad papírny v Nedošíně,²⁴⁹ část filigránu JP papírníka Josefa Plocha.²⁵⁰

Obr. 16 Část filigránu JP papírníka Josefa Plocha.²⁵¹

Rozdělený filigrán „SENF/TENBERG“²⁵² odkazuje na původ papíru v podorlické papírně v Žamberku, založené na konci 17. století. V první polovině 19. století vlastnila papírnu rodina Ševčíkova. V roce 1835 převzal od svého otce Martina Ševčíka papírnu syn Karel, v roce 1839 jeho manželka Kateřina. Ta se provdala za Františka Duška a v roce 1844 se v papírně pod jejich vedením vyrobilo 450 balíků kancelářského a konceptního papíru. Roku 1858 prodala Kateřina Dušková papírnu

247 Více viz ZUMAN, František. Papírny na panství litomyšlském. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1927, roč. 35, s. 150–160, VI Tab.

248 Tamtéž, s. 157–158.

249 MZK, VK-0008.277 (bez impresa).

250 ZUMAN, František. Papírny na panství litomyšlském, s. 160, Tab. VI.

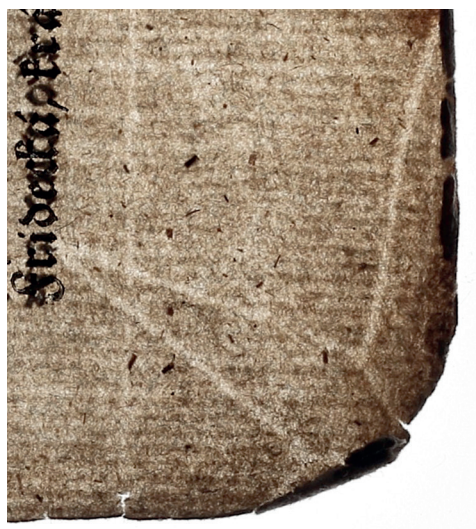
251 MZK, VK-0008.277.

252 MZK, VK-0000.546, přív.37 (bez impresa), VK-0003.278 (fingované impresum), VK-0004.963, VK-0002.181, VK-0005.445, VK-0003.068 (bez impresa).

Janu Schützovi. Papírna působila do roku 1872.²⁵³ Vedle geografického názvu se na dalším listu téže kramářské písňě nachází i část heraldického filigránu – hvězdy, která byla velice oblíbenou filigránovou značkou. Při srovnání charakteru a druhu papíru a chronologickému vymezení tisků lze předpokládat, že i další exempláře kramářské produkce litomyšlské tiskárny, které obsahují část podobné *hvězdy*,²⁵⁴ byly vytištěny na papír ze Žamberku.

Obr. 17 Filigrán „SENF/TENBERG“.²⁵⁵

Obr. 17a Část filigránu ve tvaru hvězdy.²⁵⁶

Na původ papíru z podorlické papírny ukazuje další filigrán s nápisem „ZAMRSK“, který se našel v produkci litomyšlské²⁵⁷ i chrudimské tiskařské dílny.²⁵⁸ Papírna v Zámrsku byla založena v 18. století.²⁵⁹

253 VÍTEK, Miloslav. Historická papírna v Žamberku. *Papír a celulóza*, 2014, roč. 69, č. 5, s. 156.

254 Např. MZK, VK-0015.189, VK-0012.995 (bez impresa).

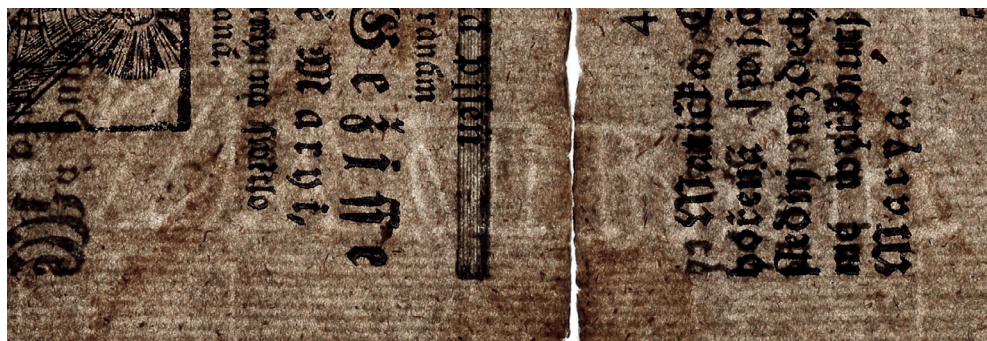
255 MZK, VK-0000.546, přív.37.

256 MZK, VK-0000.546, přív.37.

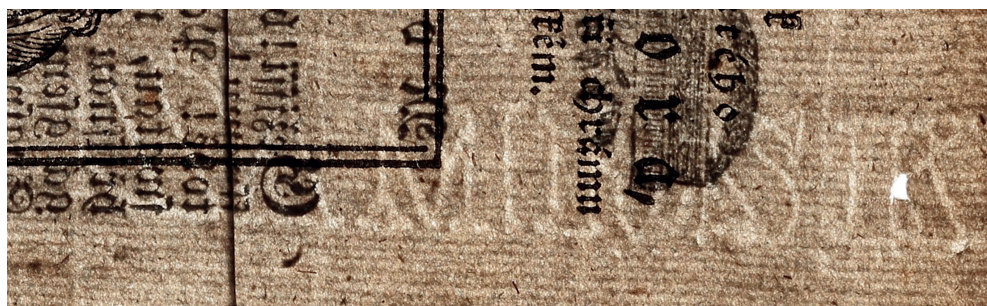
257 MZK, VK-0003.060.

258 MZK, VK-0013.752.

259 ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír*, s. 135.

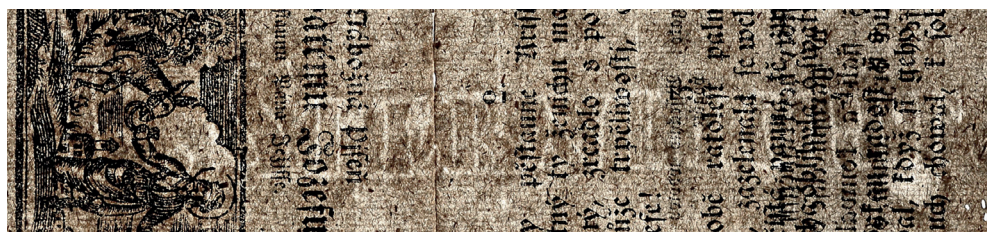

Obr. 18 Filigrán „ZAMRSK“ na produkci litomyšské tiskárny.²⁶⁰

Obr. 19 Filigrán „ZAMRSK“ na produkci litomyšské tiskárny.²⁶¹

Dalším identifikovaným filigránem je „C. STER/NLICHT“ nacházející se na tiscích z roku 1858.²⁶² Karel Sternlicht provozoval v 50. letech 19. století kamenotiskárnu a zároveň papírnickví či obchod s tzv. norimberským zbožím v Brně.²⁶³

Obr. 20 Filigrán „C. STER/NLICHT“.²⁶⁴

²⁶⁰ MZK, VK-0003.060.

²⁶¹ MZK, VK-0013.752.

²⁶² MZK, VK-0003.390, VK-0003.393.

²⁶³ HEILANDOVÁ, Lucie. *Kresleno na kameni*, s. 254.

²⁶⁴ MZK, VK-0003.393.

Na litomyšlském tisku z roku 1810 byl nalezen nápisový filigrán „Winarz“,²⁶⁵ indikující původ v šumavské papírně v Prášilech v době,²⁶⁶ kdy byla papírna spravována za dosud nevyučeného Jana Eggerta Josefem Arnoštem Vinařem.²⁶⁷ Protože tiskárna v Litomyšli neprodukovala pouze kramářské tisky a nacházelo se v ní více tiskařských lisů, lze předpokládat, že měla větší spotřebu papíru a svou poptávku tak mohla uspokojovat i ze vzdálenějších lokalit.

Obr. 21 Nápisový filigrán „Winarz“ z papírny v šumavských Prášilech.²⁶⁸

Výše uvedené informace dokládají, že situace s přechodem od ručního ke strojnímu papíru zdaleka nebyla jednoznačná a jednoduchá. Většinou záleželo na tom, zda sledovaná tiskárna tiskla i náročnější tituly, kvůli kterým pořizovala kvalitnější strojový papír a zbytky archů pak používala i pro tisk kramářské produkce. Důležité bylo, ze kterých papíren tiskárna papír nakupovala. Významnou roli hrálo, zda tiskárna měla ve svém okolí modernizovanou papírnu vyrábějící papír strojový, nebo pro ni opatření tohoto artiklu znamenalo nakupovat ve vzdálenějších destinacích. Oba typy papíru tak mohly být v závislosti na výše uvedených aspektech v jednotlivých tiskárnách používány vedle sebe i několik let. Stávalo se i to, že žádaný titul kramářské písně byl vytištěn v tiskárně v jednom roce vícekrát, a to jak na ručním, tak i strojovém papíru.²⁶⁹ Nicméně výskyt strojových papírů může být indikátorem data *a quo* tisku vydaného bez nakladatelských údajů. Horní časovou mez

265 MZK, VK-0015.097.

266 ZUMAN, František. *České filigrány z první polovice XIX. století*, s. 21–22, TAB. XXIV/2a.

267 Tamtéž, s. 4.

268 MZK, VK-0015.097.

269 Srov. ruční papíry: MZK, VK-0000.027,přív.4 (1855), VK-0000.253,přív.24 (1855, varianta předchozího) a strojový papír: VK-0000.238,přív.8.

pro používání papíru v dílnách nejsme schopni stanovit, protože zatím chybí data o rychlosti spotřeby skladových zásob.

Možné využití filigránů pro dataci kramářských tisků je pro malý formát a případně také nižší kvalitu papíru omezené. Datace tisků podle filigránů závisí na úrovni dokumentace papírenských vodoznaků v čase.

Formát

Jiří Dufka

Úspěch kramářského tisku na trhu byl založen na nízké ceně, která oslovila výrazně širší publikum než rozsáhlejší a dražší kniha. Jedním z charakteristických důsledků snah o minimalizaci vstupních nákladů je skládání výsledného tisku z jednoho, oboustranně potištěného tiskového archu, resp. obvykle jen jeho části.²⁷⁰ Formát, kterým rozumíme velikost poskládané písňové složky, je určen způsobem skládání kramářského písňového tisku. Přes svou velkou vypovídací hodnotu pro pochopení dobových významů těchto drobných tisků byla otázka formátu dosud zohledňována jen okrajově. Pozornost jí věnovali především Josef V. Scheybal a Josef Petřtyl. Scheybal uvádí výskyt písni v šestnáctkovém (16°), osmerkovém (8°) a kvartovém (4°) formátu, které vznikly vývojem z jednolistu,²⁷¹ a ze znalecké perspektivy registruje postřehy ohledně vztahu mezi obsahem písni a jejich formátem,²⁷² které dále rozvedeme v následujícím textu. Josef Petřtyl s jen o málo větší přesností definuje podobný proces zmenšování formátu²⁷³ a následně se (především na základě dochovaných tiskových archů) podrobně věnuje tisku a rozložení písni na tiskovém archu. V obecné rovině lze jejich pozorováním přiznat platnost, nicméně je třeba dodat, že tisky obsažené ve špalíčcích byly současně produkovány ve více velikostech, byť jedna vždy výrazně převažovala.

Vazba mezi formátem a obsahem knihy stála už u počátků samotné výroby knih ve více velikostech a byla pojednávána i v dobových sazečských příručkách.²⁷⁴ Kramářské

270 PETR TYL, Josef. O výrobních otázkách, s. 260–262.

271 SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století*, s. 65–66.

272 SCHEYBAL, Josef V. K formátu a výzdobě kramářských písňových tisků. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 331–333. ISSN 0231-9896.

273 „Velikost tisku byla různá; původní starý formát zpravodajských novin, pamfletů a letáků nevelkého renesančního kvartu a pozdější vysoké osmerky, stále klesal, až se dostal na čtvercovou šestnácterku, která dlouhou dobu převládala. Až v druhé polovině 19. století, tedy již v době úpadku kramářské písni, objevuje se znovu ušlechtilější velikost, úpravnější osmerka.“ PETR TYL, Josef: O výrobních otázkách, s. 260.

274 Srov. TÄUBEL, Christian Gottlob. *Orthographisches Handbuch, oder Anleitung zur gründlichen Kenntniß derjenigen Theile der Buchdruckerkunst, welche allen Schriftstellern, Buchhändlern, besonders aber denen Correctoren unentbehrlich sind*. Leipzig: bey Georg Emanuel Beer, 1788, 253–261.

tisky však i v tomto ohledu představují okrajový segment knižní produkce a stály mimo zájem jak dobových publikací, tak (s výjimkou uvedených studií) i knihovědné literatury. Také pro celkový rozsah dochované produkce, který nebylo možné bez moderních technologií smysluplněji uchopit, byla její vnitřní diferenciacce dosud obtížná. Současná úroveň zpracování však již alespoň základní třídění umožňuje.

Obr. 22 Písně v šestnácterkovém formátu charakteristickém pro kramářské písňové tisky v českém jazyce.²⁷⁵

Rozměry

Vlastnímu výkladu o vztahu obsahu písní k jejich formátu je nutné předsadit pasáž věnovanou tiskovým archům, jejich skládání a způsobu rozvržení potištěné plochy na arch. Znalost těchto vzájemně úzce provázaných činností (rozvržení sazby a skládání archu) představovala základní tiskařskou kompetenci, kodifikovanou v dobových publikacích.²⁷⁶ Terminologie pro evidenci knižních formátů je standardizovaná, způsob jejich určování však vychází buď z počtu listů ve složce, nebo z výšky knižního bloku. Důsledky této nejednoznačnosti, která u běžné knižní produkce není příliš podstatná, se u kramářských tisků bohužel projevují zvlášť výrazně.

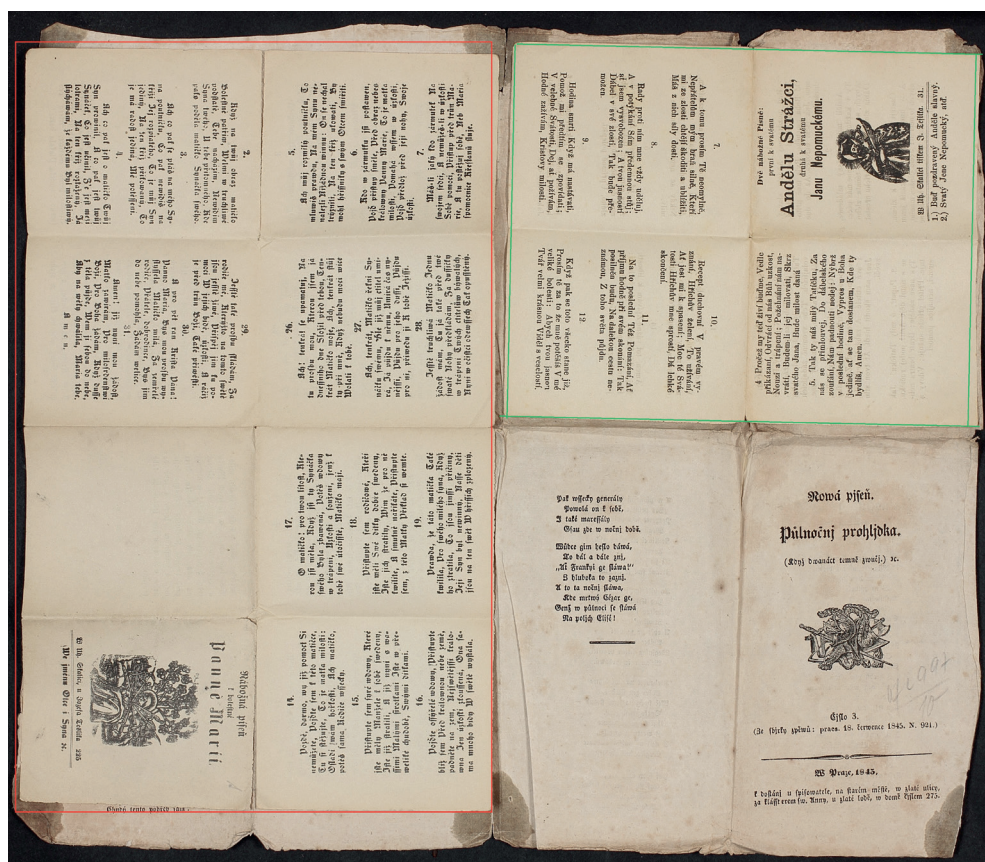
Určení formátu z počtu listů ve složce předpokládá vázanou publikaci, jejíž složky tvoří celé poskládané archy. V případě kramářských tisků se téměř výhradně jedná o skládání části archu – na jednom archu bylo totiž zpravidla tištěno hned několik

275 MZK, VK-0000.003, přív. 52 a STS-0559.404.

276 Tamtéž.

písni zároveň, načež byl arch rozřezán a teprve potom byly skládány jednotlivé písně. Takto získaný údaj tedy nezprostředkovává ani údaj o rozměru listu, ani o způsobu využití archu pro tisk.

Určení formátu z výšky knižního bloku vychází z faktu, že rozměr tiskařských archů, byť nebyl jednotný, osciloval kolem určitých velikostí.²⁷⁷ Rozmezím výšek knižního bloku tak lze ve většině případů formát definovat. Takto získaný údaj se také těší přízni větších knihoven, které ho využívají k úspornému ukládání v depozitáři, protože umožňuje efektivní nastavení výšky polic a tím úsporu skladových prostor. Na rozdíl od běžné knižní produkce však strana kramářského tisku bývá často potištěna i ořezána poměrně ledabyle (zvlášť po polovině 18. století). Rozměr výsledného listu se pak může značně lišit od rozsahu potištěné plochy. Vypovídací schopnost naměřené hodnoty pro vazbu mezi rozměrem složky a skládání archu se tak výrazně snižuje.

Obr. 23 Srovnání osmerkového a šestnáctekového formátu. Ve spodní části celý osmerkový arch, červeně ohraničená nerozřezaná šestnácteková píseň z poloviny archu (8 listů), zeleně ohraničená část nerozřezaná šestnácteková píseň ze čtvrtiny archu (4 listy).

277 Srov. KORDA, Josef et al. *Papírenská encyklopedie*. Praha: SNTL – nakladatelství technické literatury, 1992, s. 88–90. ISBN 80-03-00647-3. K normalizaci došlo v Rakousku-Uhersku až v roce 1872.

Skládání archu je určeno potištěnou plochou. Rozměr celé sazby, tj. včetně kustod a dekoru, představuje spolehlivější údaj pro zjištění skladu tiskového archu, přičemž zásadnějším faktorem je šířka sazby – výška totiž nebývá vždy využita v plném rozsahu. Ani zde však nelze počítat s milimetrovou přesností. K hodnotám je třeba uvažovat odchylku v rozsahu cca 0,5 cm, která je způsobena mechanickými vlastnostmi papíru, způsobem výroby (vlhčení, sušení) i zvyklostmi a vybavením konkrétní tiskárny.

Z uvedených charakteristik vycházejí termíny užívané při formátovém členění tisků. Základní formát kramářské písně v českém prostředí představuje šestnácterka (16°) o velikosti čtyřikrát přeloženého tiskařského archu, tj. poskládaného na šestnáct listů, ze kterých lze vytvořit dva písňové svazečky o osmi listech, nebo častěji čtyři o čtyřech listech. Rozměr sazby šestnácterkových tisků bývá zpravidla $8 \times 6,5$ cm, list potom obvykle dosahuje velikosti zhruba 10×8 cm. Rozměr osmerkového tisku vychází ze dvou šestnácterkových tisků položených nad sebe (arch je tedy přeložen jen třikrát). Sazba osciluje kolem rozměrů $13,5 \times 7,5$ cm, variabilita listů je vyšší a pohybuje se kolem hodnoty 14 až $17,5 \times 8,5$ až $9,5$ cm. Dvojnásobkem osmerky je potom kvart (4°) se dvěma sklady archu a s rozměrem sazby cca $18,5 \times 14,5$ cm na listech cca 23×17 cm. Z jiného způsobu skládání archu vychází dvanácterka (12°), s rozměrem sazby cca $12 \times 6,5$ cm. Je vyšší než šestnácterka, ovšem nižší a užší než osmerka. Rozměr listu může být zaměnitelný s výrazněji oříznutými osmerkami, jeho výška však zpravidla nepřesahuje 15 cm a šířka 8,5 cm.

Obr. 24 Srovnání velikosti (zleva) šestnácterkového, dvanácterkového a osmerkového tisku.²⁷⁸

278 MZK, VK-0007.631; MZK, VK-0013.991; MZK, VK-0010.604.

Dále je rovněž třeba uvést další parametr, který u běžné tiskařské produkce nebývá nezbytné zohledňovat. Vychází ze vzájemného vlivu uživatelských a tiskárenských praktik demonstrovaného spojováním tisků do špalíčků. Potřeba ochránit tisk, v němž první a poslední list plnily zároveň funkci obálky, vedla zákazníky ke spojování písni do tzv. špalíčků, konvolutů chráněných zprvu usní, později alespoň textilním nebo lepenkovým obalem, případně sekundárně užitými knižními deskami. Na základě uvedeného by bylo možné předpokládat existenci špalíčků šestnácterkového, osmerkového, kvartového a dvanácterkového formátu. Ve skutečnosti se však vyskytují formáty pouze dva. Menší šestnácterkový, který může vzácně obsahovat i přeložené rozměrnější tisky, a větší osmerkový, který častěji pojímá i menší tisky – zcela běžně dvanácterky, řidčeji však také malou šestnácterku.

Obr. 25 Srovnání velikosti šestnácterkového a osmerkového špalíčku.²⁷⁹

K otázce formátu můžeme tedy přistupovat dvojím způsobem. Pokud poznání dobové funkce formátu kramářského tisku vyvozujeme z uživatelských praktik, měli bychom uvažovat také jen dvě velikostní skupiny – menší šestnácterkovou a větší osmerkovou, která zahrnuje i tisky ve dvanácterce. Pokud nás však zajímá hledisko provozní praxe konkrétní tiskárny, je třeba reflektovat obvykle rozrůzněnější členění vycházející

²⁷⁹ MZK, VK-0000.203 a MZK, VK-0000.239.

z rozsahu potištěné plochy. Naše výzkumy vycházejí z databáze založené na knihovním evidenčním systému, který nereflktuje rozsah potištěné plochy, ale výšku tisku. Nezbývá proto, než pracovat se dvěma skupinami: s výrazně dominantní šestnácterkou a minoritní společnou kategorií pro větší formáty – především osmerku a dvanáctkeru.

Vymezení zkoumaného souboru

Úvahy nad funkcí formátu u kramářských tisků vycházejí z analýzy tisků skládaných z jednoho archu, nebo jeho části. Rozsáhlejší díla už považujeme za knihy a do následujícího přehledu je nezařazujeme.²⁸⁰ Vzhledem k významné převaze šestnáctkových tisků bude pozornost soustředěna především mimo ně s cílem definovat možné důvody pro volbu odlišného formátu.

S ohledem na vysoký počet dochovaných exemplářů bude ke zkoumanému vzorku nutné přistupovat dvojím způsobem. Tisky vydané před polovinou 18. století bylo možné zpracovat téměř v úplnosti, za reprezentativní vzorek byly v tomto případě považovány exempláře dochované ve fondu Moravské zemské knihovny spolu s tisky evidovanými *Knihopisem*. Pro mladší období, z velké části už nepokryté *Knihopisem* a nedostatečně zpracované *Českou národní bibliografií*, tvořily primární zdroj fondy Moravské zemské knihovny, jejichž jádro spadá vydáním zhruba mezi léta 1800–1870 a u nichž současná úroveň databázového zpracování zároveň umožňuje formulování sofistikovanějších dotazů nad velkým objemem dat.

Konkrétní kvantifikace souboru je i přesto velmi obtížná – rozsáhlý soubor obsahuje řadu multiplicitně dochovaných tisků, jejichž odlišnosti lze potvrdit jedine fyzickým srovnáním, a zároveň řadu tisků bez uvedení nakladatelských údajů, jejichž atribuce k tiskárně je průběžně zpřesňována s prohlubujícím se poznáním materiálu. Vzhledem k objemu očekávaných prací, které by důsledné zhlednění takto rozsáhlého souboru dat vyžadovalo, považujeme za možné a přínosné vyslovit první závěry již v právě dosažené fázi zpracování.²⁸¹ Základ pro analýzu tvořily záznamy o formátu, věcná hesla, klíčová slova tvořená podle knihopisných návěstí, standardizované údaje impres a údaje o jazyce. Neatribuované tisky byly s dílnami spojovány především na základě analýzy použitých dřevořezových štočků, které databáze rejstříkuje ve vazbě na jejich interní fotodokumentaci opatřenou jednoznačnými identifikátory.

280 Písnové kramářské tisky tvořené více složkami (tj. zřejmě prodávané ve formě sešitu) byly ve sledovaných dílnách zachyceny pouze dva. Pocházejí z počátečních desetiletí formování českých písnových tisků šestnáctkového formátu a je možné je definovat jako přechodový typ mezi písnovým tiskem a drobným zpěvníkem náležející do společné skupiny kramářského sortimentu. První tisk (MZK, VK-0000.542,přív.8) vybočuje z řady i způsobem zařazení ilustrace a obsahuje 13 písní, druhý (MZK, VK-0000.542,přív.10) přináší texty 14 žalmů.

281 Analyzovány byly soubory tisků (včetně multiplikátů) v následujících počtech: Olomouc cca 1300, Litomyšl cca 7200, Chrudim cca 4700, Jihlava 2400. Další zpřesnění výzkumu budou závislá na provedení velkého objemu prací, který i velká paměťová instituce dokáže realizovat pouze s externí projektovou podporou.

Formáty odlišné od šestnáctěrky

S formátem byla zřejmě spojena jak uživatelská, tak producerská očekávání – předpokládáme, že kupující od písni v určitém formátu očekával specifický obsah a tiskař či vydavatel si byl vědom zvyku uživatelů vázat písně do špalíčků a volbou formátu odpovídal na jejich potřeby. Zvláštní význam uživatelské (adjustační, *špalíčkové*) perspektivy archových tisků představuje také důvod, proč bylo v této kapitole vhodné rozšířit záběr i na nepísňové tisky zahrnuté do špalíčků, především na modlitební texty.²⁸²

Obsah špalíčků je tvořen s velkou převahou šestnáctěrkovými tisky. Jednou z možností, jak tento obtížně uchopitelný soubor definovat, je popsat tisky, které z této skupiny vystupují. Osmerkovou, případně dvanáctěrkovou část kramářské produkce lze pro tisk vybraných tematických textů zachytit paralelně vedle výrazně dominantní šestnáctěrky už od 17. století (Olomouc, Litomyšl). Ke zjevnému rozvolnění vazby mezi většími formáty a určitým obsahem dochází ve sledovaném vzorku ve všech sledovaných tiskárnách skokově až po polovině 19. století, kdy se původně poměrně ostře definovaná osmerka otevírá i textům mimo kategorie, které nyní nastíníme.

První skupinu, zachycenou pouze v období před polovinou 18. století, představují *zpravodajské písně*, zejména pokud jsou označeny výrazem *novina*. Archaický termín se pojil s neperiodicky vydávanými písněmi, které z novin v dnešním slova smyslu, případně ze zpravodajských letáků, vycházely a nabízely jejich obsah ve snadněji recipovatelné, veršované podobě navázané na známé melodie.²⁸³ Formátovou odlišnost od kvartových novin 16. století²⁸⁴ dokládá pohled na *Knihopisem* evidovaná vydání ze 17. století pod zmíněným záhlavím *Novina*.²⁸⁵ Nicméně přítomnost obsáhlého narativního názvu na titulní straně ukazuje na možnost geneze právě z těchto tisků, k čemuž došlo zřejmě už v 16. století. Řada zpravodajských písni 17. století sice zatím není atribuovaná ke konkrétní dílně, vazbu na primární zdroje – tištěné periodické zpravodajství, naznačují zmínky o cizojazyčné předloze v názvu nebo v textu písně.²⁸⁶ Písně s uvedeným impresem uvá-

282 Ke shodnému způsobu uchopení tématu došli i Josef Scheybal a Josef Petřtyl.

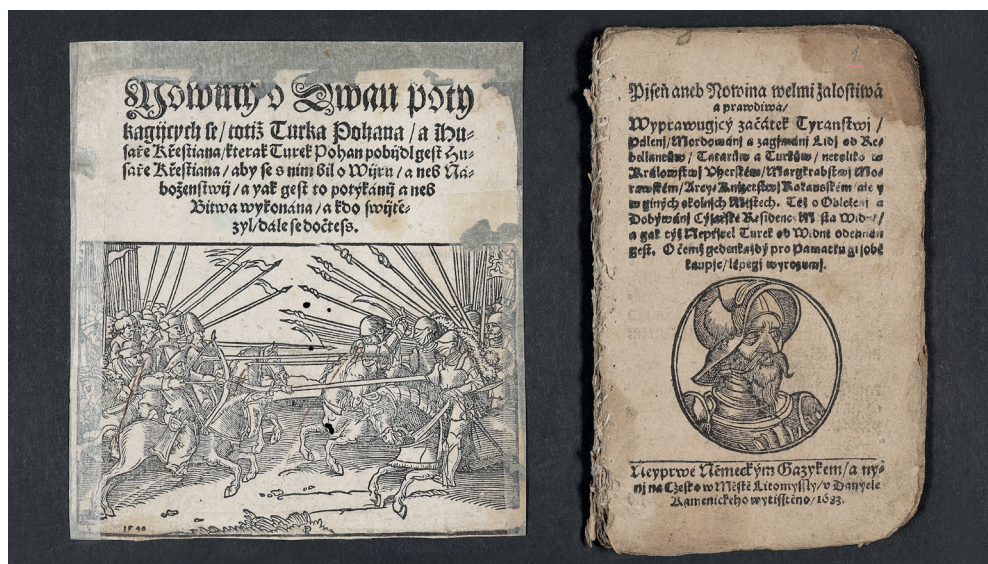
283 STEJSKALOVÁ, Eva. Novinové zpravodajství, s. 224–225.

284 Tamtéž, s. 57.

285 TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František Horák, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Praha: Státní tiskárna v Praze – Tiskárna Protektorátu Čechy a Morava – Nakladatelství Československé akademie věd – Academia, 1939–1967 (9 svazků). TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František, URBÁNKOVÁ, Emma, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, JARÝ, Vladimír, ANDRLE, Jan eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Dodatky. Praha: Národní knihovna ČR, 1994–2010 (8 svazků). Přihlédnuto bylo i k doplněním v elektronické verzi KPS – Databáze Knihopis. [online]. 2014, [cit. 2. 6. 2022]. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz>.

286 Srov. K18787, K06269, K18786, K06281, K06267, K18775, K18777, K18818, K06255, K06257, K06256, K06280, K06286.

dějí až na výjimky litomyšlskou tiskárnu.²⁸⁷ Její majitel Jan Arnold z Litomyšle úspěšně expandoval do Prahy a stal se jedním z vydavatelů skutečných *novin*. Lze tedy souhlasit s tezí Evy Stejskalové o vazbě těchto často unikátně dochovaných písni na dílny, které tiskly klasické novinové zpravodajství. Nutno však podotknout, že v Litomyšli byly osmerkové zpravodajské písně tištěny jak jeho předchůdci,²⁸⁸ tak následovníky.²⁸⁹ Podobné tisky vznikaly už v 17. století možná i v Olomouci.²⁹⁰ Přestože většina písňových novin byla opravdu tištěna ve větším formátu, existují z tohoto pravidla i výjimky.²⁹¹ Jistým limitem pro poznání starých osmerkových písni je především jejich raritní dochování, jehož možným vysvětlením je právě velikost, která neumožňovala zařazení do šestnácterkových špalíčku obvyklých ve starším období, v důsledku čehož tisky ve větší míře podléhaly zkáze.²⁹²

Obr. 26 Zpravodajský tisk 16. století (torzo oříznutého listu) a zpravodajský tisk 17. století.²⁹³

287 Srov. K17413, K18788, K14633.

288 K06271.

289 Na základě *Knihopisem* evidovaných tisků lze odhadovat, že Kamenický již čerpal z různých novin, včetně zahraničních, srov. K06463, K17414, K17413.

290 *Knihopis* uvádí nedochovaný tisk z roku 1679 (K18793, bez udání formátu), který vychází ze staršího osmerkového vydání bez impresa z roku 1660 (K06269).

291 Srov. K06316. Klíčem pro výjimečnou volbu formátu může být v některých případech téma novinově pojednaných zázraků, které je přibližovalo běžné náboženské produkci – srov. K06305 (připsáno J. Vobrem kutnohorské tiskárně).

292 Příkladem vzácně dochovaného špalíčku osmerkových zpravodajských písni je MZK, VK-0000.316 (srov. SOUČEK, Stanislav. Sborníček starších trhových písni ze stol. XVII. a XVIII. *Časopis Moravského musea zemského*, 1911, roč. 9, č. 1, s. 289–300.).

293 MZK, ST3-0098.675 a VK-0000.316.

Specifická velikost zpravodajských písňových tisků (*novin*) je spojena především se 17. a s první polovinou 18. století. Od konce 18. století začala zpravodajská píseň splývat s ostatními žánry a deklarovaná vazba na novinové texty zanikla. Za následníky těchto textů lze označit klasické morytáty, případně datované a lokalizované příběhy o zázracích, které se vyskytují od druhé poloviny 18. století především v šestnáctkové velikosti, do nákladnějších formátů se vracejí až v polovině 19. století.

Druhou skupinu kramářských tisků, které rozměrově přesahují tradiční šestnáctku, představují modlitby. Modlitební texty lze ojediněle najít i v šestnáctkovém formátu, často se jedná o přitisky k písňům, které zaplňovaly volné strany, nebo jejich části na konci tisků. Výrazná preference osmerkového a také dvanáctkového formátu pro tisk modliteb přetrvávala až do konce sledovaného období u všech čtyř tiskáren. Do uvedené skupiny patří také kontemplativní texty obsahující v názvu termín *vzdychání* (*Andachtsgebete*), evidované pro svou strofickou strukturu často jako písně. Modlitební texty nepatří mezi díla, na která by se tradičně zaměřovala odborná pozornost, což platí i pro jejich materiální stránku.²⁹⁴ Na základě zkoumaného vzorku lze modlitební tisky jednoznačně charakterizovat jako k písňovým tiskům nejpríbuznější skupinu. Vedle formátu a rozsahu (tisk z části jednoho archu) představuje další argument pro vzájemnou provázanost písní a modliteb uživatelské řazení do společných konvolutů.²⁹⁵ Předpokládáme, že i pro volbu mezi dvanáctkovým a osmerkovým formátem modlitebních textů měli tiskaři své důvody. Detailnějšímu obsahovému uchopení modliteb jako druhé nejvýznamnější skupiny kramářských tisků však dosud brání neexistující metodologie pro jejich efektivní popis.²⁹⁶

Výjimku ze skupiny modliteb představují pověrečné modlitby tištěné velmi často v šestnáctkovém formátu.²⁹⁷ Tyto tisky, označené často jako *mocná* nebo *účinná* modlitba, se odlišují i zvláštními prvky v sazbě – například tištěnými křížky u svatých

294 MALURA, Jan. *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*. Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2015, s. 14–15. *ISBN 978-80-7464-698-0*. Petr Voit jím např. v *Encyklopedie knihy* nevěnuje samostatné heslo.

295 Vzácně lze zachytit i čistě modlitební konvoluty – srov. např. MZK, VK-0000.118, MZK, VK-0000.619.

296 Zavedenou praxi pro evidenci písňových textů podle incipitů nelze na modlitby přenést pro častou shodu incipitu s invokační formulí. Řešením bude zřejmě sestavení žánrové a věcné typologie a její důsledné dodržování napříč paměťovými institucemi.

297 Většinu zachycených textů, byť v menším počtu vydání a pod různými názvy zachycuje už PETRÝL, Josef. Kramářské pověrečné tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století. *Československá ethnografie*, 1956, roč. 7, č. 3, s. 291–307. Další tisky zmiňuje VEČERKOVÁ, Eva. Pověrečné kramářské tisky ve sbírce Etnografického ústavu muzea v Brně. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec: Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, s. 84–92. *ISBN 80-86227-00-6*.

Obr. 27 Kramářské tisky různých formátů zařazené ve společném špalíčku osmerkové velikosti.²⁹⁸

jmen (*nomina sacra*), jež ukazují na místa v textu, kde mají být čtená slova proložena gesty žehnání. Obsahově tyto modlitby obvykle přímo spojují určité úkony nebo přednes textu s konkrétním účinkem. Pověřené texty tiskly všechny dílny – v druhé polovině 18. století jsou zachyceny v Olomouci,²⁹⁹ v první polovině 19. století vycházely v Chrudimi (často anonymně a pod fingovanými impresy)³⁰⁰ a Jihlavě,³⁰¹ překvapivě až od poloviny 19. století jsou doloženy v bergerovské tiskárně v Litomyšli³⁰² a v nové

298 MZK, VK-0000.262.

299 MZK, VK-0000.798, přív.18; K15272, K19390, K19320.

300 S (variujícím) titulem Sedm nebeských zámek. Košínovské tiskárně lze na základě použitých dřevorezů připsat nedatované tisky MZK, VK-0008.686 a VK-0008.662.

301 Jedná se o téměř všechny evidované modlitební tisky v 16° formátu (dále uveden jen výběr). Tisky neatribuované k tiskárně nebo fingované jsou identifikovány dřevorezem: MZK, VK-0000.010, přív.23; VK-0007.527; VK-0000.010, přív.10; VK-0007.526; VK-0007.521; VK-0000.010, přív.9; VK-0007.488; VK-0000.402, přív.7.

302 S nástupem Františka Bergera do čela tiskárny se v portfoliu objevily nejen pověřené tisky, ale došlo také k rozvolnění pevného určení osmerky pro tisky určitého obsahu. V roce 1848 tak připravil *Sedm nebeských zámek* v šestnáctkové (MZK, VK-0008.285) i osmerkové velikosti (MZK, VK-0015.237).

Halouskově tiskárně v Olomouci.³⁰³ Šestnáctkový tisk je však pro pověřené texty pouze preferovaný, nikoliv výlučný; tiskárny v některých případech produkovaly současně tentýž titul v obou formátech.³⁰⁴

Pro úplnost je třeba uvést, že do špalíčků byly vevazovány i tisky modliteb vybočující z velikosti tradičních formátů, které vznikly přeložením šestnáctky na polovinu (samozřejmě vyrobené jen z části archu).³⁰⁵ Obvykle ve formě jednolistů, tj. mimo špalíčky, se dochovaly také modlitby v podobě na dvakrát skládaných podélných osmerek nebo dvanácterek, které však do sledovaného souboru nezařazujeme.

Třetí skupinu tvoří německé kramářské tisky vydávané téměř výhradně v osmerkovém formátu.³⁰⁶ Pro 18. století se podařilo identifikovat německojazyčnou osmerkovou kramářskou produkci pouze v Olomouci, v první polovině 19. století se přidává Jihlava a Litomyšl. V Chrudimi byly písně a modlitby v němčině zachyceny až po převzetí dílny Stanislavem Pospíšilem. Ve všech oficínách je poměr dochovaných exemplářů vůči české produkci zanedbatelný. Z celkového počtu určených nebo atribuovaných tisků německojazyčné tisky tvoří jen necelých osm desítek. Skladbou se produkce neliší od české a obsahuje světské i náboženské písně, modlitby, včetně pověřených, a texty spojené s bohoslužebným provozem. Šestnáctkové německé tisky jsou až na jednu litomyšlskou výjimku doménou jihlavské oficíny.³⁰⁷ Hypotetickým vysvětlením může být zacílení na bilingvní publikum, které spojovalo do špalíčků tisky v obou zemských jazycích.³⁰⁸

Poslední, čtvrtá skupina publikovaná v osmerkovém a dvanáctkovém formátu zahrnuje především písně, jež spojuje oficiálnější charakter a vazba k církevnímu provozu – mešní písně, litanie, tisky k misiím, křížovým cestám, nebo tisky vydávané nákladem bratrstev. Dále se sem řadí písně k Panně Marii Bolestné, vydávané po roce 1814 zjevně v souvislosti s vyhlášením památky Panny Marie Sedmiboletné celocírkevním svátkem a v návaznosti na to také písně k mariánským poutním místům z této doby. Poslední prvek představují některé *chvalozpěvy*, vedle mariánských nejčastěji k Janu Nepomuckému. O vyšší vstupní investici nakladatele, který byl ochoten hradit i nákladnější sazečskou práci, vypovídá především nápadně odlišná sazba (více písмовých typů, četnější užití dekoru, uvádění biblických citací, poznámky in margine apod.). Ze skupiny kramářských tisků tak tato produkce částečně vystupuje, protože již neusiluje o minimalizaci nákladů, nicméně stále s ní sdílí uživatelské určení, doložené přítomností ve společných špalíčcích.

303 Např. MZK, VK-0000.034, přív.13. Pověřené texty se v 16° formátu objevují i u Halouskova nástupce Josefa Groáka po roce 1864 (MZK, VK-0002.525).

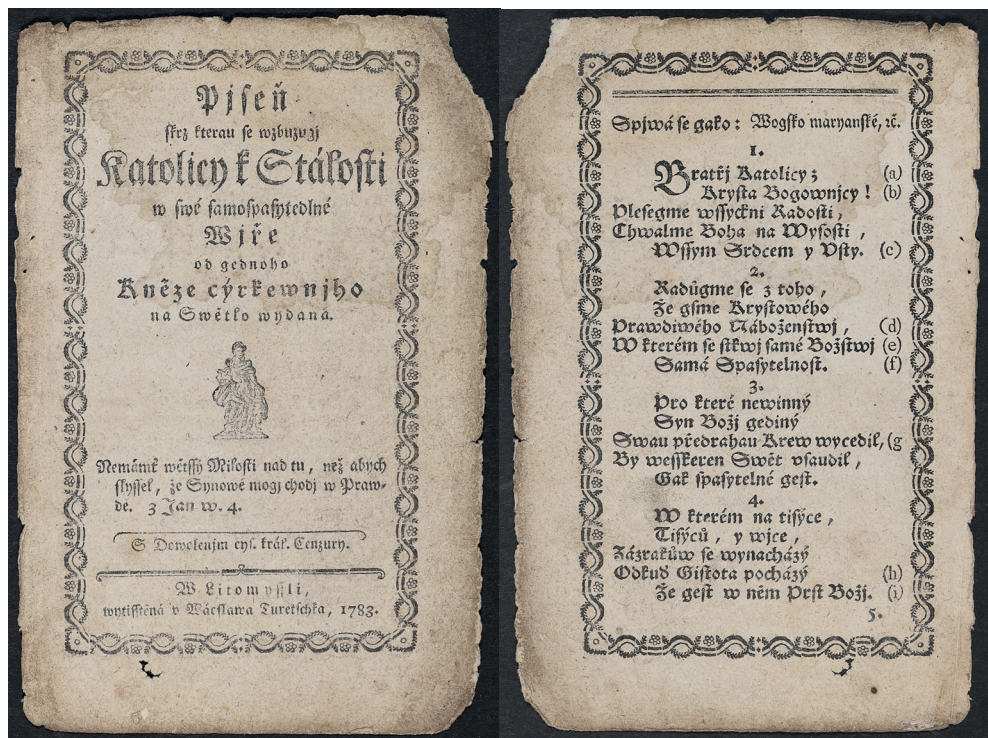
304 Srov. MZK, VK-0008.285 a VK-0015.237.

305 Srov. MZK, VK-0000.262, přív.35.

306 Podobný stav dokládá HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. III, Německé kramářské tisky, jednolisty a kuplety. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2017. ISBN 978-80-88081-15-9.

307 Zaznamenány byly pouze v Jihlavě (MZK, VK-0008.021 až MZK, VK-0008.024; MZK, VK-0008.420 až MZK, VK-0008.422) a v Litomyšli: MZK, VK-0014.715.

308 Srov. špalíčky MZK, VK-0000.487, VK-0000.179.

Obr. 28 Příklad osmerkového písňového tisku s náročnější sazbou.³⁰⁹

Do vymezených skupin spadají téměř všechny osmerkové a dvanáctkové kramářské tisky z doby před polovinou 19. století obsažené ve špalíčcích. Velkou část z nich lze nalézt i v šestnácterkovém formátu, naopak však toto pravidlo neplatí (tj. tisky nespádající do vyjmenovaných skupin evidujeme téměř výhradně v šestnácterce). Situace se významně změnila v polovině 19. století. Písňe prolamující tradiční vazbu mezi větším formátem a určitými obsahy lze zachytit nejdříve v Litomyšli v roce 1846 (světská píseň) a 1848 (duchovní)³¹⁰ a zřejmě také již před polovinou století v Jihlavě (cca 40. léta 19. století duchovní, 1859 světská),³¹¹ v Chrudimi (duchovní 1856, světská 1857)³¹² a v Olomouci – ve Slavíkově tiskárně (duchovní 1853),³¹³ i v Halouskově nově založeném podniku (světská 1859).³¹⁴ Nápadné je, že tato proměna je spojena se změnami majitelů: v roce 1846 přebírá litomyšlskou dílnu František Berger (resp. faktor

309 MZK, VK-0013.617.

310 MZK, VK-0000.487; VK-0010.604.

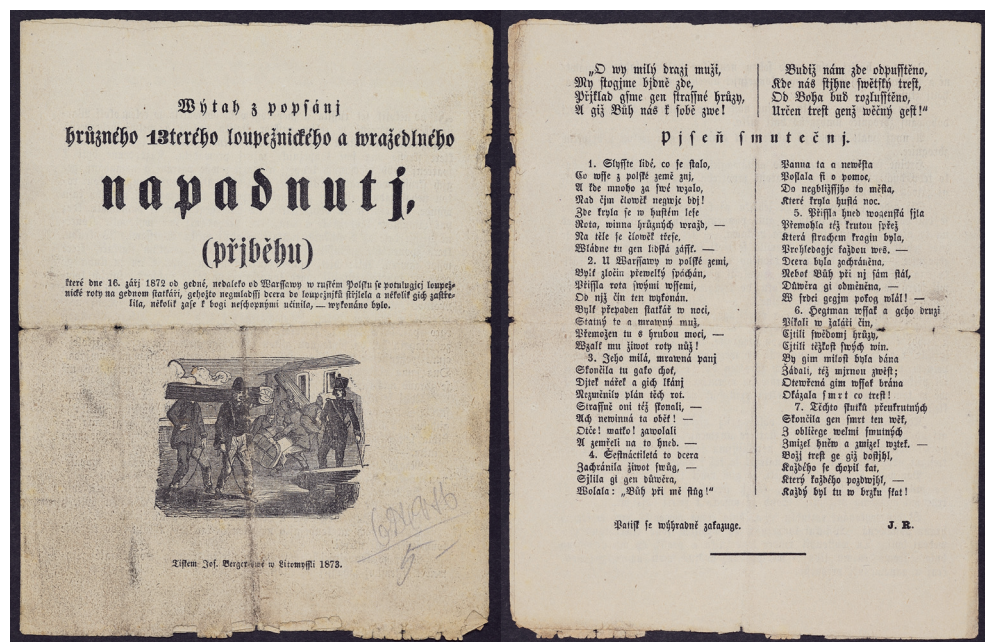
311 Tisk z roku 1851 (MZK, VK-0000.081, přív. 7) je dochován i v nedatované verzi (MZK, VK-0000.690, přív. 37) (nedat.), která velmi pravděpodobně vyšla ještě před změnou způsobu cenzury.
MZK, VK-0011.529.

312 MZK, VK-0000.210, přív. 52; VK-0000.438, přív. 113.

313 MZK, VK-0011.959.

314 MZK, VK-0000.637, přív. 6.

Jan Vojtěch Jeřábek), v letech 1856/1857 začíná v Chrudimi tisknout Stanislav Pospíšil, olomoucká inovace je spojená s osobou Antonína Halousky, který zakládá zcela nový podnik a s převzetím staré tiskárny zetěm Amálie Škarniclové Františkem Slavíkem. Majitel jihlavské dílny Jan Rippl zahájil svou činnost již o generaci dříve, nicméně jeho působení je spojeno s řadou modernizačních kroků v provozu podniku.³¹⁵ Korelace s personálními změnami v tiskárnách je podpořena ještě dvěma argumenty. Za prvé se tisky objevují v krátkém časovém sledu, nikoliv však v jeden okamžik, a nejsou tedy vázané například na změnu cenzurního přístupu a za druhé dvanáctkové a osmerkové tisky chybí mezi anonymními písněmi a modlitbami z první poloviny 19. století, které bylo možné připsat k dílnám – lze proto s vysokou pravděpodobností vyloučit, že změna nastala už v době, kdy tiskárny impresna neuváděly.³¹⁶

Obr. 29 Tisk českého bänkelsangu (titulní a závěrečná strana tisku). Rubová a lícová strana obou listů přináší narativní text stejného obsahu jako reprodukováná píseň. Zřetelný přehyb dokumentuje způsob zařazení do špalíčku osmerkového formátu.³¹⁷

Písňové tisky vydané v kvartovém formátu zpravidla kombinují písňový a narativní text a představují tak českou variantu *Bänkelsangu*.³¹⁸ Jejich raritní výskyt

315 Srov. příslušná hesla v *Encyklopedii knihy* Petra Voita.

316 Jediný zachycený tisk, který z pravidla vystupuje je zmíněný MZK, VK-0000.690, přív. 37.

317 MZK, VK-0014.637.

318 Kvartové tisky českojazyčného *bänkelsangu* 19. století ukazují na relativně pozdní převzetí formátu, srov. olomoucký tisk Josefa Groáka z doby po roce 1864 (MZK, VK-0014.634); tisky litomyšlské tiskárny z let 1873 (MZK, VK-0014.637) a 1881 (MZK, VK-0014.639) a nedatovaný Ripplův tisk (MZK, VK-0014.626).

dokládají zřetelné sklady papíru na šestnáctkový, popř. osmerkový formát – původně tedy byly založeny do špalíčků poloviční, nebo čtvrtinové velikosti. Písňové tisky 16. století necháváme v tomto ohledu stranou. Odlišovaly se jak způsobem dochování, tak i užitelským určením, kdy častěji mířily k náročnějšímu a movitějšímu publiku. Napovídat obojímu mohou chybějící doklady podomácku vyrobených konvolutů podobných špalíčků. Cílovou skupinu starších písňových tisků dokumentují také dochované dedikace.³¹⁹ Vývojová linka, která by ukazovala posun od obsáhlých názvů zpravodajských tisků k vyprávěcí části *bänkelsangu*, není zřejmá a s vysokou pravděpodobností se jedná o import formátu z německého prostředí.

Šestnáctka

Šestnáctkový formát českých písňových tisků tištěných z jednoho archu, nebo jeho části je doložen už ve 20. letech sedmnáctého století v litomyšlské i olomoucké dílně.³²⁰ V kapitole věnované jednotlivým tiskárnám byl uveden pravděpodobný kořen písňové šestnáctky v malých zpěvníčkách, které zapadaly do tradice šestnáctkového produkce, typické pro konkrétní typy titulů, na jejichž produkci měly podíl obě oficíny. Po uvedení obsahu šestnáctkových publikací do souladu s oficiálním katolicismem se ve 40. a 50. letech zvyšuje počet evidovaných drobných písňových tisků. Zřejmě již po polovině 17. století se rozšiřuje užitelská praxe sešívání písní do konvolutů, která pomáhá formát pro tisk písní fixovat. Zajímavé je, že ustálení písňového formátu v šestnáctce proběhlo jen u písní v češtině, pro německojazyčné písně byla nadále používána osmerka.

V kramářské produkci šestnáctka zřetelně dominovala až do poloviny 19. století. I poté, co tiskárny ustoupily od jednoznačného obsahového vymezení dvanáctkových a osmerkových kramářských tisků, zůstala paralelně alternativním formátem a to zejména po celou třetí čtvrtinu 19. století.

Průnik s osmerkovými tisky nastává nejprve u zpravodajských textů, které se objevují od 18. století i v šestnáctkové podobě³²¹ a zároveň mizí z větších formátů, snad v reakci na užitelské vázání do společných špalíčků s ostatními písněmi. Modlitební texty se v šestnáctce vyskytují v zásadě pouze jako přitisky, samostatné modlitební tisky jsou raritní, s výjimkou pověrečných modliteb. Vzácné jsou také náročněji sázené texty v šestnáctce, byť z pohledu obsahu (Panna Maria Sedmibolestná, křížové cesty apod.) již tisk v menším formátu výjimečný není. Německé tisky v šestnáctce jsou doménou jihlavské tiskárny a pravděpodobně souvisejí, jak bylo naznačeno, se zacílením produktu na bilingvní publikum, což dokládá i řazení do českoněmeckých špalíčků.

319 Unikátní tisk je dochován v konvolutu utrakvistických tisků a tvoří jeho poslední písňový přívazek (MZK, ST1-0050.647,přív.4).

320 Srov. K12849, K13500, K12782 aj.

321 K06289, K12585, K11941.

Formát tisku a jeho obsah tvoří spojené nádoby, které odkazují k dobovému významu tisku jako celku, což platí o významu pro výrobce i pro recipienty. Ukázali jsme, že při kategorizaci formátu je z vydavatelské perspektivy možné uvažovat o více skupinách než uživatelské. Rozdělení větších formátů (osmerkového a dvanáctkového), tj. zohlednění perspektivy tiskáren, nebylo možné především z důvodu absence knihovní evidence rozsahu sazby a chybějící metodiky pro popis modlitebních textů. Analýza větších formátů však i přesto přinesla jasné sdělení, že až do poloviny 19. století nebyla volba velikosti kramářského tisku zcela náhodná a závisela na jeho obsahu. Od jednoznačně dominující šestnáctky se odlišovaly do počátku 18. století písňové zpravodajské texty, a až do poloviny 19. století písně s náročnější typografií, tisky v němčině (s výjimkou jihlavské tiskárny) a také téměř všechny modlitební texty.

Písmo

Pavel Kosek, Martin Březina

V počátcích knihtisku navazovalo tiskové písmo svým tvarem na morfologii dobového rukopisného, brzy se ale začalo vyvíjet svébytným způsobem. Necelých sto let po zavedení sériového knihtisku byly položeny základy písmových typů, které během následujících staletí koexistovaly, doplňovaly se a mnohdy spolu i soupeřily o roli univerzálního tiskového písma dané provenience.³²²

V tiskárnách střední Evropy se používaly tři skupiny písem odvozených od společného základu, souhrnně označovaných jako latinská tisková písma.³²³ První skupinu představují humanistická písma, z nichž nejužívanější byla antikva a humanistická polokurzíva; jejich různé mutace, které navazují dílem na starověké, dílem na středověké písmo, používáme v současnosti pro české tisky. Krátce po svém zavedení se nicméně antikva v oblasti německého kulturního vlivu, kam spadaly také české země, profilovala jako písmo textů v románských jazycích, nejčastěji latině (proto se lexém *latinka* běžně – leč terminologicky nepřesně – vztahuje pouze na antikvu).³²⁴ Pro texty v českém jazyce se zpravidla používala písma gotická, textura a bastarda, posléze písma novogotická, švabach a fraktura. Gotická a novogotická písma, imitující středověké rukopisy psané brkem, charakterizuje střídání slabších a silnějších tahů a často také lomení příčných i svislých tahů; text sázený (novo)gotickými písmy působí výrazně tmavším dojmem v porovnání s humanistickým písmem, jehož tahy nejsou do takové míry tvarově diferencovány.³²⁵ Spíše okrajové postavení zaujímají goticko-humanistická písma, kam patří např. rotunda, mísící prvky (novo)gotických a humanistických písem.³²⁶

322 KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Dějiny českého písma. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 300–304. ISBN 978-80-7422-482-9.; MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963; VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 55–57, 274–275, 869–870; KAISER, Vladimír. Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických. *Sborník archivních prací*, 1982, roč. 32, s. 446–479. ISSN 0036-5246.

323 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 514.

324 Tamtéž, s. 55–57.

325 Tamtéž, s. 274–275, s. 869–870, s. 306, s. 380.

326 Tamtéž, s. 306–307, s. 307–308, s. 761–762.

Vzájemné rozdíly mezi jednotlivými typy (novo)gotického písma spočívají v určitých obecných znacích, jako je třeba protažení dříků či šířka písmového obrazu. Pro naši analýzu jsou relevantní především rozdíly mezi texturou, švabachem a frakturou, z nichž některé popíšeme v následujícím výkladu (viz také tab. 1).

graf	textura	švabach	fraktura
<A>	A	u	u
<D>	D	D	D
<M>	M	m	M
<P>	P	p	P
<S>	S	S	S
<T>	T	T	T
<a>	a	a	a
<g>	g	g	g
<h>	h	h	h
<m>	m	m	m
<o>	o	o	o
<s>	s	s	s
<v>/<w>	v	w	w
<y>	y	y	y
<z>	z	z	z

Tab. 1 Srovnání morfologie vybraných liter tří typů (novo)gotického písma: textura tisková (cca 1495), švabach 15. století a fraktura 19. století.³²⁷

Mezi charakteristické rysy textury patří minuskule bez výrazných příčných tahů a naopak se silnými a nezaoblenými tahy vertikálními. Svislé tahy minuskulí i majuskulí bývají nahoře i dole zakončeny čtyřúhelníky ve tvaru kosočtverce. Majuskule z textury jsou mnohdy opatřené drobnými příčnými čarami vycházejícími kolmo z hlavního svislého tahu (v cit. tabulce např. <D>, <P>). Gotickou texturu nebývá zpravidla náročné odlišit od novogotických typů, vzájemné rozdíly mezi švabachem a frakturou – zvláště v případě menších velikostních stupňů – však nemusí být na první pohled dobře patrné.

327 Kopie liter pochází z MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I, s. 321, 474, 490.

Identifikaci švabachu mnohdy napomáhá charakteristický tvar některých minuskulí (např. <y>, <z>) či podoba majuskulí se dvěma svislými tahy (např. <D>), morfologické prvky zděděné z gotických typů. Litery švabachu bývají zpravidla širší, jejich tvar je zaoblenější. Frakturu charakterizuje větší míra lomenosti, kterou švabach postrádá; horní konce svislých tahů minuskulí z fraktury bývají často zakončené šikmými dříky (např. <w>), dříky majuskulí jsou typicky protažené a zvlněné (někdy nazývány *sloní choboty*).³²⁸ Minuskulní <y> má příznačný tvar, zcela odlišný od švabachového i texturového. Písmový obraz fraktury je zřetelně užší v porovnání se švabachem – právě tato vlastnost z ní činí ekonomičtější variantu a v řadě zemí se zřejmě stala důvodem k upřednostnění fraktury oproti nákladnějšímu švabachu: pro sazbu stejně dlouhého textu ve fraktuře bylo potřeba méně tiskového papíru než v případě švabachu.³²⁹

Zvláštností tiskařské praxe v českých zemích je poměrně dlouhá doba nepřetržitého užívání švabachu, od nějž se začalo upouštět až po roce 1800, zatímco například německé tiskárny se vzdaly švabachu ve prospěch fraktury v 18. století.³³⁰ V českých tiscích bylo novogotické písmo během 19. století postupně nahrazováno humanistickou antikvou,³³¹ kramářské tisky patřily s ohledem na použité písmové typy ke konzervativnějšímu proudu a uchovávaly sazbu pomocí novogotického písma až do druhé poloviny 19. století.³³²

Jednotlivé písmové typy byly mnohdy vázány na určité kulturní a jazykové prostředí. Typ tiskového písma pak s sebou může nést informace nejen o vybavení tiskáren, ale také o kontextu, do nějž tisk vstupoval, včetně očekávání čtenáře či postavení daného žánru v literárním provozu.

Analyzované tisky

V předchozích oddílech knihy bylo uvedeno, že produkce kramářských písní se v analyzovaných tiskárnách vyznačovala velkým množstvím tisků. Z tohoto důvodu jsme se pro části věnované vývoji ortografické a typograficko-ortografické stránky zde vydaných kramářských písní museli omezit na metodu sondy. Vybrali jsme proto 88 samostatných tisků nejtypičtějšího žánru kramářských tisků, a sice kramářských písní. Tyto komplexně zpracované tisky se staly východiskem našeho výkladu.

328 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 275.

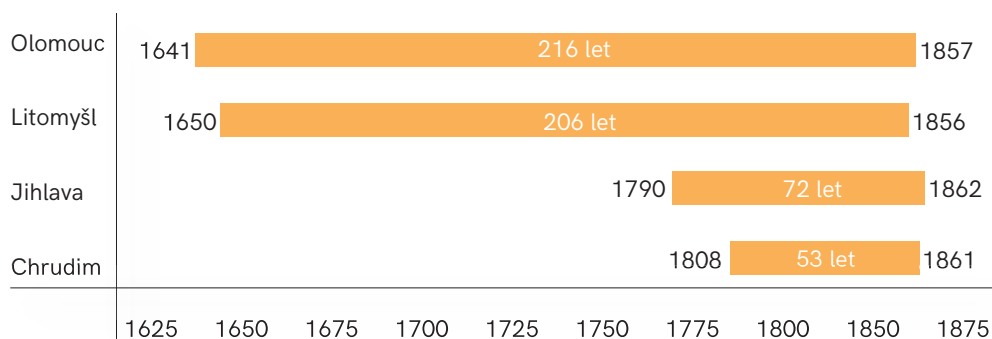
329 Dalším důvodem mohla být menší spotřeba kovu na výrobu užších liter. Větší popularitu mohla fraktuře zajistit také její morfologie, jež údajně konvenovala baroknímu vkusu (KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. *Dějiny českého písma*, s. 303). Srov. také VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 274–275, s. 869–870.

330 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 869–870; MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I, s. 472–478. F. Muzika tvrdí, že švabach „byl pokládán za mimořádně vhodný k sazbě češtiny jako písmo, které vyhovovalo speciálním nárokům skladby naší řeči.“ (s. 478).

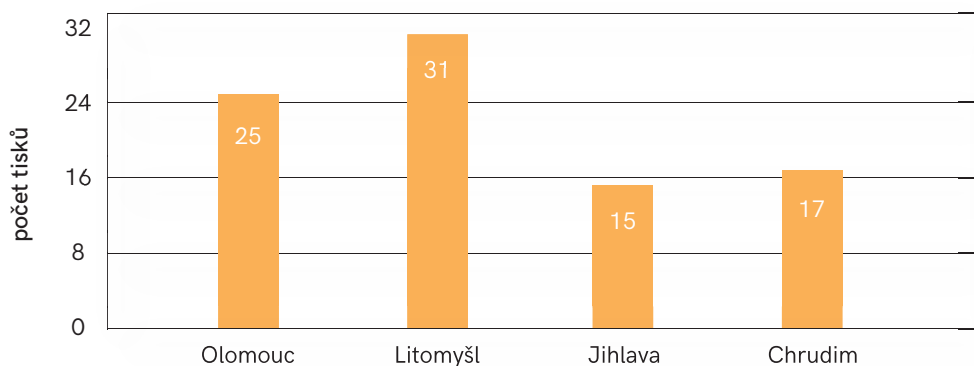
331 KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. *Dějiny českého písma*, s. 300–304.

332 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 496–498.

V souladu se záměry knihy jsme se zaměřili na písňové tisky vydané v Olomouci, Litomyšli, Chrudimi a Jihlavě, a to od počátků kramářské produkce až do 60. let 19. století. Vzhledem k tomu, že délka tradice knihtisku je v těchto městech různá, liší se délka pokrytí časové osy u jednotlivých dílen (graf 1) i množství sesbíraných exemplářů (graf 2): více tisků evidujeme u starších dílen, tj. v Olomouci (25) a Litomyšli (31), mladší dílny máme zastoupeny menším počtem kramářských tisků (15 jihlavských a 17 chrudimských).³³³

Graf 1 Přehled časového rozpětí analyzovaných tisků. Krajní hodnoty odpovídají vždy dataci nejstaršího a nejmladšího tisku dané tiskárny.

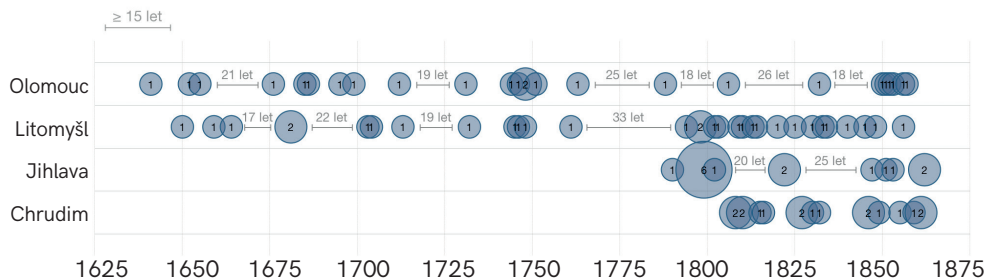

Graf 2 Počet tisků analyzovaných z ortografické a typograficko-ortografické perspektivy ve sledovaných tiskárnách.

Tisky jsme vybírali zejména podle knihovědné atribuce. Klíčovým parametrem bylo, jestli obsahují impresum opatřené údaji o místě a roku vydání, případně o tiskaři. Pokud nebylo možné získat z daného období tisky obsahující explicitně tyto

³³³ Na tomto místě je nezbytné upozornit, že tradice olomouckého knihtisku byla v první polovině 19. století přerušena odchodem Škarniclovovy oficíny do slovenské Skalice. Později založený podnik A. Halousky je tak zcela novou firmou, která s předchozí tiskárnou nijak nesouvisí.

údaje, vybrali jsme tisky podle kvalifikovaného odhadu, který je obsažen v katalogovém záznamu.³³⁴ Absence nakladatelských údajů na většině tisků bohužel způsobila, že nebylo možné získat pro každou tiskárnu/tiskaře dostatečně reprezentativní soubor tisků rozložených rovnoměrně v čase, o čemž svědčí graf 3. Z pohledu na graf je zřejmé, že některá období nejsou dostatečně pokrytá, mimo jiné jde o několikaleté období kolem roku 1775 v Olomouci a v Litomyšli a první poloviny 19. století v Olomouci a v Jihlavě.³³⁵ Nerovnoměrné rozložení tisků na časové ose v jistém ohledu omezuje možnosti naší analýzy, nicméně nebrání vytvořit nástin vývojových tendencí v oblasti písňových kramářských tisků od poloviny 17. století do 60. let 18. století.

Graf 3 Rozložení exemplářů našeho vzorku na časové ose s ohledem na místo vydání tisku. Úsečky mezi jednotlivými body značí alespoň 15letý odstup mezi doloženými tisky, průměr kruhu odpovídá počtu evidovaných tisků pro daný rok.

Zkoumané exempláře většinově pocházejí z fondů MZK. Příležitostně jsme je doplňovali exempláři z fondů MZM, EÚ AV ČR, v. v. i., a z elektronické databáze *Špalíček*.

Vybrané tisky jsme za pomoci studentů a kolegů z FF MU kompletně transkriptovali.³³⁶

334 Protože v analýze často přistupujeme k vizualizaci dat na časové ose, potřebovali jsme znát rok vydání tisku. Z toho důvodu jsme méně určité údaje o čase vydání upravili. V případě, že tisk byl v katalogovém záznamu datován intervalem mezi dvěma letopočty, pracovali jsme s prostřední hodnotou tohoto intervalu (např. interval 1847–1858 jsme zjednodušili na rok 1853); v případě, že bylo uvedeno orientační časové období typu „konec 18. století“, použili jsme jeho pravokrajní hodnotu (zde 1799).

335 Nedostatek olomouckých tisků v první polovině 19. století lze vysvětlit historickými okolnostmi v řízení tiskárny, na které jsme upozornili v pozn. 12, tj. přesunem Škarniclový tiskárny z Olomouce do Skalice.

336 Rádi bychom zde poděkovali těmto kolegům a studentům z FF MU, kteří se na zpracování historického materiálu podíleli: Dominik Bárt, Veronika Bromová, Kateřina Frečerová, Libuše Janáčková, Eva Křížková, Lucie Lindnerová, Barbora Marková, Miluše Moučková, Olga Navrátilová, Marie Nedomová, Jana Pleskalová, Martina Volechová, Jakub Zikmund. Zvláštní poděkování patří Adéle Kolkové, která laskavě svolila s použitím materiálu určeného k její analýze jihlavských tisků v KOLKOVÁ, Adéla. *Kramářské písně vydané v tiskárně Augustina Fabiána Beinhauera na přelomu 18. a 19. stol.* Magisterská diplomová práce, Brno, 2022.

Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka. Vedoucí práce Pavel KOSEK.

Distribuce písmových typů

Pro analýzu vývoje typů tiskového písma ve vybraném souboru kramářských písní je třeba odlišit písmo podle rámcových částí jednotlivých tisků do dvou hlavních skupin: textové písmo a vyznačovací písmo.³³⁷ Textovým písmem rozumíme písmo použité pro sazbu vlastního textu kramářské písně. Textové písmo představuje prvek sazby tisku, který je komplementární k písmu vyznačovacímu, mezi něž řadíme takové rubriky, jako je titul, nápěvový odkaz apod. Obr. 30 a 31 nabízejí příklad toho, které rámcové části tisku považujeme za textové písmo a které ne.

Obr. 30 Vymezení textového písma vůči vybraným rubrikám vyznačovacího písma (iniciála a nápěvovému odkazu) na počátku textu písně.³³⁸

Obr. 31 Příklad tiskového zrcadla s rubrikami vyznačovacího písma a textovým písmem.³³⁹

337 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 880, s. 1011.

338 MZK, VK-0000.543, přív. 5, fol. 1v.

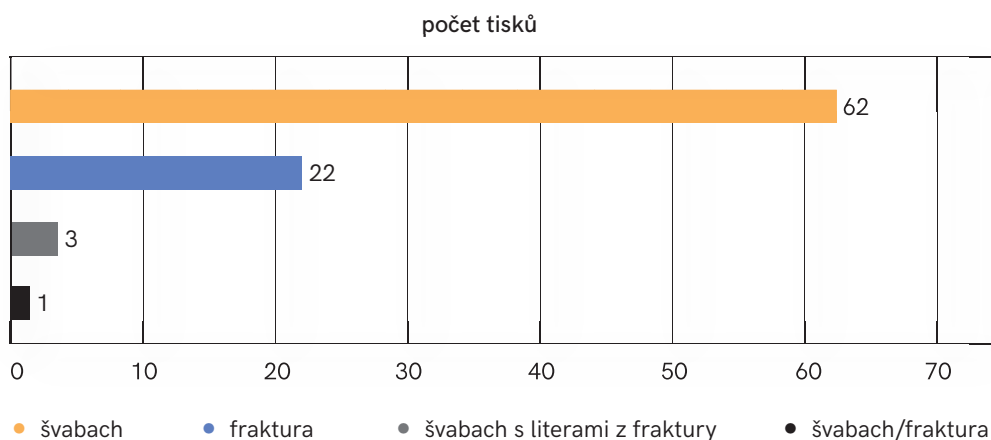
339 MZK, VK-0000.534, fol. 1r-1v.

Textové písmo

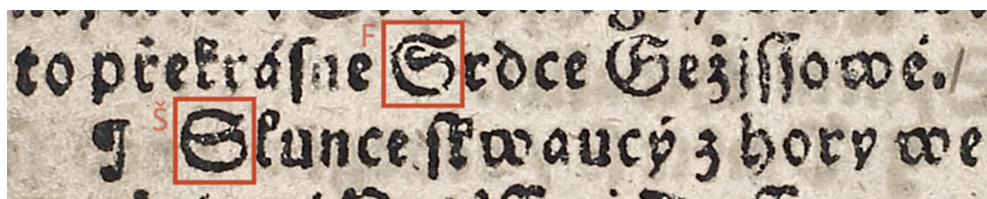
V analyzovaném vzorku 88 kramářských tisků se vyskytují dva typy novogotického písma, švabach a fraktura, které se používaly samostatně nebo se vzájemně kombinovaly. Možnosti jejich užití v jednotlivých tiscích shrnuje tab. 2 a graf 4. Většinou byly tisky sázené právě jedním z těchto dvou typů písma: ve švabachu evidujeme 62 tisků, ve fraktuře 22 tisků; čistá švabachová nebo frakturová sazba tak v součtu tvoří 84 tisků, téměř 96 % vzorku. Jen výjimečně sazeči oba typy mísili. Kombinace obou písmových typů je doložena celkem u čtyř tisků (necelých 5 % vzorku), přičemž všechny pocházejí z litomyšlské dílny. Ve třech případech ze čtyř je převažující švabachová sazba doplněna o litery z fraktury, obvyčejně majuskule, např. <S> na obr. 32. V posledním případě byla sazba textu rozdělena mezi dvě písně kramářského tisku: první je sázena švabachem a druhá frakturou (obr. 33).

4 způsoby sazby ↓	počet tisků	písmové typy	
		švabach	fraktura
švabach	62	62	0
fraktura	22	0	22
švabach s lit. z fr.	3	3	3
švabach/fraktura	1	1	1
SUM	88	66	26

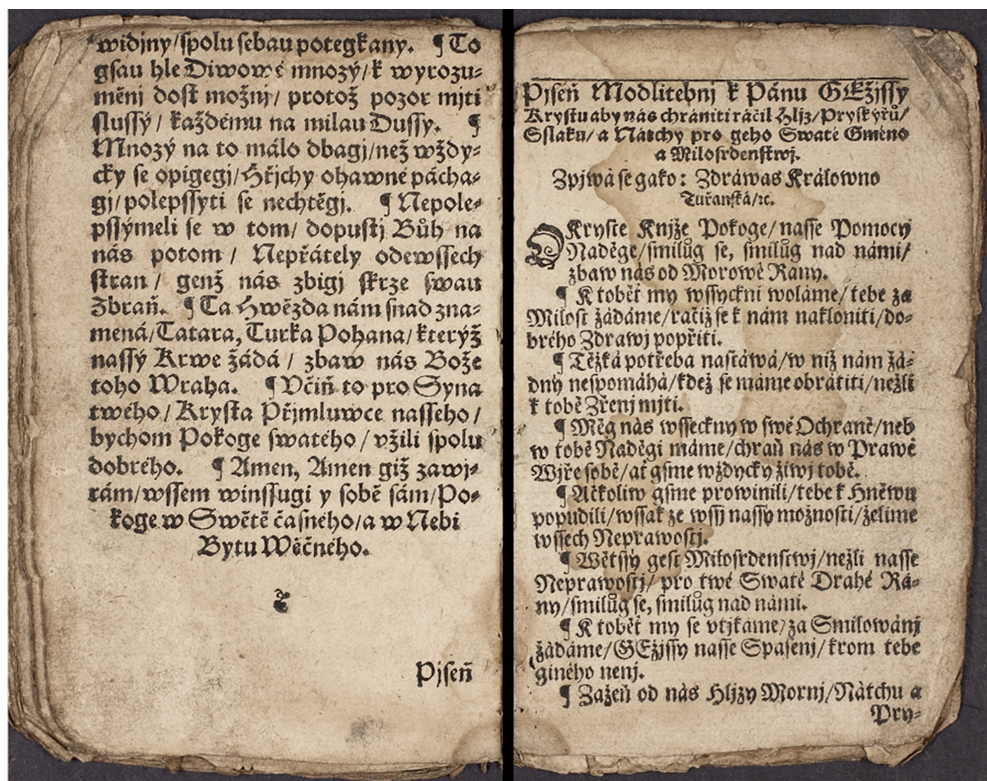
Tab. 2 Přehled různých provedení sazby textu kramářské písně. Řádky reflektují doložené způsoby sazby textového písma v našem vzorku (celkem 4 způsoby), sloupce odpovídají počtu tisků, v nichž se objevuje daný písmový typ.

Graf 4 Přehled různých provedení sazby textu kramářské písně.

Obr. 32 Příklad doplnění švabachové sazby o litery z fraktury, zde o majuskulní <S> na horním řádku.³⁴⁰

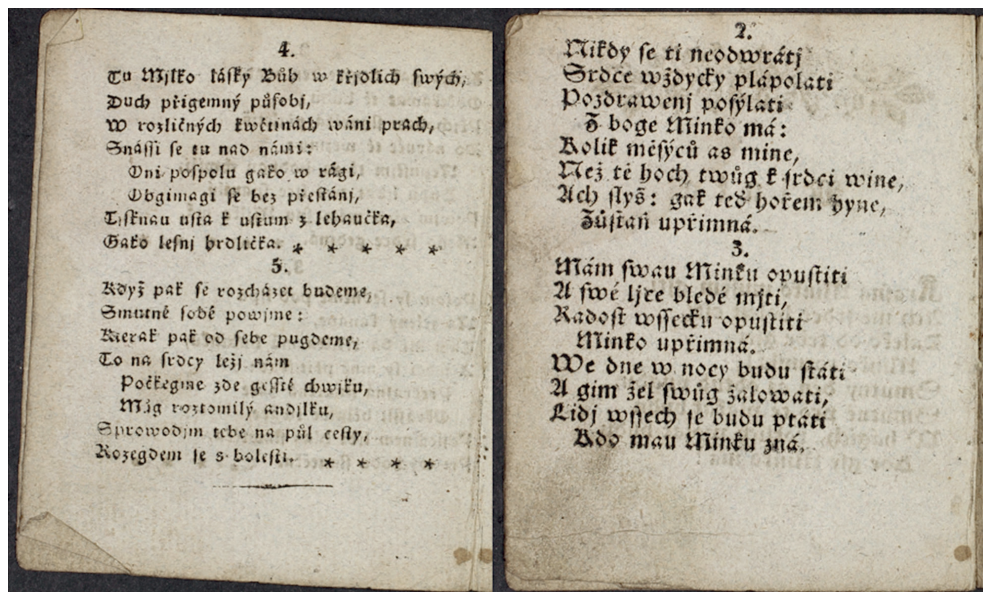
Obr. 33 Litomyšlský tisk z roku 1681 je jediným exemplářem našeho vzorku, ve kterém se v roli textového písma používají odděleně dva různé typy, švabach a fraktura. Na straně vlevo (fol. 3v) končí první píseň tisku sázená švabachem, na následující straně (fol. 4r) začíná text druhé písně sázené frakturou. Všimněte si, že titul druhé písně je převážně švabachový, s majuskulami z fraktury (zde dvakrát <S> na 3. řádku, <M> na 4. řádku).³⁴¹

Takové řešení ale nebylo u tisků čítajících více než jednu píseň běžné. Tisky složené ze dvou a více písní bývají nejčastěji sázené jednou písmovou sadou, tzn. písmem jednoho typu (švabach nebo fraktura) a jednoho velikostního stupně. Jen ve čtyřech tiscích z celkových devatenácti, které uvádí více než jednu píseň, byly použity dvě různé písmové

340 MZK, VK-0000.001, přív.31, fol. 2v.

341 MZK, VK-0000.316, přív.5, fol. 3v-4r.

sady, odpovídající buďto odlišným typům písma (jak jsme ukázali výše na obr. 33), nebo různým velikostem toho samého typu, zde švabachu (obr. 34). Tento způsob sazby je doložený celkem u tří tisků, přitom u jednoho z nich pozorujeme přechod na menší velikost už v polovině tisku, tedy mimo hranice jednotlivých písní. V určitých situacích byli sazeči nuceni použít dvě různé písmové sady i v rámci tisku o jedné písni, zpravidla na jeho posledních stranách (např. obr. 35). V celkovém součtu pozorujeme použití dvou písmových sad v šesti exemplářích našeho vzorku. Protože ve čtyřech případech došlo k přechodu z většího písmového stupně na menší, soudíme, že se k tomuto kroku sazeči zpravidla uchylovali ve snaze vměstnat delší text písně na jeden tiskový arch.³⁴²

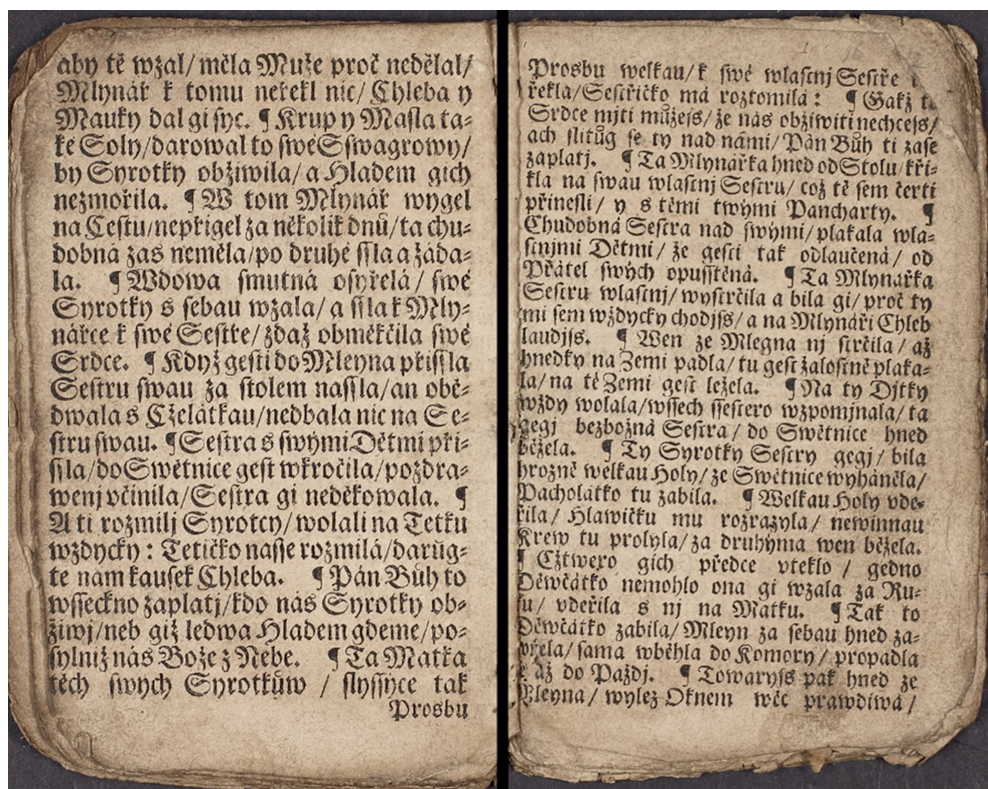

Obr. 34 Příklad užití švabachu dvou velikostí v rámci jednoho tisku: první píseň je sázena švabachem menšího stupně (vlevo), druhá švabachem většího stupně (vpravo).³⁴³

Ponecháme-li stranou ojedinělé případy, které představují tisky sázené kombinací fraktury a švabachu (čtyři tisky zmíněné výše), je patrné, že na místě textového písma spolu soupeří tisky sázené švabachem a tisky sázené frakturou. Zopakujme, že v analyzovaném vzorku je 62 švabachových (70,5 %) a 22 frakturních tisků (25 %), zbytek tvoří kombinace obou typů. Převaha švabachu nad frakturou ovšem neplatí pro celé sledované období. Jak ukazuje graf 5, produkce švabachových tisků v našem vzorku sahá od poloviny 17. do poloviny 19. století; poměrně malý rozestup mezi mediánem (v roce 1799) a třetím kvantilem (1814) je způsoben tím, že z přelomu

342 V jednom exempláři došlo k přechodu ze švabachu na menší stupeň fraktury, v posledním případě se ve druhé části tisku překvapivě objevuje větší švabachový stupeň, nicméně počet řádků na straně zůstal zachován.

343 MZK, VK-0004.604, fol. 2v, 3v.

Obr. 35 Dvě sousední strany litomyšlského tisku z roku 1681. Tisk obsahuje jednu píseň, pro poslední dvě strany tisku byla přitom použita fraktura menšího velikostního stupně než v jeho předchozí části.³⁴⁴

18. a 19. století máme doložené značné množství švabachových tisků.³⁴⁵ Produkce fraktury naopak spadá do druhé a třetí čtvrtiny 19. století (s výjimečnými případy výskytu fraktury v 17. a 18. století) a její vrchol lze v našem materiálu hledat kolem poloviny 19. století. Důležité pozorování, které graf přináší, spočívá v odlišném rozložení tisků sázených švabachem a frakturou v roli textového písma. Zdá se, že se frakturové textové písmo v analyzovaném vzorku ustálilo až po roce 1825, kdy intenzita švabachové produkce slábla. Ačkoli je v našem vzorku doloženo kratší přechodné období, kdy se můžeme setkat s tisky ve švabachu i ve fraktuře, je zřejmé, že na sebe jednotlivé produkce časově navazují.

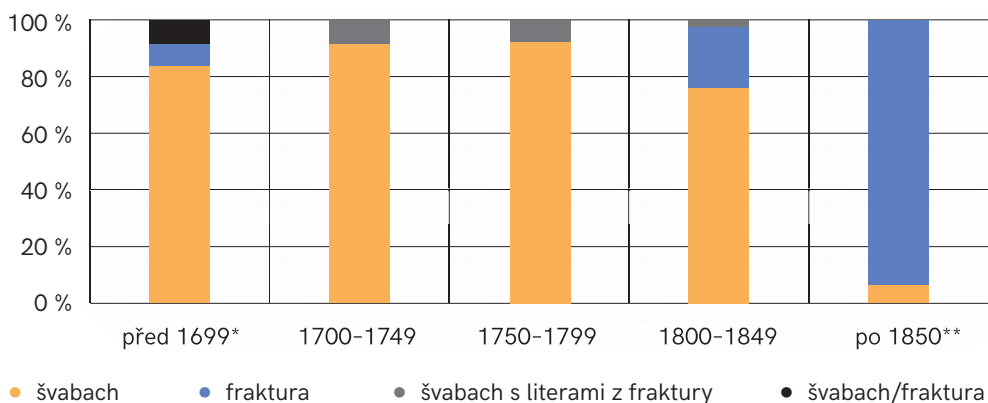
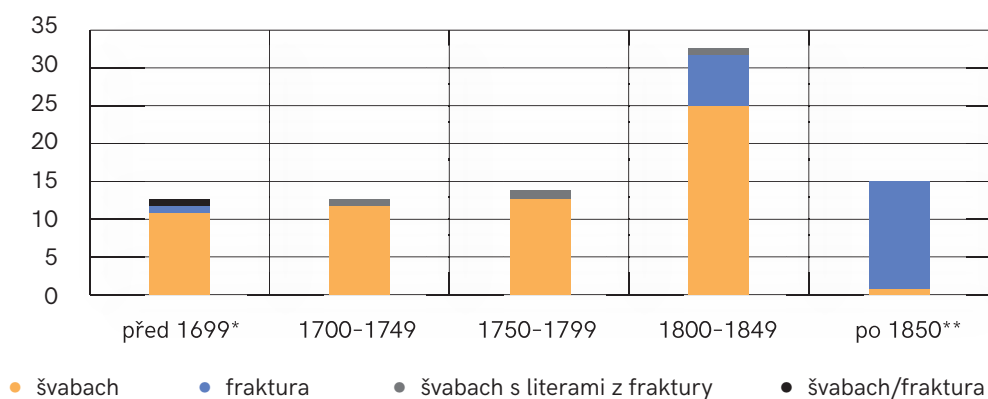
Vztah mezi použitým textovým písmem a datací tisku rozvíjí graf 6. Švabach, dominující po celé 17. a 18. století, je ve sledovaném vzorku postupně nahrazen frakturou; ojedinělá kombinace obou typů písma se vyskytuje pouze sporadicky v průběhu

344 MZK, VK-0000.316, přív.1, fol. 2v-3r.

345 Zdůrazněme, že uvedené časové údaje vychází z dat v našem vzorku. Těžiště švabachu v českém knihtisku, jak se lze dočíst v knihovědných pracích, je umístěno již na konci 16. a na začátku 17. století (např. VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, 869-870; MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I, s. 472-478).

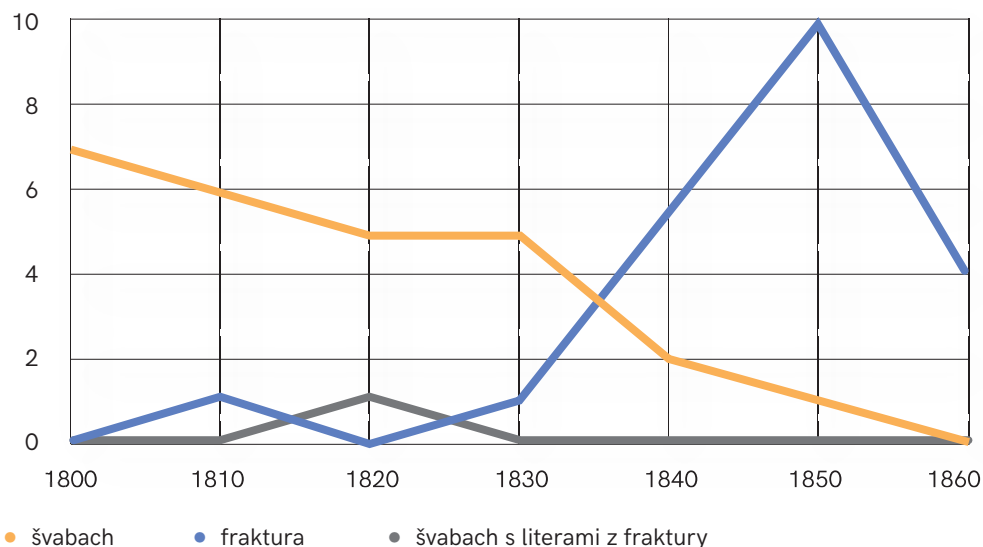
Graf 5 Krabicový graf, nabízející jednoduchý pohled na rozložení exemplářů našeho vzorku na časové ose. Zahrnuti jsou pouze tisky sázené švabachem a frakturou v roli textového písma, zbylé čtyři tisky, jež oba písmové typy kombinují, nejsou vzhledem k nízkému počtu pro zobrazení na časové ose relevantní.

Graf 6 Absolutní a relativní četnosti jednotlivých způsobů sazby textového písma v analyzovaném vzorku rozděleného dle datace tisků na intervaly po 50 letech.

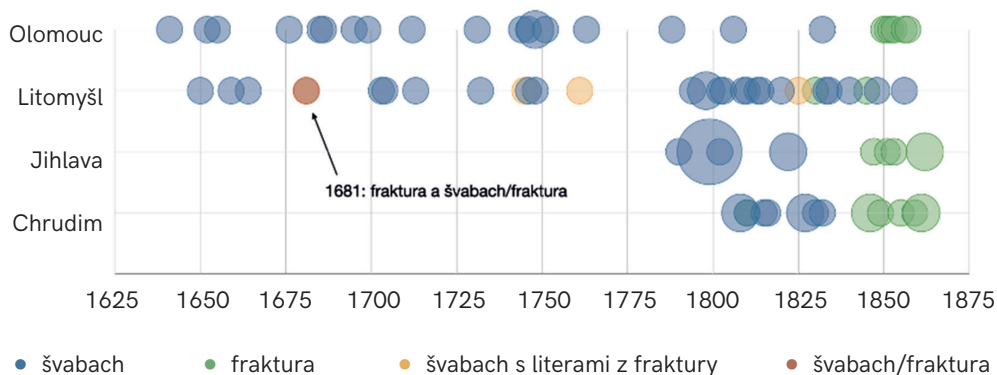
* první interval zahrnuje také jeden tisk z roku 1641

** poslední interval končí v roce 1862, tj. v roce vydání nejmladších tisků našeho vzorku.

Graf 7 Vývoj konkurence textového písma v období 1800–1862, rozděleného na intervaly po deseti letech.

17. a 18. století. Abychom zpřesnili časový údaj o přechodu ze švabachu na frakturu, podívali jsme se blíže na 19. století (graf 7). Je patrné, že frekvence švabachu v jednotlivých dekáдах od počátku 19. století postupně klesá. Ještě ve 30. letech 19. století je četnost švabachu vyšší než četnost fraktury, už ve 40. letech se však situace mění ve prospěch fraktury, která se na vrcholu udrží až do konce sledovaného období: mezi lety 1840–1862 evidujeme pouze tři tisky sázené švabachem oproti 19 tiskům sázeným frakturou. K obratu v užití jednotlivých typů novogotického písma při sazbě textu písni tedy v analyzovaném vzorku došlo na pomezí 30. a 40. let 19. století.

Graf 8 Podrobný pohled na sazbu textového písma v jednotlivých tiskárnách analyzovaného vzorku. Každý bod na časové ose reprezentuje exemplář našeho vzorku, průměr kruhu odpovídá počtu evidovaných exemplářů v jednom roce.

Zdá se, že naše sonda naznačuje trend obecnější povahy, tj. že v oblasti kramářských tisků nahrazuje fraktura v roli textového písma švabach až kolem poloviny 19. století; tato pozorování však bude nutné ověřit na dalších tiscích jiných tiskáren. Rozdíly v sazbě textového písma mezi jednotlivými tiskárnami ostatně pozorujeme i v našem vzorku: od tiskáren v Olomouci, Jihlavě a Chrudimi se do jisté míry odlišuje produkce litomyšlské tiskárny. Podrobný přehled toho, jaké textové písmo se v každém evidovaném tisku mezi 17.–19. stoletím v námi sledovaných tiskárnách používalo, nabízí graf 8.

V Olomouci je přechod ze švabachu na frakturu v roli textového písma spojený s novou tiskárnou Antonína Halousky v 50. letech 19. století. Tisky vydané ve staré olomoucké tiskárně, tj. od roku 1641 do roku 1832, jsou sázené výhradně švabachem; období 1833–1849, které by mohlo být z hlediska vývoje konkurence švabachu a fraktury velmi zajímavé, není v našem vzorku naneštěstí pokryté.

Také tisky z jihlavské dílny jsou zprvu, během působení Fabiána Beinhauera mezi lety 1790 a 1822, sázené švabachem; z doby, kdy tiskárnu vedl Jan Rippl, máme naopak doložené výhradně tisky frakturové (tisky publikované mezi lety 1847–1862); bohužel čtvrtstoletí mezi lety 1823–1846 naše sonda nepokrývá.

Podobnou situaci pozorujeme na tiscích z Chrudimi. V počátcích fungování chrudimské tiskárny mezi lety 1808 a 1832 evidujeme v našem vzorku jako textové písmo především švabach, pouze jeden tisk, datovaný k roku 1810, je vysázený frakturou. Fraktura byla v roli textového písma používána až v období 1846–1861; podobně jako u jiných tiskáren nemáme v našem vzorku pro interval 1833–1845 doloženy žádné tisky.

Jiný obraz než předchozí tiskárny nabízí produkce kramářských tisků v Litomyšli. Švabachem tištěné písně zde převažují po celé sledované období, fraktura se objevuje spíše sporadicky, a to již v roce 1681, ale poté až 1830 a 1845. Ke zmíněnému roku 1681 jsou datovány hned dva litomyšlské tisky s nevšední sazbou, o kterých jsme se zmínili výše – jeden tisk je sázený frakturou dvou velikostí (obr. 35), druhý tisk sestává ze dvou částí: na první píseň sázenou švabachem navazuje modlitba ve fraktuře (oba tisky se navíc vymykají použitým tiskovým formátem, viz níže). Tisky z let 1830 a 1845 jsou pak jedinými tisky ve fraktuře v období 1830–1856, zbylých pět je stále švabachových. Celkově je tedy fraktura v litomyšlské produkci zastoupena velmi málo: z 31 tisků pouze čtyři obsahují písně sázené frakturou, navíc jen tři tisky jsou celé ve fraktuře, zbylý tisk oba písmové typy kombinuje; jiné tři tisky pak literami z fraktury doplňují převažující švabachovou sazbu (typ 3 v tab. 2).

Litomyšlská tiskárna si patrně uchovává tradici švabachové sazby textu písní v době, kdy ostatní dílny, ať už mladší v Jihlavě a Chrudimi, či starší olomoucká, upřednostnily ve 40. letech 19. století frakturu. V Olomouci a Jihlavě se navíc přechod ze švabachu na frakturu překrývá s personálními změnami ve vedení tiskáren: jak bylo řečeno výše, přechod na frakturu je v Olomouci spojený s činností nové dílny Antonína Halousky, v jihlavské dílně máme produkci frakturových tisků doloženou až od nástupu Jana Rippla. Jen v Chrudimi dochází ke změně v sazbě textového písma již

během působení Josefa Jana Košiny. Zakladatel chrudimské tiskárny tiskl po dlouhou dobu švabachem, ovšem poslední dva tisky z jeho dílny, které jsou v našem vzorku doložené, užívají frakturu. Nutno podotknout, že Košina je pouze domnělým nakladatelem nejmladších tisků, jejich impresum totiž jméno nakladatele postrádá.³⁴⁶

Poslední otázka, kterou jsme si s ohledem na textové písmo kramářských písní pokládali, souvisí s tiskovým formátem.³⁴⁷ V analyzovaném vzorku zcela jednoznačně převažují tisky šestnáctkové (80 tisků), v našem vzorku evidujeme jen 8 osmerkových tisků. V tomto omezeném vzorku 88 tisků nepozorujeme spojitost mezi volbou určitého tiskového formátu a užitím švabachu či fraktury v roli textového písma: Většina tisků sázených frakturou má stále šestnáctkový formát, včetně všech Ripplových (Jihlava) i Halouskových (Olomouc) tisků. Některé tisky s neobvyklou sazbou, tj. sazbou vymykající se dobovému úzu, jsou tištěné na osmerku (např. oba zpravodajské tisky z Litomyšle s frakturou v textovém písmu datované k roku 1681). Užití fraktury a odlišného formátu pro tisk zpravodajských písní se nabízí k prověření na rozsáhlejší vzorku. Písmo by totiž mohlo být vedle formátu dalším znakem dobové kategorizace obsažené v podobě tisků, která tyto písně vydělovala do zvláštní skupiny.³⁴⁸

Vyznačovací písmo

V roli vyznačovacího písma se v analyzovaném vzorku kramářských tisků objevuje několik písmových typů: vedle švabachu a fraktury používali tiskaři také gotickou texturu a humanistické tiskové písmo, antikvu; výjimečně sáhli k neobvyklým písmovým sadám, které se zakládaly na morfologii (novo)gotických, možná i goticko-humanistických písem a sazbu určitým způsobem ozvlášťovaly – z instrumentálních důvodů používáme pro tuto skupinu označení *akcidenční (novo)gotická písma*.

Podobně jako v případě textového písma, i ve vyznačovacím písmu se mohly různé typy objevit v jednotlivých tiscích samostatně, nebo se navzájem kombinovaly. Z tohoto pohledu pak rozlišujeme 6 doložených způsobů kombinace různých písmových typů v jednotlivých tiscích, které jsou společně s počty dokladů uvedeny v tab. 3.³⁴⁹ Dodejme, že kombinování více písmových typů ve vyznačovacím písmu bylo běžnou praxí, běžnější než v případě písma textového, u kterého se mísení typů

346 Povaha analyzované materiální báze nás ovšem nutí přistupovat k závěrům týkajícím se vlivu tiskaře na textové písmo obezřetně: doložených tisků je vzhledem k dlouholeté aktivitě tiskáren poměrně málo a diskutované období 30. a 40. let 19. století není v našem vzorku dostatečně pokryto.

347 Formátu jako takovému je věnována samostatná kapitola Formát.

348 Srov. např. PETRÝL, Josef. O výrobních otázkách, s. 260; VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 634–636.

349 Situace popsaná na vyznačovacím písmu je v tomto ohledu složitější než v případě textového písma. Tento fakt není překvapivý a je důsledkem použité metody: pojem *vyznačovací písmo* zastřešuje několik různých oddílů tisku, zatímco textové písmo představuje pouze jednu rámcovou část tisku.

týkalo jen 14 % případů – ve vyznačovacím písmu pozorujeme tento jev u 52 tisků, odpovídajících 59 % vzorku.³⁵⁰

6 způsobů sazby ↓	počet tisků	písmové typy				akcidenční (novo)gotické písmo
		švabach	fraktura	textura	antikva	
fr. šv.	42	42	42	0	0	0
fraktura	35	0	35	0	0	0
fr. šv. antikva	4	4	4	0	4	0
fr. šv. textura	3	3	3	3	0	0
fr. šv. akcidenční	3	0	2	0	0	3
(novo)gotické písmo						
švabach	1	1	0	0	0	0
SUM	88	50	87	3	4	3

Tab. 3 Přehled různých provedení sazby vyznačovacího písma. Řádky reflektují doložené způsoby sazby vyznačovacího písma v našem vzorku (celkem 6 způsobů), sloupce odpovídají počtu tisků, v nichž se daný písmový typ objevuje.

Oba typy novogotického písma, švabach a fraktura, byly použity v roli vyznačovacího písma ve většině tisků analyzovaného vzorku: švabach v 50 tiscích, fraktura dokonce v 87 tiscích, tj. ve všech tiscích našeho vzorku až na jeden, a sice zcela nejstarší tisk, publikovaný v Olomouci v roce 1641. Častá kombinace fraktury a švabachu v rámci jednoho tisku mnohdy odpovídá tomu, že jsou typem písma odlišeny jednotlivé rubriky a/nebo řádky textu, zvláště na titulní straně (např. obr. 36). Následující obr. 37 ukazuje, že oběma typy mohly být – i v rámci téhož tisku – sázeny ty samé rubriky, a vypoovídá tak o tom, že soudobou nakladatelskou praxi lze jen těžko posuzovat dnešními měřítky. Na citovaném obr. 37 vidíme tři strany kramářského tisku se třemi různými písněmi, opatřenými vždy vlastním titulem a nápěvovým odkazem. Každý titul písně je z typografického hlediska řešen jiným způsobem, to samé se týká nápěvových odkazů (povšimněme si rovněž sazby textového písma: text poslední písně je sázen švabachem menšího velikostního stupně, než jaký byl použit v předchozí části tisku).

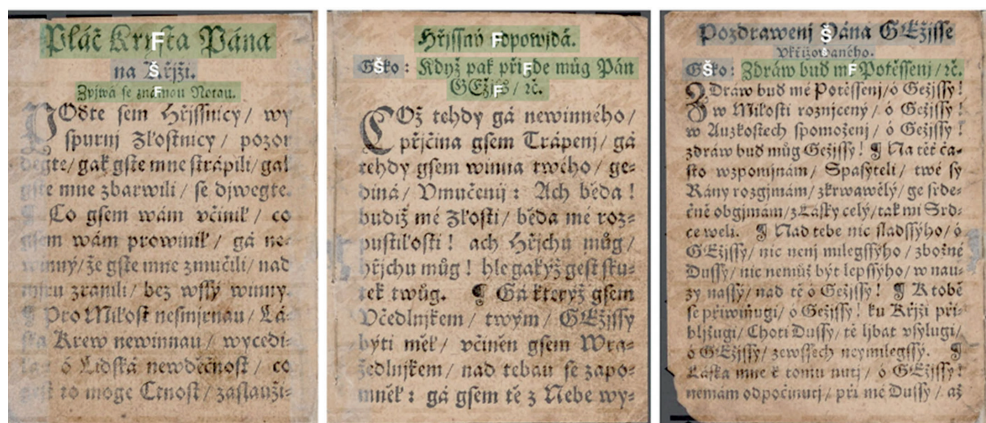
Švabachem a frakturou byly pravidelně sázeny delší části tisku bez omezení na vybrané rubriky. Oproti tomu výskyt textury, antikvy a akcidenčních (novo)gotických písem byl v analyzovaném vzorku mnohem vzácnější. Jejich distribuce je vázána

350 Větší tendenci k mísení jednotlivých typů písma můžeme dát do souvislosti s funkcí, již vyznačovací písmo v kontextu kramářského tisku neslo, zejména nadpisy na titulní straně. Rozmanitost plynoucí z kombinace různých typů písma společně s dekorativní kresbou větších liter (zvláště frakturových či texturových) podporovala schopnost titulní strany tisku upoutat pozornost kupujícího a ruku v ruce s neverbálními složkami sazby (především ilustracemi) naplňovala marketingovou funkci titulní strany.

pouze na některé části tisku a počet dokladů, v nichž se litery těchto okrajových typů vyskytují, nepřevyšuje ani v jednom případě čtyři exempláře.

Obr. 36 Příklad kombinace švabachu a fraktury při sazbě titulu kramářského tisku: jeden řádek je sázený frakturou větší velikosti, zatímco k sazbě ostatních řádků byly použity méně výrazné švabachové typy různých velikostí.³⁵¹

větší stupeň švabachového písma

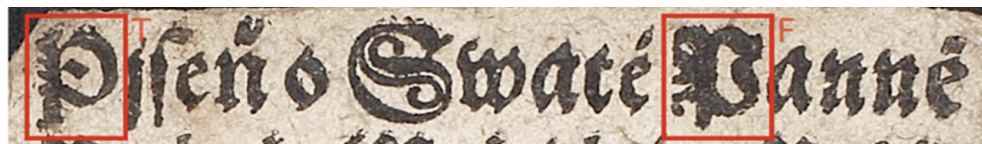
menší stupeň švabachového písma

Obr. 37 Ukázka nakladatelské praxe kramářských tisků z konce 17. století. Názvy jednotlivých písní tisku a uvedené nápěvové odkazy jsou v jednotlivých případech řešeny odlišně: název písně na fol. 1v – fraktura + švabach; na fol. 5r – fraktura menšího stupně; na fol. 7v – švabach dvou velikostí. Nápěvový odkaz na fol. 1v – fraktura; na fol. 5r, 7v – švabach + fraktura většího stupně. Text poslední písně je sázený švabachem menšího stupně než na předchozích stranách.³⁵²

351 MZK, VK-0000.543, přív.5, fol. 1v.

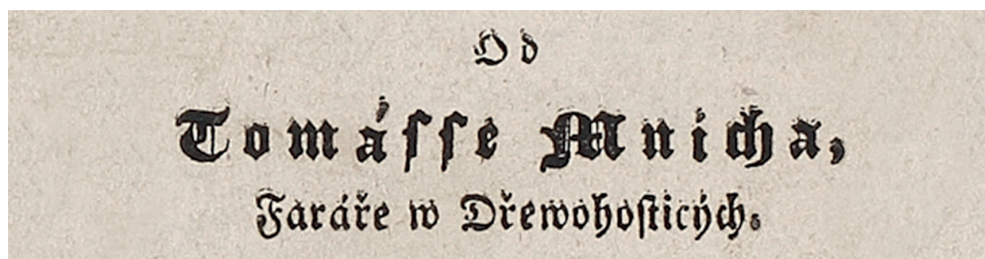
352 MZM, ST 323/8, fol. 1v, 5r, 7v.

S texturou se setkáme u tří velmi starých tisků, datovaných do 50. a 60. let 17. století a do počátku 18. století. Tiskaři zde doplnili frakturou a švabachovou sazbu o texturové majuskule, výhradně v podobě písmena <P>, a položili je na samotný počátek titulu písně (např. obr. 38), případně do dalších pozic na prvním řádku.³⁵³ Důvody pro občasné užití textury lze jistě hledat ve zdobnosti a atypickém tvaru jejích majuskulních liter: drobné příčné linie vycházející z hlavního svislého tahu písmena působí dekorativním a nevšedním dojmem a podobu titulní strany tisku ozvláštňují.

Obr. 38 Příklad užití textury. První řádek titulu začíná majuskulním <P> z textury, další dvě velká písmena, <S> i , jsou frakturová.³⁵⁴

Písmo blízké textuře či jiným (novo)gotickým písmům bylo použito v mladších tiscích z olomoucké tiskárny, datovaných do roku 1832 a 1853. Jelikož nejde o sady, s nimiž bychom v analyzovaných tiscích přicházeli běžně do kontaktu, soudíme, že by mohlo jít o nové písmové sady, jejichž litery se opírají o morfologii (novo)gotického písma. Oba zmíněné doklady ale nejsou totožné. V tisku z roku 1832 je jméno autora textu kramářské písně vysázeno písmem podobným textuře, s nápadně tučným řezem (obr. 39).³⁵⁵

Obr. 39 Písmo s rysy textury v olomouckém tisku z roku 1832 (druhý řádek).³⁵⁶

353 V litomyšlském tisku z r. 1704 (MZM, ST 323/6) jsme našli texturovou majuskuli (opět <P>) mimo titul kramářského tisku, a sice na místě iniciály na počátku textu písně. Iniciála byla v analyzovaném vzorku až na tyto ojedinělé případy sázena frakturou, a z tohoto důvodu, tj. abychom předešli zkreslení našich pozorování (užití různých písmových typů v roli vyznačovacího písma), iniciálu v naší analýze mezi vyznačovací písmo neřadíme.

354 MZK, VK-0000.542, přív.21, fol. 1v.

355 O *vzkříšení* textury v tiscích 19. století informuje také V. Kaiser (Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických, s. 461, 467). Dle Kaisera se ve vzornících často označovala jako *gotisch* a oproti starým texturovým sadám měla pozměněnou morfologii; ve své práci ale autor bohužel kopie liter typu *gotisch* neotiskuje, takže bližší srovnání s našimi nálezy není možné.

356 MZK, VK-0000.395, přív.15, fol. 1v.

V Halouskově tisku z roku 1853 (obr. 40) je podobnou, ovšem nikoliv identickou písmovou sadou vysázen celý jednořádkový titul. Majuskulní <P> nese charakteristické rysy textury, kresba minuskulí ovšem není vždy tak přísně lomená, jak bychom u tradičních texturových sad očekávali (zvláště <j>, <h>); za pozornost stojí minuskulní <s>, protnuté tenkým, diagonálně vedeným tahem, takže ve výsledku připomíná <s> kaligrafických verzí textury či bastardy.³⁵⁷

Obr. 40 Písmo s rysy textury v olomouckém tisku z roku 1853.³⁵⁸

Mezi akcidenční (novo)gotická písmata řadíme ještě třetí případ. Další Halouskův tisk z roku 1856 (obr. 41) kombinuje na čtyřech řádcích titulu stejný počet různých písmových sad, především frakturových, s výjimkou 3. řádku, který je vysázen jiným ne-tradičním typem písma. To nese charakteristické rysy (novo)gotických písem, případně goticko-humanistické rotundy – všimněte si otevřeného <S> nebo tvaru <k>; oproti předešlým dvěma dokladům zaujme toto písmo také světlejším písmovým obrazem.

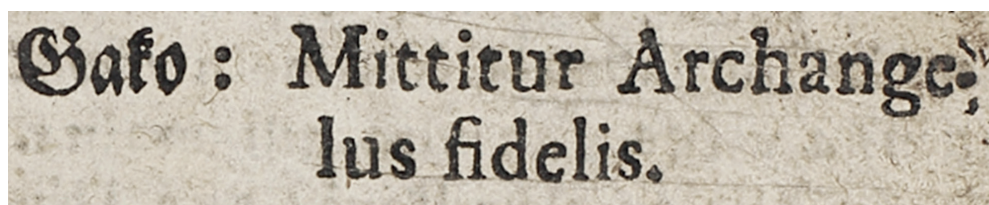
Obr. 41 Písmo blízké rotundě v olomouckém tisku z roku 1856 (3. řádek).³⁵⁹

357 Srov. MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I, s. 331, resp. 446.

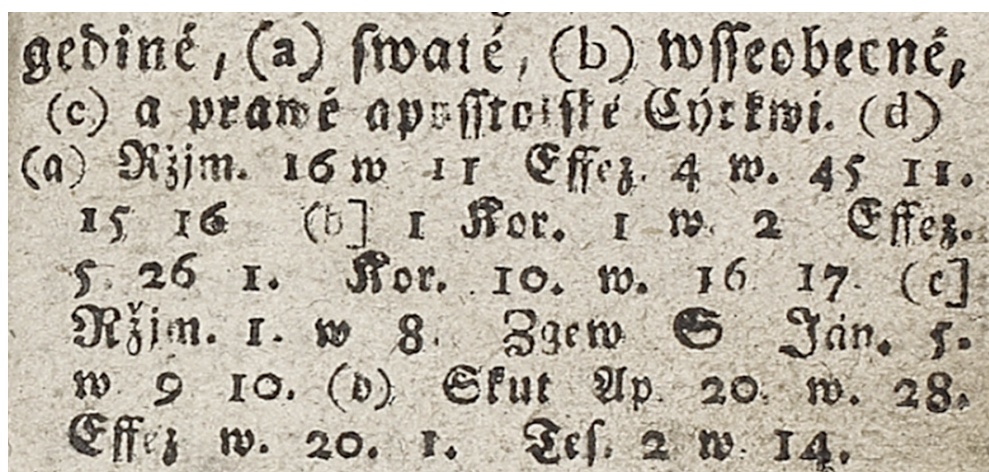
358 MZK, VK-0000.229,přív.2, fol. 1r.

359 MZK, VK-0000.620,přív.39, fol. 1r.

Užití antikvy ve sledovaném vzorku rovněž nese jistá specifika. Antikva je záležitostí čtyř tisků, datovaných do 17. a 18. století, v nichž doprovází frakturu a švabach v roli vyznačovacího písma, nikdy ovšem není použita pro sazbu českojazyčného textu. Antikvou se sázely pouze názvy latinských melodií v nápěvovém odkazu (např. obr. 42), v jednom tisku slouží antikvové litery jako body výčtu a prostředky k intratextovému odkazování (obr. 43).

Obr. 42 Příklad užití antikvy v názvu latinské melodie. Všimněte si, že české slovo <Gako> je sázené frakturou.³⁶⁰

Obr. 43 Příklad užití antikvy ke značení bodů výčtu a intratextovému odkazování.³⁶¹

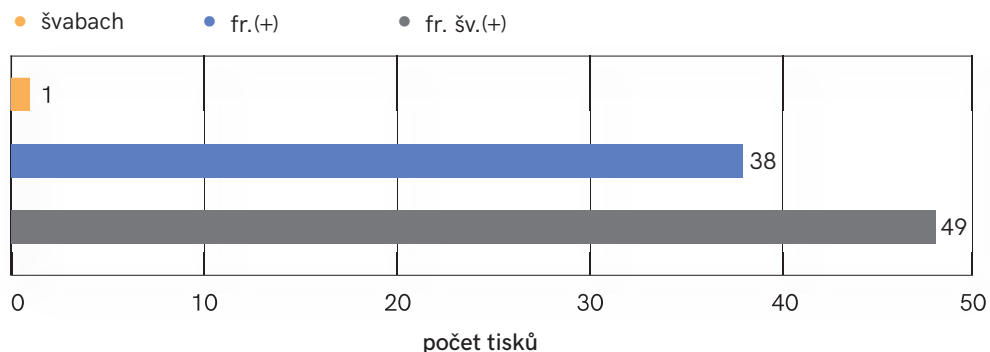
Nahlédneme-li celou praxi sazby vyznačovacího písma z odstupů, můžeme si všimnout obecnějšího trendu. Podobně jako spolu soupeřila v roli textového písma švabachová a frakturová sazba, v případě vyznačovacího písma pozorujeme napětí mezi třemi strategiemi, které shrnujeme v tab. 4 a grafu 9. Jde o 1) sazbu švabachem bez fraktury, 2) frakturovou sazbu s možným doplněním o akcidenční (novo)gotická písma, ale bez švabachu „fr.(+)“ a 3) kombinaci fraktury a švabachu, s možným doplněním o texturu nebo antikvu „fr. šv.(+)“.

360 MZK, VK-0000.100,přív.36, fol. 5r.

361 MZK, STS-0137.503,přív.5, fol. 1r.

švabach	1
fr.(+)	38
fr. šv.(+)	49
SUM	88

Tab. 4 Zobecněný přehled sazby vyznačovacího písma v analyzovaném vzorku.

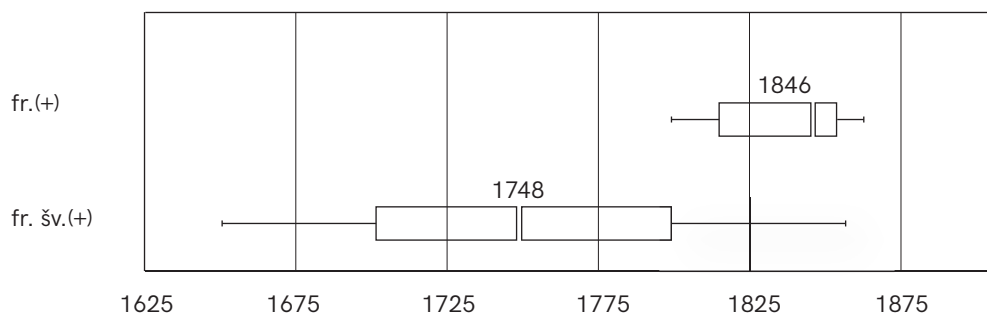
Graf 9 Zobecněný přehled sazby vyznačovacího písma v analyzovaném vzorku.

Použití švabachu bez fraktury či jiných písmových typů máme doloženo pouze v jednom případě, a sice na olomouckém tisku z roku 1641, nejstarším exempláři z celého vzorku (obr. 44). Mnohem častěji se ve sledovaném vzorku setkáme s druhým (38 dokladů) a třetím způsobem sazby (49 dokladů).

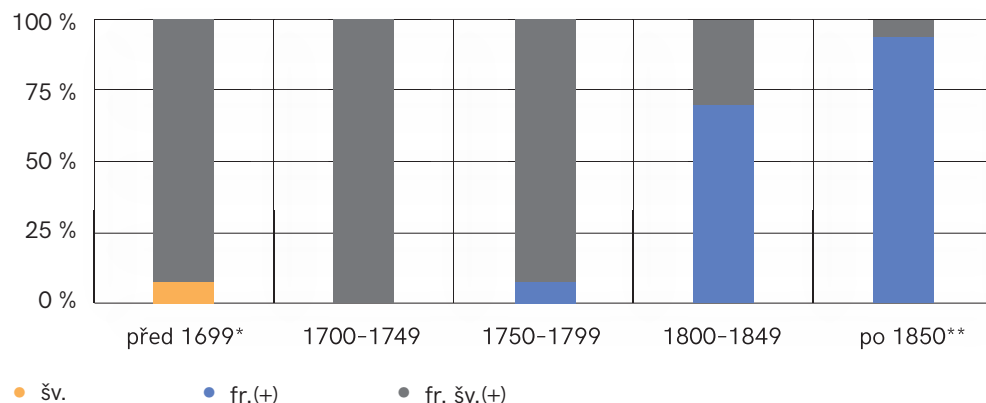
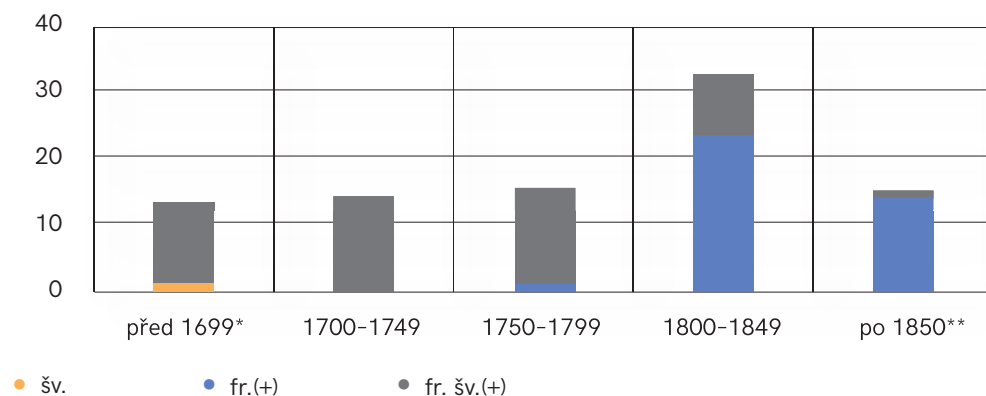
Obr. 44 Nejstarší tisk z celého vzorku, opatřený dvouřádkovým titulem sázeným švabachem různých velikostí, bez použití fraktury.³⁶²

Kombinaci fr. šv.(+) máme doloženou pro celé sledované období a soudě dle přiloženého grafu 10 je rozložení tisků na časové ose rovnoměrné. Tisky s touto kombinací ve vyznačovacím písmu přetrvávaly ještě během první poloviny 19. století, ve stejné době se začínaly objevovat také tisky s frakturou bez švabachu; s prvními doklady tohoto typu se setkáváme již na konci 18. století a jejich produkce dosáhla vrcholu kolem poloviny 19. století.

³⁶² KNM, KP K 115i 1, fol. 1r.

Graf 10 Krabicový graf, nabízející pohled na rozložení evidovaných tisků vzhledem k sazbě vyznačovacího písma. fr.(+) = fraktura s možným doplněním o akcidenční (novo)gotická písma; fr. šv.(+) = kombinace fraktury a švabachu s možným doplněním o texturu nebo antikvu; typ šv.(+) na tomto grafu nezobrazujeme, protože je v našem vzorku doložený jediným exemplářem (rok 1641).

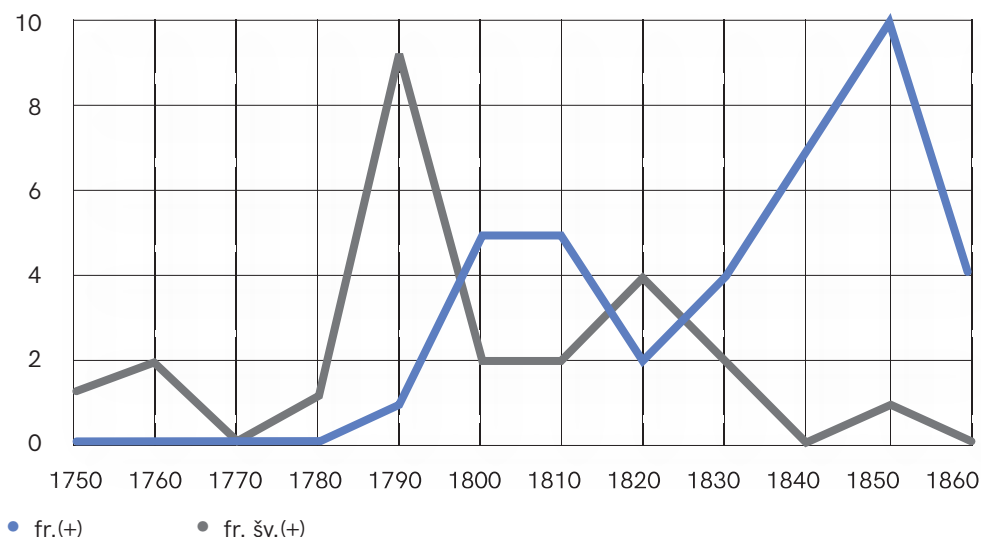

Graf 11 Absolutní a relativní četnosti jednotlivých způsobů sazby vyznačovacího písma v analyzovaném vzorku rozděleného dle datace tisků na intervaly po 50 letech.

* první interval zahrnuje také jeden tisk z roku 1641

** poslední interval končí v roce 1862, tj. v roce vydání nejmladších tisků našeho vzorku.

Z grafu 11 vyplývá, že s prvními případy použití fraktury bez švabachu se můžeme setkat ve druhé polovině 18. století, v tiscích z první poloviny 19. století již převládá nad starším způsobem kombinujícím frakturu a švabach. Následující graf 12 nahlíží podrobněji období, kdy ke změně trendu došlo. Ještě v 90. letech 18. století převažovala kombinace fr. šv.(+) nad frakturou bez švabachu, od počátku nového století se však situace začala měnit. Tisky s frakturou bez švabachu jako vyznačovacího písma nabíraly postupně na oblibě a definitivně převážily nad tisky s kombinací fr. šv.(+) ve 30. letech 19. století.

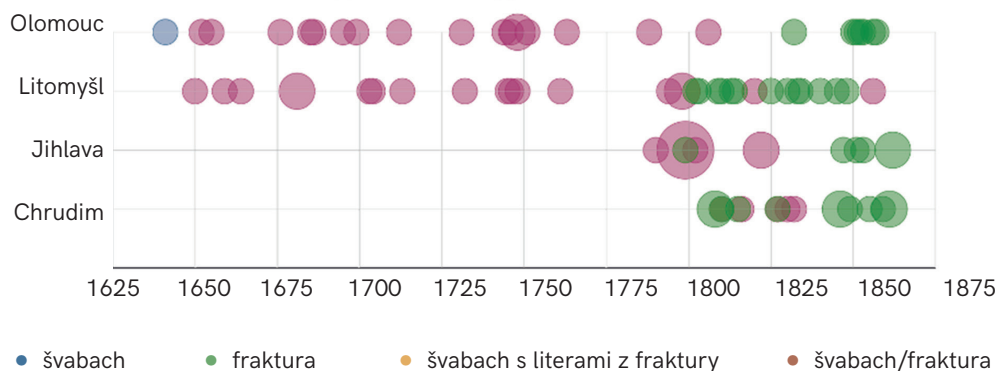

Graf 12 Vývoj sazby vyznačovacího písma v období 1750–1862, rozděleného na intervaly po 10 letech.

Všechny tři zmíněné způsoby sazby vyznačovacího písma pozorujeme pouze v olomoucké tiskárně (graf 13): nejstarší tisk ve švabachu z roku 1641 střídá dlouhá série tisků, v nichž se v roli vyznačovacího písma používala fraktura společně se švabachem (ojediněle také s antikvou). Ve druhé čtvrtině 19. století tiskárna od švabachu ve vyznačovacím písmu zřejmě ustoupila, od roku 1832, kdy tiskárnu vedli postupně Alois Škarnicl a Antonín Halouska, máme totiž doložené pouze tisky s frakturou, místy ozvláštněnou o zmiňované akcidenční typy.

V ostatních tiskárnách není přechod z kombinace fr. šv.(+) na frakturu bez švabachu tak jednoznačný. V Litomyšli se do konce 18. století vyznačovalo kombinací fraktury a švabachu (místy byla použita i textura). Od počátku 19. století evidujeme především vyznačovací písmo frakturové, ale dva tisky stále používají společně s frakturou také švabach, včetně nejmladšího tisku z roku 1856; ke změně trendu dochází v Litomyšli ještě za působení Václava Turečka.³⁶³

363 Na tomto místě je nezbytné podotknout, že starší tisky s kombinací fr. šv.(+), které Turečkovi připisujeme, jsou bez uvedení jména tiskaře; tisky s Turečkovým jménem v impresu již mají ve vyznačovacím písmu frakturu bez švabachu.

Graf 13 Podrobný pohled na sazbu vyznačovacího písma v jednotlivých tiskárnách našeho vzorku.

Produkce mladších tiskáren v Jihlavě a v Chrudimi se do značné míry podobá litomyšlské praxi. Jihlavské tisky máme doloženy od 90. let 18. století do 60. let následujícího století a zahrnují činnost dvou tiskařů, staršího Fabiána Beinhauera a mladšího Jana Rippla. Vyznačovací písmo tisků z konce 18. století představuje vesměs kombinaci fraktury a švabachu, v jednom případě doplněných o antikvu, použitou jako body výčtu a prostředky k intratextovému odkazování; ve stejné době evidujeme také jeden tisk bez švabachu, pouze s frakturou. Všechny tři tisky z let 1802–1822 se ovšem vrací ke kombinaci švabachu a fraktury a teprve od roku 1847, po změně majitele, se ve vyznačovacím písmu objevuje pouze fraktura. Pro naše bádání důležité období 1823–1846 není v analyzovaném vzorku bohužel pokryté.

Chrudimská tiskárna, která zahájila svoji činnost v první dekádě 19. století, používala od roku 1808 do roku 1832 jak frakturu se švabachem, tak frakturu bez švabachu (např. dva nejstarší tisky v našem vzorku, datované k roku 1808, jsou bez švabachu). V období kolem poloviny 19. století, mezi lety 1846–1861, jsou tisky sázené výhradně frakturou, k definitivnímu ústupu švabachu z vyznačovacího písma došlo během předpokládaného působení Josefa Jana Košiny.

Souvislost mezi formátem tisku a použitým typem vyznačovacího písma by bylo možné hledat v případě dvou olomouckých tisků z 19. století. Jsou to právě tyto osmerkové tisky (jediné osmerky z olomoucké produkce v našem vzorku), u nichž Alois Škarnicl (1832) a později Antonín Halouska (1853) použili nové formy (novo)gotického písma. Jako v případě textového písma, také zde můžeme předpokládat větší estetické nároky kladené na tisky sázené na osmerkovém formátu – ovšem poslední případ užití nových akcidenčních písem v jinak frakturové sazbě (1856) je opět na šestnácterce.

Vztah textového a vyznačovacího písma

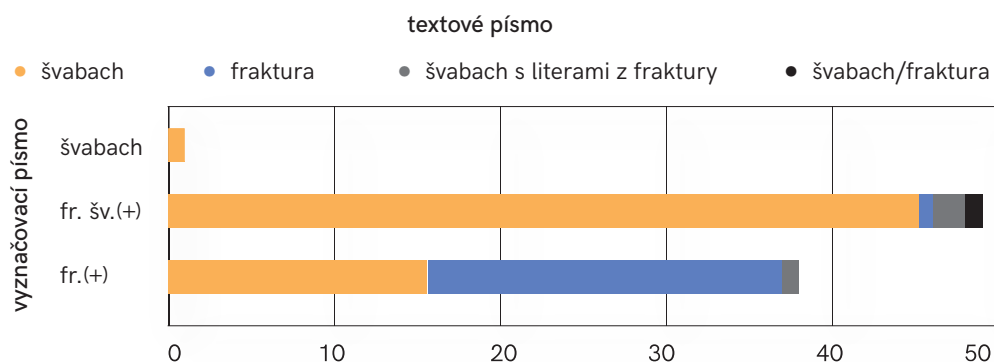
Více než samostatné posouzení textového a vyznačovacího písma nám o sazečské praxi kramářských tisků prozradí, nahlédneme-li obě oblasti společně a zhodnotíme tak tisk jako celek.³⁶⁴

Tab. 5 a graf 14 uvádějí počet doložených kombinací textového a vyznačovacího písma v analyzovaném vzorku. Z citované tabulky vyplývá, že nejvíce tisků (45 dokladů) má na místě textového písma švabach a jako vyznačovací písmo používá kombinaci fraktury a švabachu (s možným doplněním o další typy). Část tisků se švabachem v roli textového písma švabach ve vyznačovacím písmu postrádá (16 dokladů). Téměř všechny tisky, jejichž textové písmo je fraktura, nemá švabach ani ve vyznačovacím písmu (21 tisků). Výjimku tvoří pouze jeden velmi starý tisk z roku 1681, kombinující v roli vyznačovacího písma frakturu a švabach. Nejstarší tisk z celého vzorku (1641) je kompletně sázený švabachem,³⁶⁵ představuje však jediný doklad takové kombinace textového a vyznačovacího písma. Další kombinace jsou ojedinělé a z hlediska naší analýzy méně významné.

vyznačovací písmo →

textové písmo ↓	švabach	fr. šv.(+)	fr.(+)	SUM
švabach	1	45	16	62
fraktura	0	1	21	22
švabach s lit. z fraktury	0	2	1	3
švabach/fraktura	0	1	0	1
SUM	1	49	38	88

Tab. 5 Vztah textového a vyznačovacího písma. Řádky reflektují způsob sazby textového písma, sloupce způsob sazby vyznačovacího písma.

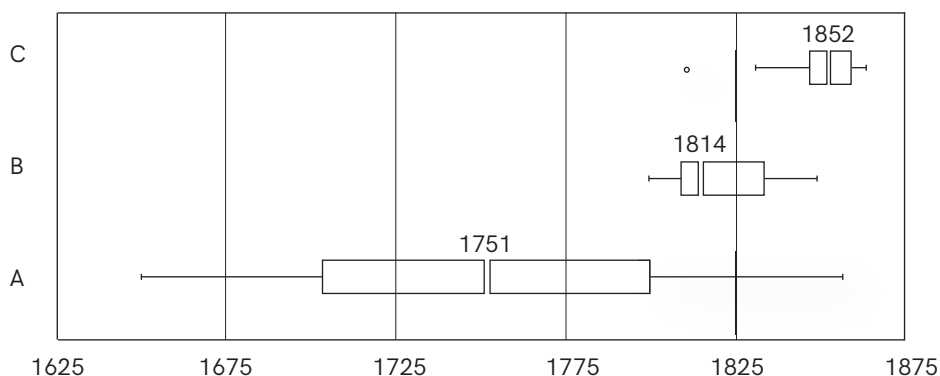

Graf 14 Sloupkový graf znázorňující vztah mezi textovým (osa x) a vyznačovacím písmem (osa y).

364 Stranou jsme ponechali pouze iniciálu a některé nepravidelné oddíly sazby, doložené u malého počtu exemplářů.

365 Jedinou výjimku představuje třířádková iniciála, která – jak je v kramářských tiscích našeho vzorku běžné – pocházela z frakturové sady.

Podíváme-li se na rozložení zmíněných kombinací textového a vyznačovacího písma v čase (graf 15), můžeme si všimnout, že nejfrekventovanější kombinace švabachu v roli textového písma a švabachu a fraktury ve vyznačovacím písmu pokrývá téměř celé sledované období, přitom z tvaru krabicového grafu můžeme usuzovat, že rozložení tisků na časové ose je rovnoměrné. Ostatní kombinace jsou uzavřené do výrazně kratších časových intervalů. Kombinace švabachu v textovém písmu a fraktury ve vyznačovacím písmu nastoupila na počátku 19. století, její vrchol spatřujeme již v první a druhé dekádě století, krátce nato začala produkce tohoto typu slábnout. Celofrakturová produkce se objevuje nejpozději ze zmíněných kombinací a vrcholí v době, kdy předchozí typy slábnou, tedy kolem poloviny 19. století. Vzhledem k podobě grafů i rozdílné dataci mediánu každé produkce usuzujeme, že na sebe jednotlivé produkce časově navazují, byť se po určitou dobu překrývaly.

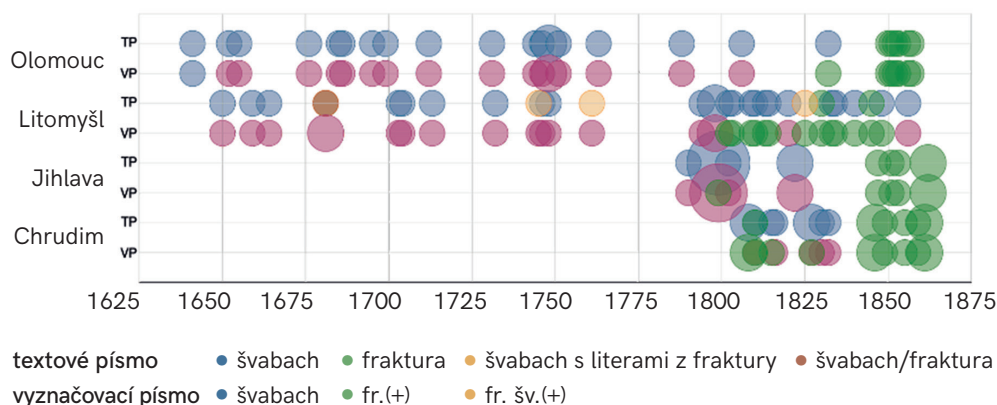

Graf 15 Rozložení tisků na časové ose podle kombinace textového (TP) a vyznačovacího písma (VP). A = švabach (s možným doplněním o litery z fraktury) v TP, fr. šv.(+) ve VP; B = švabach (s možným doplněním o litery z fraktury) v TP, fr.(+) ve VP; C = fraktura v TP a fr.(+) ve VP. Ojedinělé doklady vzácnějších kombinací zde neuvádíme.

Vezmeme-li v úvahu nejstarší tisk, sázený výhradně švabachem, můžeme spekulovat o tom, že v počátcích kramářského tisku používali tiskaři v textovém i vyznačovacím písmu právě švabach. Ani různé velikostní stupně téhož písmového typu zřejmě nestačily ke spolehlivému vymezení vyznačovacích rubrik a nedokázaly vytvořit dostatečně rozmanitý a poutavý titul, takže do vyznačovacího písma začala již kolem poloviny 17. století pronikat fraktura. Tento způsob sazby se dobře osvědčil a dominoval po zbytek 17. a po celé 18. století. Teprve 19. století přineslo změnu v sazečské praxi kramářských tisků. Na rozdíl od prestižnějších tisků, v jejichž sazbě se postupně prosazovala antikva, v kramářských tiscích antikva jako univerzální tiskové písmo zavedena nebyla, postupným vyřazením švabachu ale přesto došlo k určité aktualizaci sazby. Zprvu se švabachem přestalo tisknout ve vyznačovacím písmu: švabach se tak v první polovině 19. století profiloval jako základní textové (chlebové) písmo a fraktura jako písmo vyznačovací. Nakonec se od švabachu upustilo také v textovém písmu, švabach se tím definitivně vytratil i z české kramářské produkce, a to kolem poloviny

19. století, asi o století později než např. v německých tiskárnách.³⁶⁶ Po tomto kroku se sazba kramářských tisků v určitém ohledu vrátila do stavu, v jakém se pravděpodobně nacházela na počátku kramářské produkce, kdy se v roli textového i vyznačovacího písma používal jeden (dominantní) písmový typ – s tím rozdílem, že na počátku 17. století tuto funkci plnil švabach, kolem poloviny 19. století fraktura.

Z hlediska takto nastíněného vývoje tiskového písma se od produkce v Olomouci, Jihlavě a Chrudimi nejvíce odlišují tisky pocházející z Litomyšle, jak ukazuje graf 16.³⁶⁷ V litomyšlské dílně přetrvávají rozdíly mezi textovým a vyznačovacím písmem až do 50. let 19. století, do doby, kdy v jiných tiskárnách evidujeme tisky sázené kompletně ve fraktuře. Je možné, že se litomyšlská tiskárna, která od švabachu ve vyznačovacím písmu upustila brzy na počátku 19. století, nakonec vydala jiným směrem než ostatní analyzované tiskárny a rozhodla se švabach v textovém písmu ponechat. Bohužel náš vzorek postrádá více litomyšlských exemplářů z období po roce 1850, které by pomohly tyto domněnky ověřit.

Graf 16 Podrobný pohled na vztah textového (TP) a vyznačovacího písma (VP) v jednotlivých tiskárnách.

Zjistili jsme, že některé tisky, jejichž sazba se vymyká převažujícímu úzu daného období, jsou tištěny na osmerce, která není pro tisk kramářských písní obvyklá (nelze ovšem tvrdit, že by měl každý tisk na osmerce atypickou sazbu). Větší formát může značit větší prestiž tisku nebo může svědčit o tom, že tisk byl zadán externím nakladatelem s jinými požadavky na jeho typografickou stránku; u osmerkových kramářských tisků se zpravodajskou tematikou pak může být odlišná typografie způsobena vazbou na letákovou produkci 16. století, pro niž byly větší formáty typické.

³⁶⁶ VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 274–275.

³⁶⁷ V jiném směru, a sice použitím akcidenčních (novo)gotických písem, se odlišovala také olomoucká produkce. K tomuto tématu se vracíme na konci kapitoly.

V kontextu toho, co je nám o dobové tiskařské praxi známo, je důležité si uvědomit, že v kramářských tiscích se kolem poloviny 19. století odehrála změna na pozici tiskového písma, z nějž byl novogotický švabach vytlačen novogotickou frakturou, zatímco v prestižnějších tiscích nahrazovala ve stejné době veškeré gotické i novogotické písmo humanistická antikva.³⁶⁸ Domníváme se, že rozšíření fraktury v kramářském tisku může do velké míry souviset právě se zavedením antikvy v prestižních českých tiscích.

Kramářské tisky představují z typografického i uměleckého hlediska méně náročnou produkci, v níž byly veškeré aspekty tisku podřízeny zájmu o co nejmenší náklady a co nejvyšší zisky.³⁶⁹ Stejně jako kramářské tisky mnohdy recyklovaly staré umělecké náměty, využívaly rovněž jinde vyřazené písmové typy.³⁷⁰ Svědčí o tom například tři tisky z našeho vzorku, u nichž jsme pozorovali nahodilé doplnění švabachové sazby o litery z fraktury: s trochou nadsázky si lze představit, že litery k sazbě kramářských tisků lovili sazeči z hromady vyřazených písmových sad, které se pro jiné tisky nehodily. Za prosazením fraktury v kramářských tiscích v průběhu 19. století nejspíše stojí právě tyto ekonomické/pragmatické faktory. Je pravděpodobné, že jakmile antikva vytlačila z prestižních tisků (novo)gotická písma, vyřazené frakturové sady byly nově k dispozici tiskařům kramářských písní, kteří jimi nahradili opotřeбенý a zastaralý švabach.³⁷¹

Další důvody pro uchování (novo)gotického písma bychom mohli hledat v nakladatelské strategii tiskařů, snažících se vyjít vstříc konzervativnímu vkusu svých čtenářů. Je možné, že např. nedostatečná znalost humanistického písma, které se do školní výuky šířeji zavádělo až v první polovině 19. století,³⁷² či dodatečné symbolické významy, jež byly s (novo)gotickým písmem asociovány (nostalgický sentiment), zamezily ještě v polovině 19. století rozšíření antikvy do sféry kramářských tisků.³⁷³

Soudě dle použití nových, akcidenčních sad založených na morfologii především (novo)gotického, ale i goticko-humanistického písma v nejmladších exemplářích našeho vzorku, se však můžeme domnívat, že během 19. století zevšednělo užívání fraktury i v kramářských tiscích. Tiskaři proto hledali nové způsoby, jak titul i jiné vyznačovací rubriky ozvláštnit, aby potenciálního zákazníka zaujali. Jako platforma pro typografické experimenty mohlo sloužit právě vyznačovací písmo, a pokud se nový způsob sazby ve vyznačovacím písmu ujal, pronikl posléze i do písma textového.

368 KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Dějiny českého písma, s. 300–304.

369 PETRTYL, Josef. O výrobních otázkách, s. 254–256, 262.

370 Tamtéž, s. 254–256; SMETANA, Robert, VÁCLAVEK, Bedřich. *České písně kramářské* Praha: Svoboda, 1949, s. 12.

371 Srov. SMETANA, Robert, VÁCLAVEK, Bedřich. *České písně kramářské*, s. 12.

372 Tamtéž. Srov. také KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Dějiny českého písma, s. 300–304.

373 S těmito argumenty se setkáme v diskuzi věnované dlouhé tradici textury (*black letter*) v anglickém ekvivalentu českých kramářských tisků (srov. EGAN, Gerald. *Black Letter and the Broadside Ballad*. In: *English Broadside Ballad Archive* [online]. Santa Barbara: University of California at Santa Barbara, Department of English, 2007 [cit. 2022-09-05]. Dostupné z: <https://ebba.english.ucsb.edu/page/black-letter>).

Dřevořez

Martin Drozda

Integrální složkou většiny kramářských tisků byla nejrůznější obrazová výzdoba, která text doprovázela. Až do poloviny 19. století představoval nejčastěji použitou techniku ilustrace kramářských tisků dřevořez. Jeho výhodou byla především relativní lác, dlouhá životnost a možnost užití i na papír horší jakosti.³⁷⁴ Obrazová výzdoba se nejčastěji koncentrovala na titulní straně a v záhlaví strany se začátkem textu, méně často se nacházela i na jeho konci. Dřevořezy užívané v kramářských tiscích neměly jednotnou velikost, maximální rozměr ale určovala velikost listu, převážně šestnáctíkového formátu. To neumožňovalo použít v kramářských tiscích některé větší dřevořezy užívané v knižní produkci. Tematicky lze dřevořezy rozdělit na figurální, které se většinou vyskytovaly na titulní straně, a nefigurální mající zpravidla dekorativní charakter. I když lze nalézt nefigurální dřevořezy i na titulní straně, většinou se nacházely v záhlaví listu se začátkem textu. Mimo tyto dřevořezy tvořily výzdobu kramářských tisků také jednoduché i ozdobné linky, typografické ozdoby a kompozitní obrazce tvořené těmito ozdobami.³⁷⁵

Technika dřevořezu je založena na reprodukci obrazu pomocí dřevěného štočku, který byl spolu s literami vkládán do sazebnice. V případě dřevořezu byl štoček vyříznut ze dřeva výhradně podélně po kmeni, takže v řezu nejsou patrné letokruhy, čímž se liší od mladšího dřevorytu, který je z kmene odřezán napříč. K tvorbě štočků s detailnějšími motivy se užívalo primárně tvrdé dřevo (hruškové, třešňové, ořechové, jabloně), které umožňovalo jemnější řezbu. Naopak k produkci lapidárních motivů postačovalo dřevo z měkkých materiálů, jako byl topol nebo lípa. Výroba štočku byla založena na odebírání dřevěné hmoty za pomoci různě tvarovaných nožů a dlát z míst,

374 BARTOŠ, Leopold. K obrazové výzdobě kramářských písní. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 329. ISSN 0231-9896.

375 K výzdobě kramářských tisků: HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků II*. Biblická a křesťanská ikonografie. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2012, s. 10–11. ISBN 978-80-87112-69-4; DUFKA, Jiří, MEDŘÍKOVÁ, Petra. Obraz a dekor. In: KOSEK, Pavel, HANA BOČKOVÁ, Martin DROZDA, et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světovou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 27–30. ISBN 978-80-7028-532-9.

Obr. 45 Dřevořezový štoček chrudimské tiskárny s výjevem loučení muže a ženy užívaný k ilustraci kramářských tisků.³⁷⁶

kteřá měla zůstat po otisku bílá. Po umístění do sazebnice byl na dřevořez a litery nanesen tiskařský inkoust a za pomoci tiskařského lisu došlo k následnému vtlačení otisku na list papíru.³⁷⁷

Užití dřevořezu k ilustraci knih na českém území lze doložit již na konci 15. století³⁷⁸ a v případě letákových zpravodajských tisků u tzv. *novin* ho nacházíme už na exemplářích z doby předbělohorské.³⁷⁹ K výrobě kramářských tisků se dřevořez běžně používal až do druhé poloviny 19. století. Fond dřevořezových štočků patřil k cennému vybavení každé tiskárny a vzhledem k náročnosti výroby býval utvářen v jednotlivých tiskárnách dlouhodobě. Soubor štočků každé tiskárny tedy vycházel z historie jednotlivých podniků a řady okolností, které vedly k jeho utváření.³⁸⁰ Ve vybavení tiskáren se tak v případě déle působících dílen mohly vyskytovat jak štočky vytvořené nově, tak kusy staré desítky, případně stovky let. Štočkový materiál se zpravidla dědil, prodával nebo postupoval společně s celou tiskárnou. Vzhledem ke spletné historii jednotlivých tiskáren se tak mohlo stát, že tiskárna měla ve svém fondu vedle sebe jak štočky vysoké umělecké hodnoty, tak štočky s hrubými rysy a naivistickou formou vytvořené většinou lokálními řemeslníky.³⁸¹

376 Regionální muzeum v Chrudimi, Společenské vědy, Lidové umění, štoček dřevěný, inv. č. LU22.

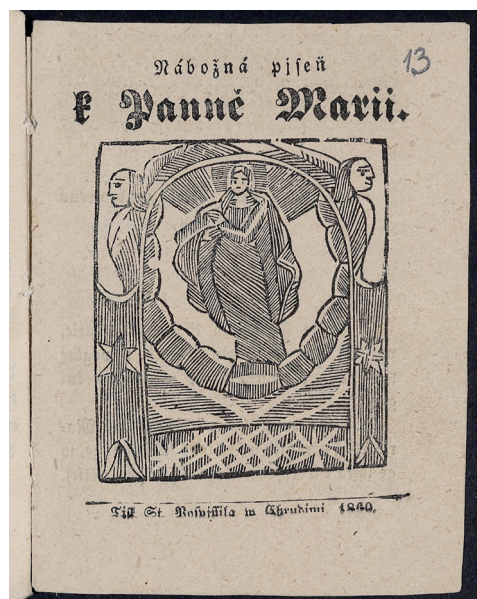
377 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 220. K technice dřevořezu také: KREJČA, Aleš. *Techniky grafického umění. Průvodce pracovními postupy a dějinami originální tiskové grafiky*. Praha: Artia, 1981, s. 23–38.

378 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 222.

379 Např. MZK, ST1-0481.588,A.

380 Užívání štočků v tiskařské produkci kramářských tisků se na příkladu jindřichohradecké tiskárny dosud věnovala převážně Štěpánka Běhalová, viz BĚHALOVÁ, Štěpánka. Analytická sonda do sbírky původních štočků a kramářských tisků Okresního muzea v Jindřichově Hradci. *Knihy a dějiny*, 1996, roč. 3, č. 1, s. 19–32. ISSN 1210-8510; TÁŽ. Kramářské tisky a tiskařské štočky s tematikou sv. Jana Nepomuckého ve sbírkách Okresního muzea v Jindřichově Hradci. *Jindřichohradecký vlastivědný sborník*, 1993, roč. 5, s. 21–45. ISSN 1801-3759.

381 Ukázkovým příkladem byla skalická tiskárna na Slovensku. Ve fondu jejich tiskařských štočků se nacházely umělecky hodnotné raně novověké štočky z 16. století i neprofesionální lidové dřevořezy z 19. století, ►

Obr. 46 Příklad různé úrovně dřevorezů užitých v kramářské písni. Vlevo umělecky hodnotný dřevorez na olomouckém tisku z druhé poloviny 18. století, vpravo hrubě vyřezaný chrudimský dřevorez na tisku z roku 1860.³⁸²

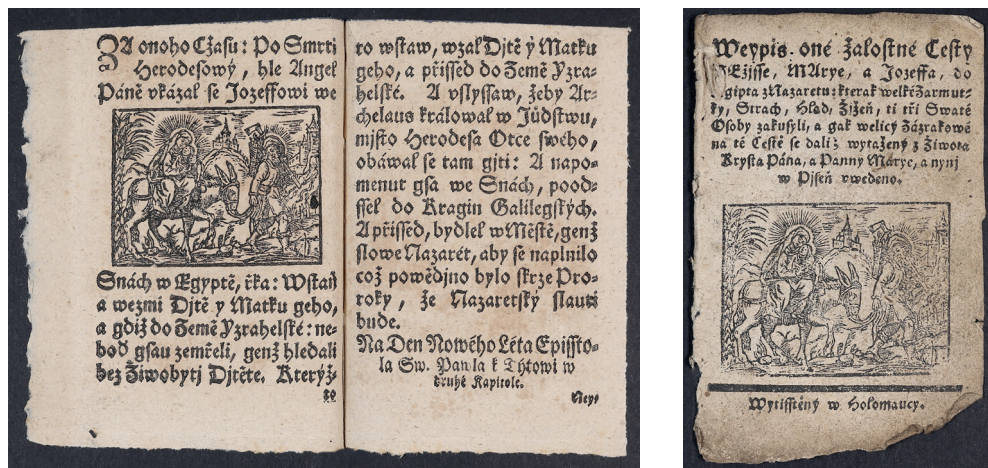
Dřevěné štočky vytvořené pro potřeby knihtisku byly vyráběny kontinuálně od druhé poloviny 15. století až do zániku praxe užívání knižního lisu k produkci tisků. Byly vyráběny jak speciální kusy pro potřeby jedné konkrétní knihy (např. dřevorezy pro Matthioliho *Herbář*), tak i univerzálnější použitelné pro širší spektrum titulů. Zejména motivy s výjevy ze života Ježíše Krista nebo světců bylo možné používat v řadě tisků, ať už se jednalo o vydání *Bible*, postil, nejrůznějších modlitebních knih nebo kramářských tisků. U christologických výjevů lze sledovat existenci celých štočkových sad v jednotném stylu, které se nacházely v řadě menších i větších tiskáren. Díky univerzálnosti motivů lze u řady štoček sledovat užití stejných kusů jak v knižní produkci, tak i v kramářských tiscích. Např. dochovaná část olomouckého vydání *Evangelii a epistol na neděle a svátky* z roku 1765 obsahuje celkem 48 dřevorezů,³⁸³ z nichž minimálně osm se nachází i na titulních stranách kramářských písni.³⁸⁴

viz ŠEFČÁKOVÁ, Eva. Dřevěné štočky Teslíkovéj tlačiarnie zo Skalice v Slovenskom národnom múzeu (Štruktúra zbierky). *Zborník Slovenského národného múzea - História*, 1990, roč. 30, s. 109–132.

382 Vlevo MZK, VK-0000.837; vpravo MZK, VK-0000.303, přív. 12.

383 *Ewangelia A Epistoly Na Neděle A Swátky Přes celý Rok, Gakož y Passyge Krysta GEŽjsse, dlé Wypsánj čtyr Swatých Ewangelistůw, Tež: Swato-Swatých Patronů a Dědičů Margkrabstwj Morawského, podlé Ržjmského Misálu a Obyčege, w nowě spořádané*. Olomouc: [Josefa Hirnleová?], 1765. Použitý exemplář z fondu MZK neobsahuje 75 listů, některé obrázky se v tisku však opakují (MZK, STS-0050.669).

384 MZK, VK-0000.812 (Panna Marie – zvěstování), VK-0000.877 (Sv. Rodina – útěk do Egypta). Uvedené dřevorezy jsou známy z olomouckých tisků, zbylé pouze z pozdější produkce ve Skalici, kam se štočky ▶

Obr. 47 Užití stejného štočku v knižní a kramářské produkci olomoucké tiskárny.³⁸⁵

U kramářských tisků se velmi často setkáváme až se sekundárním užitím štočku určeného původně pro knižní produkci, k čemuž docházelo i s delším časovým odstupem. Asi nejznámější takovýto případ představuje užití štočků Erharda Schöna a jeho okruhu z 16. století na tiscích skalické tiskárny z druhé poloviny 19. století.³⁸⁶ Takto dlouhé užívání štočků ale představuje raritu, neboť i přesto, že dřevořezové štočky vykazovaly relativně dlouhou životnost, technika dřevořezu neumožňovala štoček užívat pravidelně tak dlouhou dobu. Životnost jednoho štočku bývá odhadována zhruba na 15 000 otisků.³⁸⁷ Pokud vezmeme v úvahu, že náklad jednoho kramářského tisku byl zhruba 400–500 kusů,³⁸⁸ lze předpokládat, že štoček mohl být použit k výrobě zhruba 30–35 různých sazeb kramářských tisků, než se dostal na hranu své životnosti. Petr Voit se však domnívá, že vzhledem k šetrnosti tiskařů mohl být ale tento počet bohatě

na přelomu 18. a 19. století přesunuly. MZK, VK-0000.542, přív.12 (příběh o utišení bouře); VK-0003.795 (příběh o rozsévání), VK-0005.789 (zbožné ženy u hrobu), VK-0015.452 (dobrý pastýř), VK-0005.619 (Ježíš Kristus s učedníky), VK-0005.504 (Ježíš Kristus s učedníky).

385 MZK, STS-0002.369, VK-0000.877.

386 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 623. O tom, že toto vydání nebylo ojedinělé, svědčí např. nedatovaný exemplář z fondu Moravské zemské knihovny, který se liší od tisku otištěného P. Voitem, – viz MZK, VK-0013.153. ŠEFČÁKOVÁ, Eva. Hans Baldung Grien a Erhard Schön v sbírce dřevných štočkov Slovenského národného múzea v Bratislave. *Ars, časopis Ústavu dejin umenia Slovenskej akadémie vied*, 1995, č. 2–3, s. 97–123. ISSN 0044-9008. Vyobrazení muže v kabátu (obrázek č. 35) se nachází na kramářských písničkách, např. MZK, VK-0008.102.

387 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 220, 865.

388 Josef Petrtyl kalkuluje ve svých odhadech se 400 tisky na jednu emisi, v pamětech Františka Haise se objevuje údaj i o nákladu 500 kusů. Viz PETRTYL, Josef. Rozbor produkce, s. 164; HAIS, František. Vzpomínky pražského písničkáře 1818–1897. RYŠÁVÁ, Eva, ed. Praha: Odeon, 1985, s. 199.

překročen.³⁸⁹ O užívání štočku nad rámec jeho běžné životnosti svědčí také postupné přerývání, které vedlo k proměnám obrazu (odstranění rámu, zjednodušení pozadí, obecné snížení množství detailů) a umožňovalo populární štoček používat i nadále.³⁹⁰ Tyto úpravy mohly zcela měnit i vyznění konkrétního obrazu, jako se stalo v případě dřevorezu zobrazujícího příběh o Ježíšovi a farizejích z litomyšlské tiskárny (obr. 48).³⁹¹ V důsledku odebrání dřevěné hmoty ze štočku se zredukoval počet osob o dvě, byť z jedné zůstala zachovaná část pláště, a zároveň Ježíš přišel o svatozář. Z biblického výjevu se tak stal náhle světský výjev se čtyřmi muži, který litomyšlská tiskárna využila v první polovině 19. století jako obrazový doprovod ke kramářské písni o vraždě.³⁹²

Obr. 48 Vpravo redukovaný dřevorez (svatozář a dvě postavy) z litomyšlské tiskárny použitý na kramářském písňovém tisku z první poloviny 19. století, vlevo původní kompozice z Wujekovi *Postily* (1592).³⁹³

O tvůrčích štočcích užívaných k výrobě kramářských tisků toho víme jen velmi málo. Výjimku tvoří zejména starší umělecky hodnotnější štočky, které vznikly primárně pro potřeby knižní produkce, a teprve sekundárně byly užity i k výrobě kramářských tisků. Většina dřevorezů však není signovaná. V případě mladších štočků

389 VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547. Praha: Academia, 2017, s. 625. ISBN 978-80-200-2752-8.

390 Příkladem může být dřevorez s modlící se ženou, který se nachází v katalogu ikonografie kramářských tisků Markéty Holubové (ilustrace I.410a–e). Postupné opotřebovávání štočku dokládá postupný zánik většiny rámu, viz HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II, s. 186–187.

391 Předobraz lze sledovat např. v: WUJEK, Jakub: *Postylla, Aneb Kázání Ewangelitská, na Neděle a Swátky celého Roku wedle obyčeje Cýrkwe Swaté Diji Druhý. Czástka 1–2*. Litomyšl: Andreas Graudenc, 1592, f. 120 (MZK, ST2-0146.868).

392 MZK, VK-0000.004, přív. 56.

393 WUJEK, Jakub. *Postylla*, f. 120 (MZK, ST2-0146.868); MZK, VK-0000.004, přív. 56.

z novějších tiskáren se tak o konkrétních tvůrcích nedovídáme v podstatě vůbec nic. Za jejich tvůrce jsou považováni řezáči perníkářských forem a štočků pro potisk látek z regionu, případně někteří potulní řezáči forem pracující pro knihtisk nebo tisk látek.³⁹⁴ V úvahu přicházejí také zdatnější truhláři, kteří mohli být schopni vyřezat štočky podle předem dané předlohy.³⁹⁵ Výsledkem práce těchto řemeslníků byly veskrze naivní a primitivně řezané obrázky, jejichž expresivní ráz však harmonizoval s obsahem a formou kramářských písní.³⁹⁶ Ruční způsob výroby dřevořezových štočků neumožňoval vytvořit dva identické exempláře, což ze štočku činí jeden z nástrojů, na jehož základě je možné identifikovat kramářské tisky neobsahující nakladatelské údaje, případně doložit fingované impresum (viz níže). Při dohledávání identického dřevořezu na tisku s impresem a bez něj je však nezbytné vzít v úvahu i historický vývoj jednotlivých tiskáren, neboť štočky se v průběhu doby, kdy byly používány, mohly mezi tiskaři přesouvat.³⁹⁷

Při srovnání většího množství kramářských tisků si nelze nevšimnout, že stejné ilustrace ovšem v různém provedení se nacházejí na tiscích z různých tiskáren. Jednotliví tiskaři totiž běžně napodobovali dřevořezy z konkurenčních podniků, čímž si rozšiřovali vlastní štočkový fond. Míra přesnosti nápodoby většinou závisela na schopnostech konkrétního řezáče, proto se můžeme setkat jak s kopiemi velmi dobré úrovně, u kterých si až po detailním zkoumání uvědomíme, že se nejedná o otisk stejného štočku, tak s velmi hrubými nápodobami, u kterých naznačí původní předobraz především kompozice výjevu. Imitace dřevořezů vedla k jejich značné schematizaci. Tvorba kopií již existujících výjevů na úkor vzniku nových motivů vycházejících z textů kramářských písní výrazně limitovala vytváření hlubší vazby mezi ilustrací na titulní straně a textem písně.

Kopírování dřevořezů déle působících tiskáren zejména těmi mladšími vedlo k situaci, kdy k ilustraci kramářských tisků v 19. století byly často používány variace výjevů, které vznikly již v 16. století pro zcela jinou produkci. Příkladem může být výjev s mužem, který seje obilí na poli. Jedná o scénu doloženou na dřevořezech v postilách z 16. století, kde tvořila obrazový doprovod k biblickému podobenství o rozsévání.³⁹⁸

394 SCHEYBAL, Josef V. K formátu a výzdobě, s. 332.

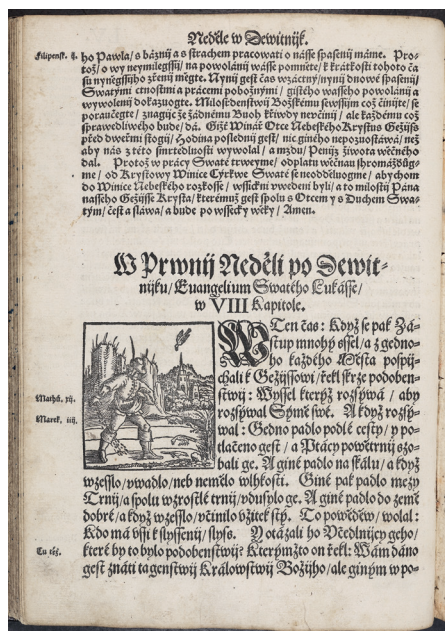
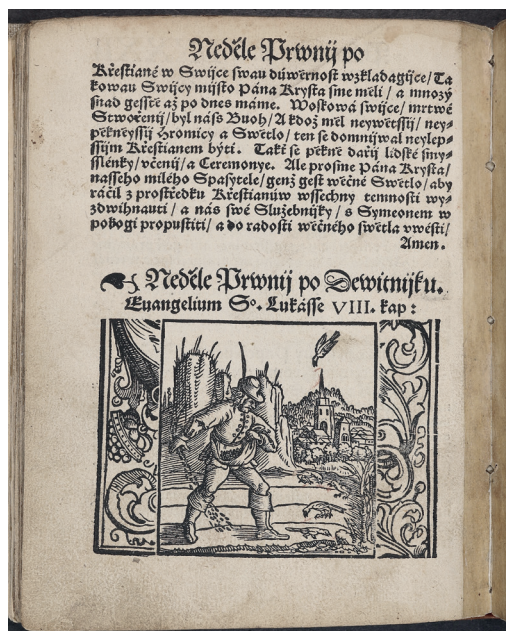
395 VOKOLEK, Vlastimil. *Lidové dřevoryty kramářských písní. Prospekt k výstavě ve státním zámku a klášteře Kuksu, září-říjen 1966*. Bez místa tisku [Kuks, 1966], s. 5.

396 SCHEYBAL, Josef V. K formátu a výzdobě, s. 332.

397 Vhodné je porovnat také další dekorativní prvky tisku s otisky pocházejícími z předpokládané tiskárny, stejně tak může posloužit užitá písmová sada. PETRÝL, Josef. Obrázkový štoček jako prostředek při určování kramářských tisků. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 366–368. ISSN 0231-9896.

398 BAVOROVSKÝ, Tomáš: *Postylla Česka, A neb Kázání a weyklady na Eua[n]gelia, kteráž se w Nedělské dny přes celey Rok čtau, věrně sepsána y Kázána*. Olomouc: Jan Günther, 1557, f. 55 (MZK, V3-0000.068); SPANGENBERG, Johann: *Postylla Česká. K vžitku mládeži Křesťanské, w způsob Otázek složená*. Prostějov, Jan Günther, 1546, f. 82 (MZK, ST1-0110.957).

Tento výjev byl potom v 18. a 19. století použit minimálně v pěti variacích k obrazovému doprovodu kramářských písní.³⁹⁹ Kopírovány však byly také světské motivy, které původně z větších tematických souborů pocházet nemusely. Svou kompozicí tvořily univerzální motiv, který bylo možné využít k tisku řady různých kramářských tisků. Při výrobě štoček docházelo také relativně často k zrcadlovému převrácení kompozice výjevu, které poukazuje na překreslení předlohy na tiskařský štoček a následné vyřezávání motivů.⁴⁰⁰

Obr. 49 Druhý život motivu vztahujícího se k biblickému podobenství o rozséváči. Výjev užitý v předbělohorských postilách, jehož základní kompozice pronikla v 18. a 19. století do kramářských písní.⁴⁰¹

399 MZK, VK-0000.147; VK-0000.756, přív.1; VK-0003.572; VK-0006.178; VK-0006.713.

400 Např. MZK, VK-0003.166, VK-0007.511.

401 MZK, ST1-0110.957, V3-0000.068, VK-0006.713, VK-0000.147, VK-0003.572.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že štočkový fond každé tiskárny byl specifický a vycházel jednak z vývoje každé tiskárny a jednak z významu výroby kramářských tisků u konkrétní tiskárny.

Nejstarší zkoumané podniky představují olomoucká a litomyšlská tiskárna. V obou případech se jedná o dílny, jejichž počátky sahají až do první poloviny 16. století. V době předbělohorské v nich vzniklo množství knižní produkce a výroba menších kramářských tisků byla v jejich případě až sekundární, z Litomyšle se o ní dovídáme minimálně už z desátých let 17. století,⁴⁰² z Olomouce o jen o něco málo později.⁴⁰³ V 17. století produkovaly zejména duchovní písně a tzv. *noviny*. Obrazovým doprovodem duchovních písní byly zpravidla dřevorezy s postavami světců a výjevy z života Ježíše Krista. K výzdobě tak tiskárny často používaly štočky z rozsáhlejších souborů určených původně pro knižní produkci. Dokladem toho jsou např. dřevorezy na kramářských tiscích,⁴⁰⁴ které byly kopiemi dřevorezů užitých původně v *Postile* Jakuba Wujeka. Tuto postilu vytiskl v Litomyšli Andreas Graudenc už v roce 1591.⁴⁰⁵

I u dalšího častého typu kramářských tisků 17. století – tzv. *novin*, tj. zpravodajských písňových tisků, byly používány štočky s variacemi motivů využitých primárně v knižní produkci. Příkladem mohou být dřevorezy, které vznikly jako kopie či variace na původní cyklus dřevorezů s portréty českých vládařů vzniklý pro vydání Kuthenovy kroniky (1539).⁴⁰⁶ Např. *Píseň aneb novina velmi žalostivá a pravdivá, vypravující začátek tyranství...* (1683) má na titulní straně medailon s poprsím muže v brnění, který v původním díle představoval Rudolfa I. Habsburského.⁴⁰⁷ Ještě později byl použit zrcadlově převrácený obraz poprsí muže, tentokrát už v hranatém rámu, zobrazující původně knížete Přemysla, který tvořil na tisku z první poloviny 19. století obrazový doprovod k písni o turecké ukrutnosti.⁴⁰⁸ Jak upozorňuje Petr Voit, obdobné posunutí primárního významu dřevorezu a jeho aktualizaci u zpravodajských písní lze sledovat už v době předbělohorské.⁴⁰⁹

V 18. století pokračovaly obě tiskárny v předchozí praxi. Významnou změnu přinesl až rozvoj kramářské písně se světskou tematikou v druhé polovině století. Pro tyto texty nebyly náboženské motivy vhodné a bylo proto nutné hledat dřevorezy, které by světské písně mohly na titulní straně doprovázet. Stejně jako v případě duchovních písní sahaly tiskárny v prvé řadě ke štočkům, které používaly ke knižní produkci.

402 K17592.

403 K12782.

404 MZK, VK-0002.290, VK-0003.166, VK-0000.226, přív.3; VK-0000.004, přív.56 (vyobrazení příběhu o farizeovi a celníku).

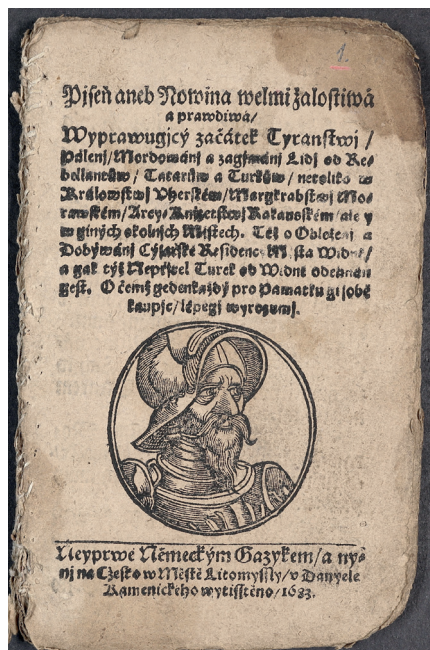
405 WUJEK, Jakub. *Postylla*, s. 63, 120 (MZK, ST2-0146.868).

406 VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I.*, s. 312–322.

407 MZK, VK-0000.316.

408 MZK, VK-0002.728; VK-0000.010, přív.25.

409 Petr Voit upozorňuje na užití dřevorezu s motivem zavraždění sv. Václava z Hájkovy kroniky, který doprovází novinový leták zpravující o hrůzách Bartolomějské noci. Viz VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 866.

Obr. 50 Kopie portrétních dřevorezů českých panovníků užitých původně v Kuthenově kronice (1539) na kramářských tiscích z konce 17. a první poloviny 19. století.⁴¹⁰

Litomyšlská tiskárna zpočátku doprovázela světské písně výjevy s putto, případně s putty, tedy univerzálnějšími motivy nemajícími náboženský charakter, které byly užívány k výzdobě knih zejména v době v době rokoka.⁴¹¹ Olomoucká tiskárna neváhala využít k výzdobě *Písničky nové všem sedlákům v čase podletním k pobožnému potěšení a ku práci ponoukající složené* podélný dřevorez s motivem znamení horoskopu, který byl využíván k výrobě kalendářů.⁴¹²

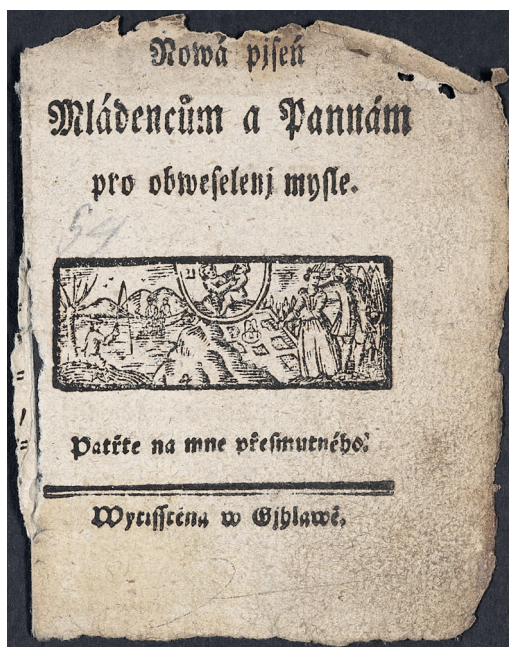
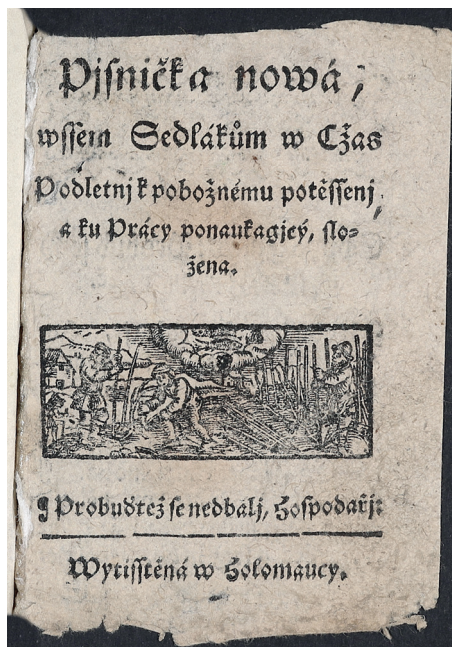
Od konce 18. století se začala ediční politika obou zmiňovaných tiskáren rozcházet. V Olomouci došlo k útlumu produkce kramářských tisků, který byl spojený s přesunem značné části štočků užívaných k výrobě kramářských tisků do slovenské Skalice. V důsledku diverzifikace produkce v rámci tiskařské rodiny Škarniců byly kramářské tisky produkovány nově ve Skalici a olomoucká tiskárna se soustředila na výrobu náročnější produkce a zakázek pro tamní instituce.⁴¹³ Naopak litomyšlská tiskárna nadále pokračovala v kramářské produkci a vytrvala v ní až do závěru 19. století.

410 MZK, VK-0000.316, VK-0002.728.

411 Např. MZK, VK-0000.223, přív.11.

412 MZK, VK-0000.793. Tato praxe však nezustala ojedinělá a v 19. století užívaly dřevorezy s motivy horoskopu i další tiskárny, mimo jiné také Jihlava (MZK, VK-0007.530).

413 Přesun štočků dokládají impresna na kramářských tiscích s identickými dřevorezy. Např. Panna Marie s Ježíškem je doložitelný z Olomouce (MZK, VK-0000.893) a z první poloviny 19. století ze Skalice (MZK, VK-0003.779).

Obr. 51 Dřevořezy s motivy horoskopu určené původně pro produkci kalendářů na kramářských písních z olomoucké a jihlavské tiskárny.⁴¹⁴

I přes dlouhou kontinuální produkci litomyšlské tiskárny lze pozorovat proměnu štočkového fondu používaného k výrobě kramářských tisků. I nadále sice docházelo k užívání motivů z biblických cyklů, které vycházely i z předbělohorských předloh, nicméně stále více narůstalo i množství dřevořezů se světskou tematikou. V důsledku silného nárůstu produkce světských kramářských tisků bylo pro tiskárnu nezbytné obohatit sbírku štočků o další motivy, které by dokázaly držet krok s proměnou struktury tiskové produkce. Výsledkem byl vznik řady generických obrazů se světskou tematikou, které mezi sebou tiskárny postupně napodobovaly.⁴¹⁵ Šlo zejména o výjevy s mužem, ženou nebo mužem a ženou, přičemž různé variace dávaly už na první pohled informaci o zaměření tisků. Časté byly výjevy s mužem ve vojenské uniformě, s loučící se dvojicí, se srdcem mezi zobrazovanými postavami nebo s dvojicí držící se za ruce.⁴¹⁶ Mimo tyto výjevy používaly tiskárny také dřevořezy z cyklů pro knížky lidového čtení.⁴¹⁷ Rozmach v první polovině 19. století

414 MZK, VK-0000.793, VK-0007.530.

415 Tyto výjevy se v litomyšlské tiskárně objevují minimálně už od 90. let 18. století, viz MZK, VK-0000.052, přív. 2, VK-0000.053, přív. 90.

416 Množství těchto dřevořezů je otištěno ve: SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století*, s. 57, 59.

417 Např. válečný výjev se soubojem jezdců známý z chrudimských kramářských písní (MZK, VK-0000.082, přív. 6) se kompozičně shoduje s dřevořezem z kroniky o Meluzině z jihlavské tiskárny (d'ARRAS, Jean. *Kratochvílna kronyka o ctné a sslechetné Panně Meluzyně, pro vkrácení* ►

zaznamenaly také dřevořezy zpodobňující nejrůznější podoby Panny Marie a mariánských poutních míst.

Obr. 52 Univerzální motivy muže a ženy na dřevořezech z chrudimské a litomyšlské tiskárny z první poloviny 19. století určené pro světské písně.⁴¹⁸

Litomyšlská tiskárna tak používala v 19. století k výrobě kramářských tisků dřevořezy s širokým spektrem motivů, které vycházelo jak ze starších předbělohorských biblických výjevů, knížek lidového čtení, rokokové knižní výzdoby (putto), tak nově vzniklých variant figurálních motivů určených pro světské písně. Stejně jako olomoucká tiskárna využívala štočky současně nejen k produkci kramářských tisků, ale také jiné knižní produkce, např. slabikářů.⁴¹⁹ Část dřevořezových a dřevorytových štoček z původní Augustovy tiskárny (celkem 999 kusů) se spolu s měděnými deskami pro tisk rytin zachovala ve sbírkách Regionálního muzea v Litomyšli.⁴²⁰ Jedná se výlučně o exempláře z 18. a 19. století. Absence starších štoček v tomto sbírkovém souboru a zároveň nepřítomnost dřevořezů známých na tiscích ze 17. století v kramářské

.....
čas u wssem hystoryckým milownjkum na swętlo wydaná a zlepssená. Jihlava: Jan Rippl, [1832?].

MZK, ST1-0092.652), stejně tak výjev s králem, dvěma rodiči a dalšími dvěma muži použitý na titulní straně kramářské písně (MZK, VK-0000.036, přív.10) je zrcadlově převrácenou variantou dřevořezu z kronik o Krizeldě a Lukrecii (BOCCACCIO, Giovanni. *Dwë kronyky: Prwnj o poctiwé a trpěliwé panj Kryzeldě, která mnoho protiwenstwj w swém manželstw od swýho manžela snássela. Druhá o panj Lucrecyi, genž pro swau poctiwost sama se zamordowala.* Litomyšl, [cca 1801–1820]. MZK, ST1-0041.979).

418 MZK, VK-0004.621, VK-0004.629, VK-0005.445.

419 Např. ve slabikáři z počátku 19. století (*Slabikář, aneb začátek cwičenj djtek, kterak se magj wčít pjsmeny znáti, slabykowati a čjsti.* Litomyšl: [Jan Josef Tureček?], 1819. (BL, General Reference Collection 1568/4788) se nachází hned několik dřevořezů užívaných v kramářských tiscích, viz MZK, VK-0000.618, přív.28. (Panna Marie – zvěstování), VK-0003.022 (hodiny), VK-0005.049 (ukřižovaný Ježíš Kristus se sv. Maří Magdalenou), VK-0015.920 (sv. Trojice), VK-0000.253, přív.16 (sen Ježíše Krista).

420 Charakteristika Sbírký Regionálního muzea v Litomyšli – Sbírký RML ONLINE. Sbírký RML ONLINE [online]. Litomyšl: Regionální muzeum v Litomyšli, 2008 [cit. 2022-09-03]. Dostupné z: <http://sbirky.rml.cz/historicke-sbirky.php?text=%C5%A1to%C4%8Dek&akce=katalog&filtr=global>.

produkci konce 18. století vyvolává otázku, zda v tiskárně byly štočky zničeny opotřebením, prodány jinému tiskaři nebo zanikly během požáru v roce 1775. Délka užívání jednoho štočku totiž v Litomyšli přes dlouhou tradici její tiskárny nepřesáhla jedno století.

Obr. 53 Populární dřevorezy zobrazující různé podoby Panny Marie na náboženských kramářských písničkách z první poloviny 19. století.⁴²¹

Jihlavská a pardubická tiskárna vznikly až v závěru 18. století a vstupovaly do již existujícího konkurenčního prostředí. Své místo v něm si musely teprve vytvářet a kramářské tisky v jejich obchodní strategii sehrály velmi významnou, ne-li klíčovou úlohu.⁴²² Svou nenáročností umožňovaly vyrábět je i s menším množstvím vybavení, než by bylo potřeba k produkci knih. V jejich štočkových fondech se pravděpodobně také nacházely menší tematické soubory, které bylo možné použít k ilustrování knižní produkce, jako např. knížek lidového čtení nebo nebekličů.⁴²³ Vzhledem k významu produkce kramářských tisků však na rozdíl od první olomoucké a litomyšlské tiskárny pravděpodobně určitá část štočků v těchto podnicích mohla vznikat primárně za účelem výroby kramářských tisků. U obou mladších tiskáren je možné sledovat vysokou míru napodobování dřevorezových motivů užitých v tiscích původně jiných tiskáren produkujících kramářské tisky. Výtvarná úroveň dřevorezů jihlavské i chrudimské tiskárny nasvědčuje, že oba tamní tiskaři zadávali výrobu štočků místním a potulným řezáčům nebo je vyráběli svépomocí přímo v tiskárně.⁴²⁴ Výsledkem tak byly dřevorezy nižší umělecké hodnoty s výjev, které zpravidla neměly přímý vztah

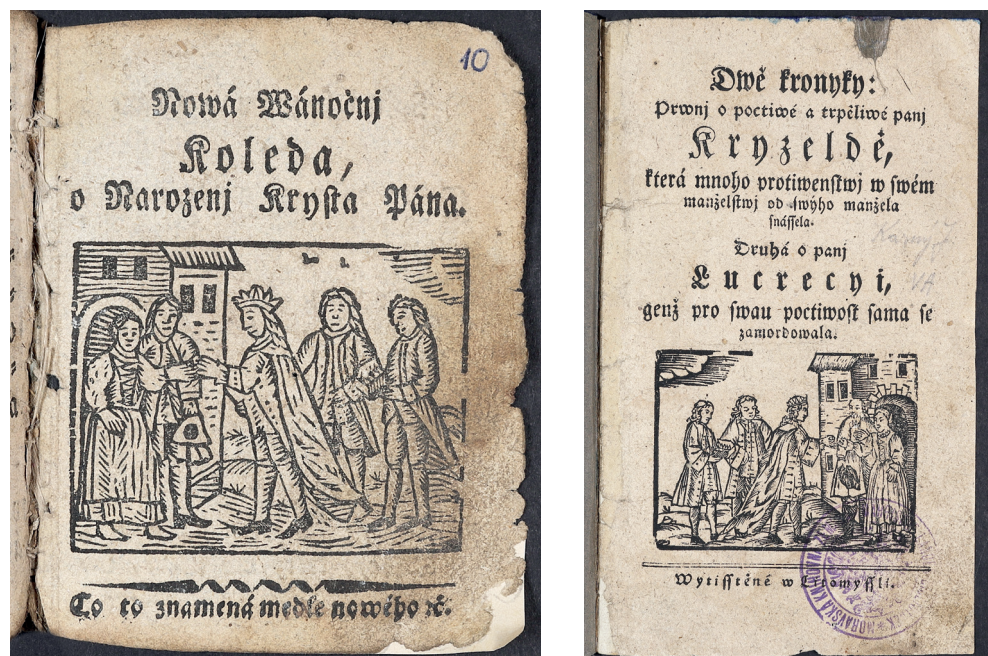
421 MZK, VK-0000.173, VK-0003.099, VK-0007.907.

422 Josef Petrtyl odhadoval podíl kramářských tisků na 85 % celkové produkce chrudimské tiskárny v první polovině 19. století, viz PETRTYL, Josef. O výrobních otázkách, s. 252.

423 Příkladem může být užití souboru sedmi dřevorezů v *Kratochvilné kronice o ctné a šlechetné panně Meluzině* z jihlavské tiskárny (MZK, ST1-0092.652).

424 V případě Chrudimi přichází v úvahu také řemeslníci vyrábějící štočky pro potisk látek pro tamní kartounku, viz SOMMER, Josef. *Das Königreich Böhmen*, s. 3.

k produkovanému textu, neboť vycházely z podstatně starších předloh náboženských výjevů, univerzálních mariánských motivů, knížek lidového čtení nebo generických obrazů se světskou tematikou.

Obr. 54 Vlevo zrcadlově převrácená kopie motivu pocházejícího z knížky lidového čtení (*Dvou kronik o Krizeldě a Lukrecii*) na dřevorezu z jihlavské tiskárny, napravo užití tohoto motivu na zmiňované knize z litomyšlské tiskárny.⁴²⁵

Štočkový fond obou tiskáren se pravděpodobně průběžně doplňoval, což dokládají různé styly jednotlivých dřevorezů. Zatímco jihlavská tiskárna budovala štočkový fond zcela od počátku, chrudimská tiskárna převzala soubor pardubické tiskárny Václava Ignáce Dekrta, který také produkoval dříve kramářské tisky.⁴²⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že se zatím nepodařilo v kramářských tiscích doložit užívání jihlavských a pardubicko-chrudimských štočků na jiném místě v dřívějším období, štočkové soubory obou tiskáren pravděpodobně nevznikly nákupem celku z jiné tiskárny, ani jím nebyly rozšířeny. Do poloviny 19. století obě tiskárny vybudovaly rozsáhlé soubory stočků s širokou paletou náboženských, světských i dekorativních motivů. Z doby působení Josefa Jana Košiny se zachovalo v Regionálním muzeu v Chrudimi zhruba 500 štočků, které muzeum v roce 1922 zakoupilo od tehdejšího tiskaře

425 MZK, VK-0000.036, přív.10; ST1-0041.979.

426 Viz JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna*, s. 9–36. Výběr dřevorezů z pardubické a chrudimské tiskárny byl v minulosti publikován: VOLKOVÉ, bratři. *Dřevoryty z poutních písní*. Chrudim: Vlastivědné muzeum pro východní Čechy v Chrudimi, 1948.

Františka Slavíka.⁴²⁷ Protože se v této sbírce nenachází některé štočky, které z produkce chrudimské tiskárny známe, lze předpokládat, že chrudimská tiskárna mohla disponovat zhruba vyššími stovkami až tisícem štočků a obdobná situace mohla pánovat i v Jihlavě.⁴²⁸

Nejmladším podnikem byla Halouskova tiskárna, která vznikla v roce 1850 jako druhá tiskárna v Olomouci. Antonín Halouska nepocházel z tiskařské rodiny, a ani nepřevzal žádný dříve fungující podnik. Tyto okolnosti vedly k tomu, že zařídil tiskárnu zcela nově a na svou dobu moderně, aniž byl nucen vycházet z dřívější tradice.⁴²⁹ Halouska tak na začátku 50. let zakoupil pro potřeby tiskárny soubor moderních dřevořezů a dřevorytů, které byly vytvořeny pravděpodobně na zakázku přímo pro jeho podnik. Jednalo se o univerzální motivy, mezi kterými se nacházely jak náboženské, tak světské výjevy, k výzdobě využíval také četné typografické ozdoby. Jeho obrazová výbava nebyla zdaleka tak rozsáhlá, jako v případě čtyř výše zmiňovaných tiskáren, nicméně obecnější zobrazení umožnily tiskaři alespoň rámcově naznačit zaměření nejrozumnějších typů kramářských tisků.

Obr. 55 Tematicky univerzálnější dřevoryty z olomoucké tiskárny Antonína Halousky.⁴³⁰

427 Regionální muzeum v Chrudimi, inventární karty jednotlivých štočků. Ve sbírce Regionálního muzea v Chrudimi je zachováno celkem 1050 štočků, viz BURDYCHOVÁ, Milena et al. *Sbírka regionálního muzea v Chrudimi. Katalog – průvodce sbírkou*. Chrudim: [Regionální muzeum v Chrudimi], 2009, s. 13. ISBN 978-80-87078-06-8.

428 K chrudimským štočkům: PITUCHA, Václav. *Soubor dřevořezových štočků ve fondech Okresního muzea v Chrudimi*. Část I. Chrudim: Okresní muzeum, 1989.

429 KOVÁŘOVÁ, Stanislava. Olomoucký tiskař, s. 123–128. Ke struktuře kramářské produkce DROZDA, Martin. Kramářské tisky Antonína Halousky. In: HNILICOVÁ, Markéta, ed. *Lidová kultura na Hané. Sborník z XVI. odborné konference konané 4. 11. 2021 v Muzeu Kroměřížska*. Prostějov: Hanácký folklorní spolek, 2022, s. 22–30. ISBN 978-80-11-02326-3.

430 MZK, VK-0004.376, VK-0004.448.

Z výše uvedeného je tedy patrné, že vztah obrazu na titulní straně a vlastního textu je ve většině případů jen velmi volný. Se zřetelem ke skutečnosti, že většina dřevorezů ilustrujících kramářské písně pochází původně z jiné knižní produkce, je nutné konstatovat, že hlavní cílem dřevorezu na titulní straně bylo zaujmout potenciálního kupce a dřevorez tedy plnil primárně funkci reklamní. Tiskaři však volili motivy, které s názvem písně alespoň rámcově souvisely, což mělo umožnit snadnou identifikaci zaměření vlastního textu.⁴³¹ Na první pohled bylo většinou možné určit, zda se jedná o tisk náboženský nebo světský, byť tyto kategorie byly vzájemně provázené a výjimečně se lze setkat i s případy, že náboženský motiv doprovázel světský text a naopak. Míra souvislosti mezi textem a dřevorem se lišila mezi jednotlivými typy kramářských tisků a závisela také na vybavení konkrétní tiskárny. Nejčastěji text korespondoval s dřevorem v případě christologických témat, neboť tiskaři mohli příběhy o Ježíši Kristu ilustrovat množstvím štočků, které v tiskárně měli pro jinou knižní produkci. Obsahově k sobě měly poměrně blízko také mariánské texty, které doprovázelo množství typizovaných podob Panny Marie, často však zaměření konkrétního poutního místa s vyobrazenou pannou Marií nekovědovalo. Obrazový doprovod světských písní potom závisel především na vybavení každé tiskárny a v první polovině 19. století stále více hrály roli univerzální motivy muže a ženy, které svůj význam získávaly spíše až v kontextu samotného textu.

Přestože dřevorezy nevznikaly primárně pro ilustrační doprovod kramářských tisků, představují jejich důležitou složku. Svou setrvačností uchovávaly zejména biblická zobrazení v tradiční lidové kultuře, která byla s těmito výjevy silně provázaná. Svou stylizací působily jednotlivé výjevy dlouhodobě na lidovou imaginaci a měly značný vliv na podobu lidové kultury. Nepřekvapí proto, že řadu motivů, které známe z titulních stran kramářských tisků, nacházíme také jako kresby v rukopisných modlitebních knížkách, na podmalbách na skle, na malovaném nábytku nebo keramice a lze z nich pozorovat inspiraci i pro lidovou plastiku.⁴³² Z knihovědného hlediska potom představují dřevorezy neocenitelný pramen k identifikaci místně neurčených tisků a tisků s fingovaným impremem.

431 Ke stejnému závěru došla také: HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II., s. 10.

432 BARTOŠ, Leopold. K obrazové výzdobě, s. 329; KNEIDL, Pravoslav. *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*. Praha: Odeon, 1983, s. 26–27. Konkrétním dokladem může být např. motiv Ježíše u sloupů bičování, viz ŠIMKOVÁ, Anežka, ed. *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století. Sbírka Jana Poše*. Řevnice – Olomouc: Arbor vitae – Muzeum umění Olomouc, 2009, s. 177. ISBN 978-80-87149-18-8. (modlitební knížka); BARAN, Ludvík, STAŇKOVÁ, Jitka. *Poklady lidového umění*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2019, s. 212. ISBN 978-80-7451-226-1. (dřevěná plastika); MZK, VK-0014.020 (modlitba, kramářský tisk). Viz také KAFKA, Luboš. *Malované na skle. Lidové podmalby*. Praha: Lika klub, 2005. ISBN 80-86069-34-6.

Ortografie

Pavel Kosek, Martin Březina

V následující kapitole se zaměřujeme na ortografickou stránku kramářských tisků vydaných ve čtyřech analyzovaných tiskárnách v období od 40. let 17. století do 60. let 19. století. Sledovaný časový interval odpovídá přibližně 220 letům vývoje češtiny a nachází se na hranici dvou fází vývoje českého pravopisu:

1. Bratrský/tiskařský pravopis, který bychom velmi stručně mohli charakterizovat následovně: navazoval na vývoj českého pravopisu 14. a 15. století, ustálil se ve druhé polovině 16. století a představoval kompromis mezi spřežkovým a diakritickým pravopisem.⁴³³
2. Počáteční etapa novočeského pravopisu: v průběhu národního obrození (cca 1775–1850) došlo k radikálnímu zlomu ve vývoji českého pravopisu, který se po sérii reforem⁴³⁴ vzdálil od tradice bratrského/tiskařského pravopisu, zejména

433 Rozličné aspekty bratrského/tiskařského pravopisu reflektuje řada prací. Za mnohé lze citovat: PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983; VOIT, Petr. Udržet pravý okraj stránkové sazby (od literární historie k samostudiu). *Česká literatura*, 2011, roč. 59, č. 2, s. 242–260. ISSN 0009-0468; VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Wege zum Neutschechischen: Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache*. Hamburg: Dr. Kovač, 2013. ISBN 978-3-8300-6195-3; BERGER, Tilman. Religion and diacritics: The case of Czech orthography. In: BADDELEY, Susan, VOESTE, Anja, eds. *Orthographies in Early Modern Europe*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2012, s. 255–268. ISBN 978-3-1102-8812-4; KOUPIL, Ondřej. Alphabetum Boëmicum (1718): slabikář pro učené. *Listy filologické*, 2013, roč. 136, č. 3–4, s. 365–382. ISSN 0024-4457; DITTMANN, Robert. Vokalismus Bible kralické šestidílné II. Uplatnění změn proběhlých od konce 14. století. *Listy filologické*, 2018, roč. 141, č. 1–2, s. 95–130. ISSN 0024-4457; DITTMANN, Robert. Konsonantismus v Bibli kralické šestidílné. *Listy filologické* 12018, roč. 141, č. 3–4, s. 409–448. ISSN 0024-4457; VYTLAČILOVÁ, Veronika. Proměny písně o sv. Vojtěchovi z hlediska pravopisného. *Naše řeč*, 2019, roč. 102, č. 5, s. 295–305. ISSN 0027-8203; ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Orthography and Group Identity: A Comparative Approach to Studying Orthographic Systems in Early Modern Czech Printed and Handwritten Texts (c. 1560–1710). In: CONDORELLI, Marco, ed. *Advances in Historical Orthography, c. 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, s. 154–175. ISBN 978-1-1086-7417-1. Zde také další literatura.

434 K reformám českého pravopisu v období národního obrození vznikla řada prací, za mnohé můžeme citovat: TEŠNAR, Hynek. K pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 2000, roč. 83, č. 5, s. 243–252. ISSN 0027-8203; TEŠNAR, Hynek. Ještě k pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 2003, ➤

tím, že zmizela většina spřežkových grafémů⁴³⁵, grafémem označujícím foném /j/ se stalo <j>, grafémem pro /i/ se stalo <í>, pro /ou/ <ou> apod.

V této kapitole si klademe za cíl představit pravopisnou stránku vybraných kramářských tisků, avšak vzhledem k rozsahovým možnostem a celkovým cílům knihy nemůžeme podat vyčerpávající obraz jejich ortografie.⁴³⁶ Podobně jako v případě kapitoly věnované písmu se opíráme o (stejný) žánrově relativně homogenní vzorek 88 tisků kramářských písní (stranou ponecháváme jiné žánry vydané samostatně formou kramářských tisků, jako jsou např. modlitby).⁴³⁷ Analyzované tisky pocházejí z regionálních tiskáren v Olomouci, Litomyšli, Jihlavě a Chrudimi, působících po menší či větší část sledovaného období.⁴³⁸

Jak již bylo řečeno, v následující části knihy se zaměřujeme jen na některé ortografické jevy, především na ty, které se vyznačovaly v tradici bratrského/tiskařského

roč. 86, č. 1, s. 27–37. ISSN 0027-8203; SEDLÁČEK, Miloslav. K vývoji českého pravopisu I, II. *Naše řeč*, 1993, roč. 76, č. 2, 3, s. 57–71, 126–137. ISSN 0027-8203; PLESKALOVÁ, Jana, ŠEFČÍK, Ondřej. Pravopis. In: PLESKALOVÁ, Jana, et al., eds. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007, s. 499–539. ISBN 978-80-200-1523-5; BERGER, Tilman. Argumentace reformátorů českého pravopisu v letech 1780–1850. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie, ZEMANOVÁ, Jana, eds. *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) / History of Czech Orthography (up to 1902)*. Brno: Host – Masarykova univerzita, 2010, s. 343–359. ISBN 978-80-7294-508-5; PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Obrozenský pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1220–1222. ISBN 978-80-7422-482-9; ŠEFČÍK, Ondřej. Pravopisné reformy. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1379–1380. ISBN 978-80-7422-482-9. Zde také další literatura.

435 K pojetí termínu <graf>, <alograf>, <<grafém>> srov. hesla Alograf, Graf (glyf), Grafém Ondřeje ŠEFČÍKA. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*, s. 84, 598, 598–599; pro alternativní přístup BENEŠ, Martin. Grafémika a česká grafická soustava. In: ULÍČNÝ, Oldřich, PROŠEK, Martin, eds. *Studie k moderní mluvnici češtiny*. 5, K české fonetice a pravopisu. Olomouc: Univerzita Palackého, 2013, s. 122–138. ISBN 978-80-244-3526-8.

436 Některými dalšími aspekty pravopisu kramářských písní jsme se zabývali na jiném místě, srov. KOSEK, Pavel. Jazyk, písmo, obraz, melodie. In: KOSEK, Pavel, BOČKOVÁ, Hana, DROZDA, Martin et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 22–27. ISBN 978-80-7028-532-9; KOSEK, Pavel, BROMOVÁ, Veronika, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena, TIMOFEJEV, Dmitrij. The Orthography of Czech Broadside Ballads from the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022, s. 353–375. ISBN 978-94-6372-155-4.

437 Analyzovaný vzorek kramářských písní je podrobně představen v předchozí kapitole věnované analýze písma.

438 Tiskárny v Jihlavě a Chrudimi započaly svoji činnost teprve na přelomu 18. a 19. století, delší tradici se mohou pyšnit olomoucká a litomyšlská tiskárna. V Olomouci ovšem nejde o tradici nepřetržitou, neboť v první polovině 19. století se její majitelé přestěhovali do slovenské Skalice, takže Antonín Halouska později nenavazuje na původní podnik, ale zakládá zcela novou firmu bez vazby na tu předchozí.

pravopisu variantností nebo které podléhaly vývojovým změnám.⁴³⁹ V našem výkladu se snažíme nalézt odpovědi na následující otázky: jaká je povaha daného ortografického fenoménu a jak se reflektuje ve zkoumaných textech, je-li možno stanovit rozdíly mezi jednotlivými tiskárnami, jestli se u daného pravopisného fenoménu projevuje vliv použitých písmových sad a zdali, popř. do jaké míry se prosazují v ortografii zkoumaných kramářských písní obrozenké reformy.

Analýza

Konsonanty /b/, /h/, /l/

V analyzovaných kramářských tiscích se v platnosti konsonantů /b/, /h/ a /l/ používaly různé minuskulní alografy, tzv. otevřené , <h> a <l> a zavřené <ḃ>, <ḥ> a <ḷ>. Jejich příklady jsou ilustrovány obr. 56–61, vystřiženými z litomyšlského tisku datovaného do roku 1650,⁴⁴⁰ jenž je jedním z mála analyzovaných tisků používajících všechny tři litery <ḃ>, <ḥ> a <ḷ> současně. Za příznakové můžeme považovat zavřené litery, které, pokud jsou doloženy, se vyskytují vždy společně s otevřenými literami. Zdaleka nejrozšířenější je v našem vzorku alografie minuskulí konsonantu /l/, přítomná ve většině starších tisků i v některých tiscích mladšího data; oproti tomu dvojí *b* a *h* je spíše okrajovým fenoménem.

Obr. 56 .

Obr. 57 <h>.

Obr. 58 <l>.

Obr. 59 <ḃ>.

Obr. 60 <ḥ>.

Obr. 61 <ḷ>.

439 Z rozsahových důvodů nebylo možné podat výklad všech pravopisných oblastí, které podléhaly změnám nebo které silně variovaly, jako byly např. majuskulní grafémy fonémů /č/, /ž/, /ř/, psaní čárky, kombinace sykavkových alografů /c/, /z/, /s/, /ž/ a po nich následujících *i*-ových alografů nebo užívání velkých písmen.

440 MZK, VK-0000.542,přív.21.

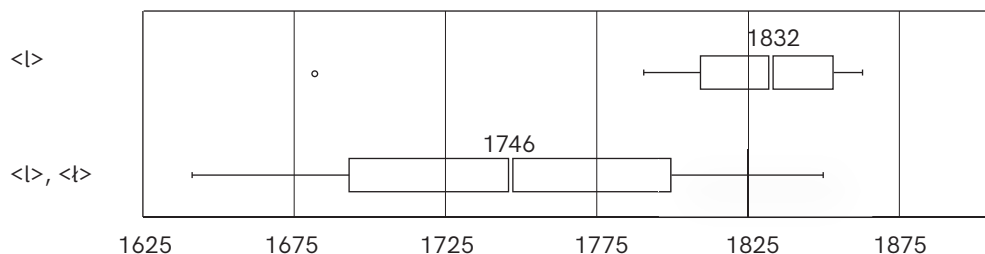
Konsonant /l/

Jak bylo řečeno, v platnosti minuskulního /l/ se v analyzovaném vzorku používaly dva alografy, otevřené <l> a zavřené <ł>, srov. např. <láško>⁴⁴¹, <milugi>⁴⁴², resp. <włożj>⁴⁴³, <Włádaře>⁴⁴⁴ (i <Włádaře>⁴⁴⁵), <nefměli>⁴⁴⁶ (i <nefměli>⁴⁴⁷). Z hlediska snahy o rozlišování dvojího *l* pozorujeme v analyzovaném vzorku dva typy kramářských tisků (srov. tab. 6): první skupinu tvoří tisky, které v souladu s bratrským územ⁴⁴⁸ používají obě litery <l> i <ł> (42 tisků našeho vzorku), druhou skupinu představují tisky používající výhradně otevřené <l> (46 tisků). Tisky, u nichž bychom se setkali pouze se zavřeným <ł>, v našem vzorku neevidujeme.

grafická podoba	počet tisků	datece
<l>, <ł>	42	1641-1849
<l>	46	1681-1862
SUM	88	

Tab. 6 Způsob grafického záznamu konsonantu /l/ v analyzovaných tiscích.

Analyzované tisky se tak liší především v tom, zda disponují, či nedisponují literou <ł>. Rozhodujícím faktorem je nepochybně stáří kramářského tisku. Jak ukazuje graf 17, s rozlišováním dvojího *l* se setkáme v tiscích různého stáří, zatímco tisky, které zanechaly používání litery <ł> se – až na jednu výjimku, kterou představuje litomyšlský tisk z roku 1681 (více níže) – objevují teprve na přelomu 18. a 19. století.

Graf 17 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /l/ na časové ose.

441 MZK, VK-0000.110,přív.38, fol. 1v.

442 MZK, VK-0000.170,přív.50, fol. 3r.

443 MZK, VK-0000.498,přív.32, fol. 3v (Litomyšl 1798).

444 Tamtéž, fol. 1v.

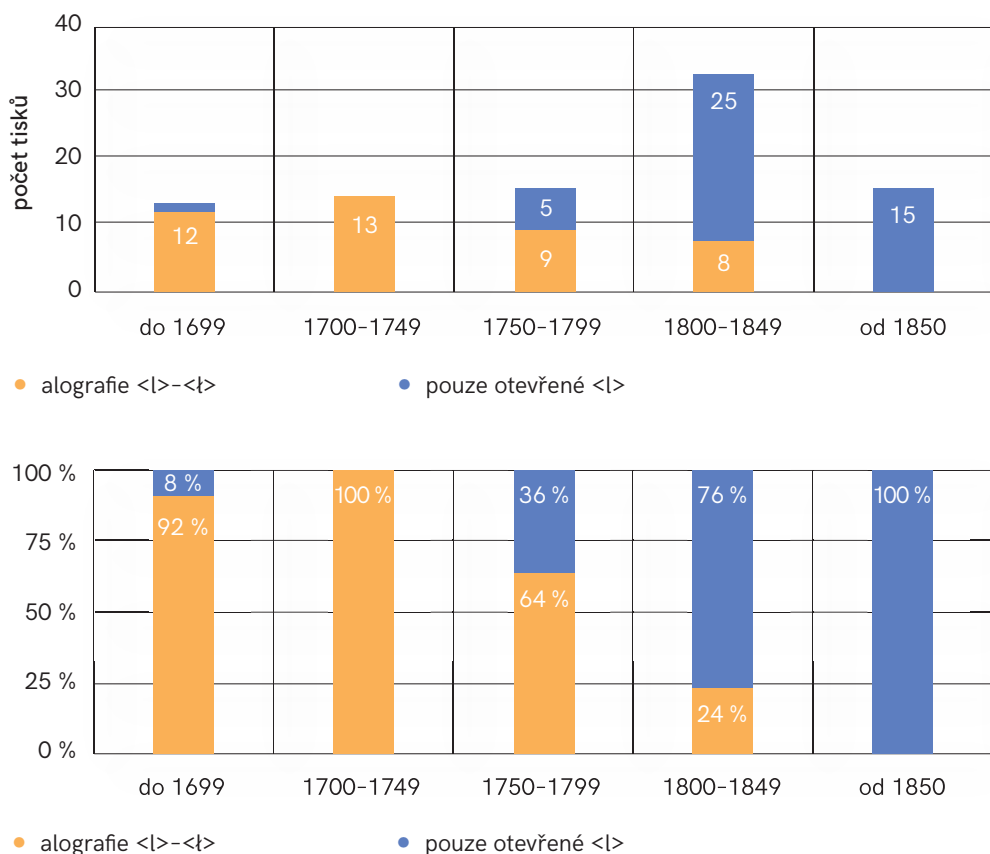
445 MZK, VK-0000.543,přív.5, fol. 7v (Olomouc 1686).

446 MZK, VK-0007.515, fol. 3v (Jihlava, po roce 1822).

447 MZK, VK-0000.543,přív.19, fol. 2r (Olomouc, 1676).

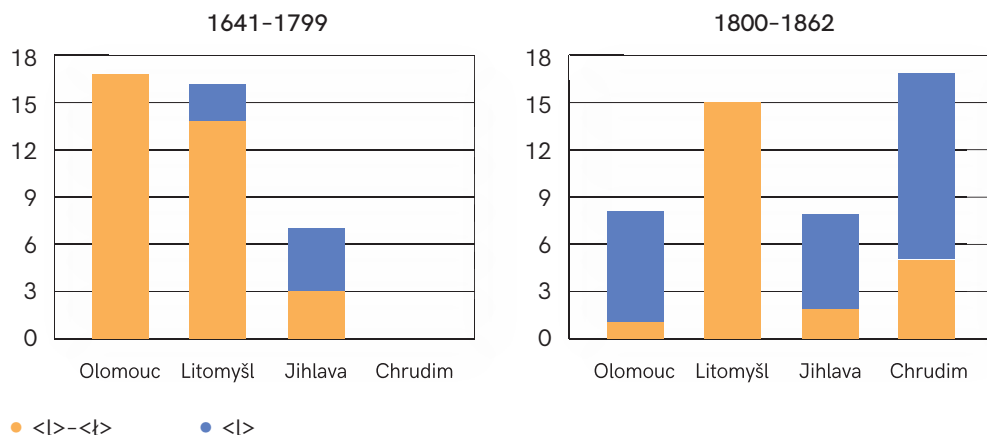
448 Srov. např. heslo KOSEK, Pavel. Bratrský pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 183-187. ISBN 978-80-7422-482-9.

Co se týká četnosti obou skupin tisků, z dat v následujícím grafu 18 je zřejmé, že do konce 18. století v našem vzorku převažují tisky s alografií <l>-<ł>, ovšem v 19. století již našemu vzorku dominují tisky používající pouze otevřené <l> a v 50. a 60. letech žádný tisk s literou <ł> neregistrujeme.

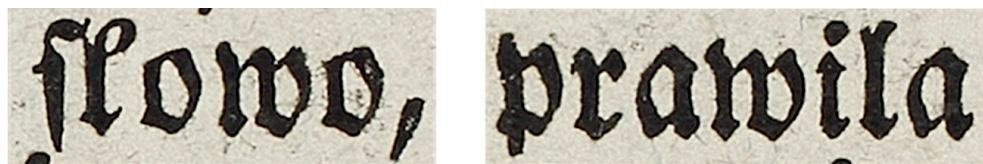
Graf 18 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /l/ - absolutní (nahore) a relativní frekvence (dole).

Jak ukazuje graf 19, před rokem 1800 rozlišovaly dvojí l všechny aktivní tiskárny (tj. Olomouc, Litomyšl a Jihlava). Olomouc pokračovala v tištění litery <ł> ještě krátce po začátku 19. století, zatímco litomyšlská tiskárna se s alografií <l>-<ł> rozloučila již na konci předchozího století. Z litomyšlské produkce také pochází vůbec první tisk našeho vzorku bez litery <ł>, datovaný k roku 1681. Oproti jiným tiskům z přelomu 17. a 18. století se tento tisk vymyká sazbou textového písma: namísto švabachu je text písně sázený tehdy méně obvyklou frakturou, a je tedy pravděpodobné, že použitá frakturová sada v tomto případě zavřeným <ł> nedisponovala, a tímto způsobem ovlivnila pravopisnou stránku uvedeného tisku.

Graf 19 Počet tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /l/ v jednotlivých tiskárnách před rokem 1800 (vlevo) a od roku 1800 (vpravo).

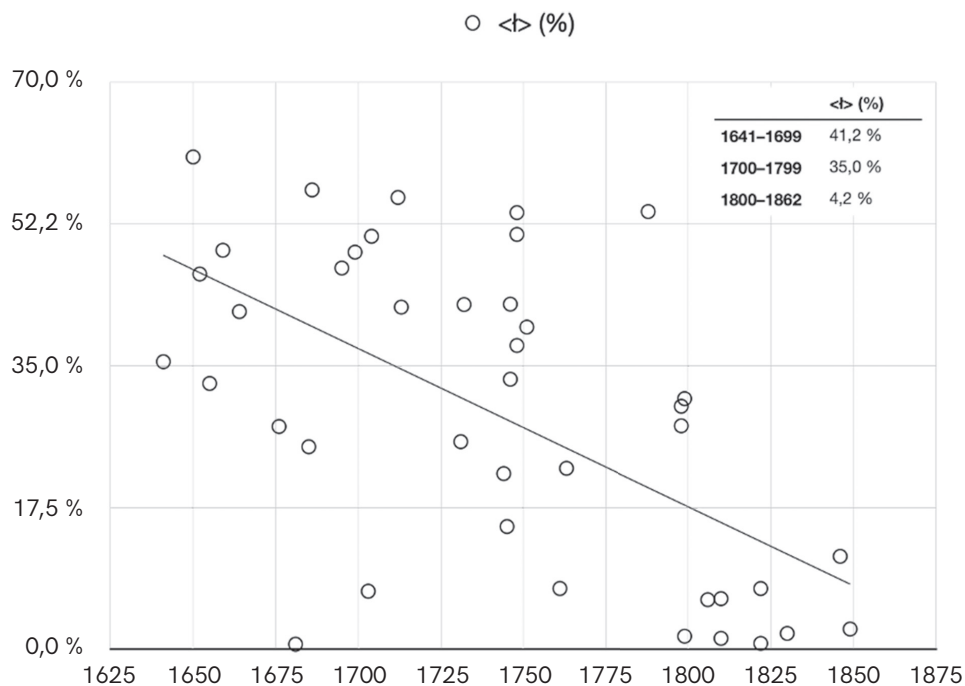
Se zavřeným <ł> se setkáme také v mladších tiskárnách v Jihlavě a Chrudimi, které svoji činnost započaly kolem přelomového roku 1800. V Jihlavě se zavřené <ł> vyskytuje v několika tiscích sázených švabachem, ale až na jednu výjimku jde o ojedinělé doklady této litery. Také v Chrudimi se zavřené <ł> používalo spíše sporadicky, objevuje se však i dlouho po roce 1800, a to jak v tiscích sázených švabachem, tak frakturou. Zcela nejmladším tiskem našeho vzorku, který rozlišuje dvojí l, je chrudimský tisk z roku 1849. Alografie je zde nicméně redukována na jediný doklad litery <ł> ve slově <łowo> (obr. 62).

Obr. 62 Poslední případ zavřeného <ł> v analyzovaném vzorku kramářských tisků se datuje k roku 1849 a pochází z chrudimské produkce. V tomto tisku, sázeném kompletně frakturou, se vyskytuje pouze jedna litera <ł> ve slově <łowo>, minuskulní /l/ je jinak zapisováno pomocí otevřeného <l> (např. ve slově <prawila> na obrázku).

Tento případ ilustruje trend postupného vytrácení litery <ł> z kramářských tisků, které dvojí l rozlišovaly: i když se s alogafií <ll>–<ł> setkáme v mladších tiscích, zavřené <ł> je zpravidla zastoupeno nízkými jednotkami dokladů a také jeho relativní četnost během staletí klesá: např. v 17. století dosahovala asi 41 %, v 19. století jen 4 % (graf 20).⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Z dat v citovaném grafu si můžeme všimnout značného kolísání četnosti litery <ł> v témže časovém období. Zdá se, že tento stav byl tiskařskému úzu vlastní, srov. velice podobné výsledky analýzy různých variant písně o svatém Vojtěchovi z období 1595–1719 (VYTILAČILOVÁ, Veronika. Proměny, s. 299).

Graf 20 Relativní zastoupení litery <ł> v kramářských tiscích s alografií <ł>-<ł> (tj. tisky s alespoň 1 dokladem litery <ł>).

Jak už bylo řečeno, existence dvou *l*-ových alografů pro minuskulní /l/ vychází z tradice bratrského pravopisného úzu druhé poloviny 16. a počátku 17. století. Tato tradice reflektovala existenci středového /l/ a tvrdého /ł/ ve staré češtině, která však byla po historické depalatalizaci na přelomu 14. a 15. století ukončena splynutím obou *l*-ových fonémů v jedno středové /l/.⁴⁵⁰ Uvedený vývoj však nezasáhl celé české jazykové území: podle A. Lamprechta nebylo splynutí završeno na větší části Moravy a ve zbytcích bylo tvrdé /ł/ zachyceno také v severovýchodočeských a jihočeských dialektech.⁴⁵¹ Moravská jazyková situace a vliv tradice (pro uchování tvrdého /ł/ se vyslovil Jan Hus) ovlivnily bratrský úzus.⁴⁵² Odlišování dvou *l*-ových grafémů představovalo pravopisný fenomén, který byl motivován historickým principem a který byl teritoriálně podmíněný, a není tedy divu, že v pravopisném úzu 17. a 18. století bylo odlišování dvou *l*-ových alografů neustálené – některé tisky se blížily pravidlům

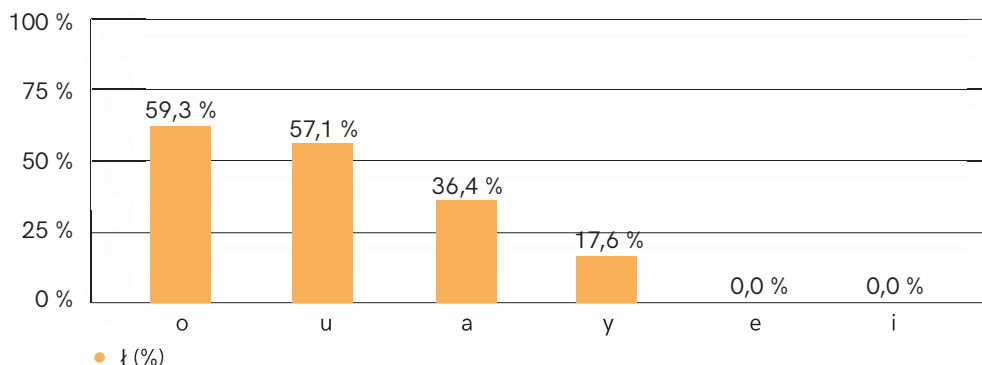
450 LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 94.

451 Tamtéž; podobně PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 82; Vykypělová (VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Wege zum Neutschechischen*, s. 152–153, 172–173) předpokládá rozšíření /ł/ v období 16. století také v západních Čechách.

452 PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 81.

jejich distribuce v duchu zásad *Bible kralické*⁴⁵³, jiné tyto zásady porušovaly a další užívaly jen alografu otevřeného <l> pro středové /l/.⁴⁵⁴

Výše nastíněnou situaci dobře ilustruje náš korpus kramářských tisků. Některé z nich naznačují, že umístění alografů minuskulního /l/ zde nemusí být nahodilé a že může respektovat původní pravidla jejich distribuce. Napovídá to hned nejstarší tisk našeho vzorku, vydaný v Olomouci roku 1641. Distribuce minuskulních alografů /l/ je zde do značné míry ovlivněna kvalitou litery nacházející se napravo od *l*-ového grafu.⁴⁵⁵ Z výsledků frekvenční analýzy v grafu 21 je zřejmé, že v olomouckém tisku předchází otevřené <l> všem vokálům bez výjimky (relativní četnost <l> nedosahuje nikdy 100 %), zatímco zavřené <ł> zcela chybí před grafy <i>, <e> a jejich dlouhými protějšky.

Graf 21 Četnost minuskulních alografů /l/ před samohláskovými písmeny v olomouckém tisku z roku 1641⁴⁵⁶; značka „a“ reprezentuje krátký vokál /a/ i dlouhý vokál /ā/, podobně pro ostatní vokály.

Tímto způsobem jsme analyzovali širší vzorek kramářských tisků disponujících literou <ł>. Do počtů jsme zahrnuli pouze ty tisky, které dvojí *l* rozlišovaly pravidelně, tj. tisky s absolutní četností litery <ł> ve výši alespoň 10 dokladů a relativní četností alespoň 10 %. Výsledky, uvedené v následujícím grafu 22, se podobají předběžným výsledkům získaným analýzou nejstaršího tisku. Potvrdilo se, že otevřené <l>

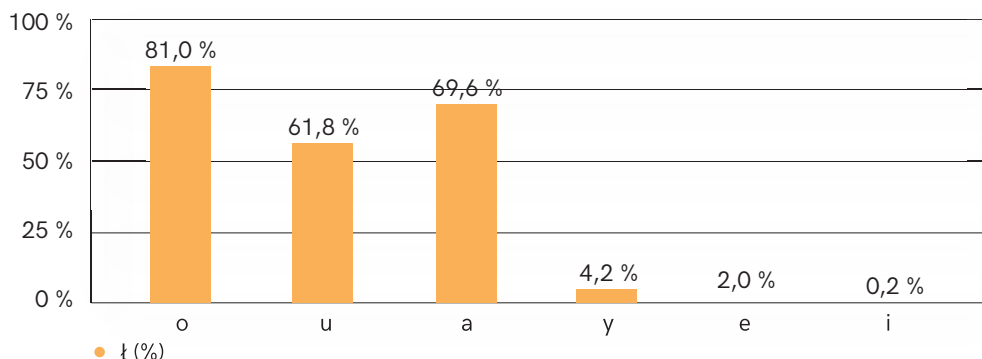
453 GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého*, I. Hláskosloví. 2., dopl. vyd., Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd, 1963, s. 360–364; DITTMANN, Robert. *Konsonantismus*, s. 415–425) pro slova cizího původu).

454 PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 81–82.

455 Omezili jsme se pouze na skupiny tvořené kombinacemi *l*-ových alografů a po nich následujících vokalikých alografů. Z prostorových důvodů jsme rezignovali na analýzu dodržování pravidel distribuce otevřeného a zavřeného *l* v *Bibli kralické*, jak byla popsána ve výše citovaných pracích Gebauera (*Historická mluvnice*, s. 360–364) a Dittmanna (*Konsonantismus*, s. 415–425), např. pro rozložení otevřeného a zavřeného *l* v souhláskových skupinách nebo na konci slova v závislosti na flektivní třídě měkkých a tvrdých deklinací substantiv či v podobě sg. m. *l*-ového participia – srov. takovou analýzu provedenou na identickém materiálu jihlavských tisků přelomu 18. a 19. století v KOLKOVÁ, Adéla. *Kramářské písně*, s. 52–53.

456 KNM, KP K 115i 1.

vystupuje jako univerzální varianta minuskulního /l/: objevuje se před všemi vokály, přitom nejfrekventovanější je před předními vokály <i>, <j>, <e>, <é>, <y> a <ý>⁴⁵⁷ (téměř 100% četnost), méně frekventované je před nepředními vokály <a>, <á>, <u>, <ů> a <o>. Také zavřené <ł> se vyskytuje před nepředními vokály, dokonce častěji než otevřené <l>, ovšem před předními vokály se litera <ł> objevuje zcela výjimečně.

Graf 22 Četnost minuskulních alografů /l/ před samohláskovými písmeny v širším vzorku tisků s alografií <l>-<ł>; značka „a“ reprezentuje krátký vokál /a/ i dlouhý vokál /á/, podobně pro ostatní vokály.

Z předložených dat plyne, že v některých kramářských tiscích lze pozorovat tendenci v umisťování alografů konsonantu /l/. Jeví se jako ortografické pravidlo založené na povolených a nepovolených kombinacích hlásek/liter. Pravidlo popisující distribuci minuskulních alografů /l/ by vzhledem k výsledkům naší analýzy mohlo znít takto: „Zavřené <ł> se nesmí vyskytovat před předními vokály, tj. před grafy <i>, <j>, <y>, <ý>, <e> a <é>.“ Fakt, že ne všechny doklady tomuto rekonstruovanému pravidlu odpovídají, souvisí s výše konstatovanou skutečností, že pro toto pravidlo scházela dobovým uživatelům opora v mluvené praxi. To se ostatně projevuje v dobových pravopisných příručkách prezentujících často různá – a mnohdy také nejednoznačná – pravidla pro kladení alografů konsonantu /l/.⁴⁵⁸

457 Výskyt <y>/<ý> po otevřeném <l> je v našem korpusu v rozporu s pravopisným územ *Bible kralické*, kde následují po zavřeném <ł> (GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice*, s. 361). Lze ho však vysvětlit tím, že v průběhu 15. století došlo v artikulaci ke splynutí dvou *i*-ových fonémů: původního předního /i/, /i/ a zadního /y/, /ý/ v jedno /i/, /i/ (např. ŠLOSAR, Dušan. *Čeština doby husitské*. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 252–255. ISBN 978-80-7422-482-9). I když provedení nebo výsledky této změny mají různé teritoriální obměny, mohly způsobit, že uživatelům psaného jazyka distribuce <y>, <ý> splývala s distribucí <i>, <j>.

458 Např. podle M. V. Šteyera (pravidla z r. 1668, K15948) je distribuce alografů <l>-<ł> podmíněna rozdílnou artikulací (KOUPIIL, Ondřej. *Psátí, neb tisknouti? (Nám4, ŠtVýb1 a písaři)*. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie, ZEMANOVÁ, Jana, eds. *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) / History of Czech Orthography (up to 1902)*. Brno: Host – Masarykova univerzita, 2010, s. 241. ISBN 978-80-7294-508-5.). V. Jandit (gramatika z r. 1704, K03493) zase doporučuje klást otevřené <l> před vokály a zavřené <ł> za vokály, snad na konci slova (PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 83).

Na tomto místě bychom rádi upozornili na jeden aspekt související s obvyklými vokalickými kombinacemi <ɫ>. Je možné, že byly ovlivněny ligaturami, které usnadňovaly sazečům práci. Ligatury jsou písmové odlitky, na kterých se dohromady objevují alespoň dvě litery, v našem případě zavřené <ɫ> a litera za nepřední vokál, tj. ligatury <lo>, <la> apod. Rozpoznávacím znakem užití ligatury při sazbě je překrývání pomyslných čtyřúhelníků vymezených výškou a šířkou jednotlivých písmen.⁴⁵⁹

Vrátíme-li se k nejstaršímu tisku našeho vzorku, můžeme si všimnout, že ve skupině hlásek /lo/ se v písmu vyskytuje zavřené <ɫ> s téměř 60% četností: z celkových 27 výskytů skupiny /lo/ je 16 vytištěno pomocí zavřeného <ɫ> a <o>, přičemž ve 14 případech jde o ligaturu (např. obr. 63), dva doklady není možné identifikovat kvůli zhoršené kvalitě tisku. Sazeč tohoto tisku i jiných kramářských tisků tak mohl mít k dispozici ligaturu <lo>, kterou používal na místě skupiny /lo/. Snad z toho důvodu, že jí neměl dostatečné množství, se musel uchýlit také ke kombinaci samostatných liter <l> a <o> (četnost <ɫ> ve skupině /lo/ je nižší než 100 %).⁴⁶⁰

Obr. 63 Ligatura <lo> v nejstarším tisku našeho vzorku, datovaném k roku 1641 (Olomouc). Překrývající se čtyřúhelníky o výšce a šířce litery <ɫ> (modrý čtyřúhelník) a litery <o> (žlutý čtyřúhelník) značí, že nejde o kombinaci dvou samostatných liter, ale o jeden odlietek.

Z výsledků naší analýzy je patrné, že ve starších tiscích, v nichž se setkáváme s alografii <l>–<ɫ>, odpovídá do značné míry distribuce jednotlivých variant minuskulního /l/ kvalitě následujícího vokálu. Sazeči se pravděpodobně řídili ortografickými pravidly, která doporučovala nepokládat literu <ɫ> před předními vokály, práci sazečům patrně usnadňovaly ligatury zavřeného <ɫ> s nepředními vokály. Představené závěry však bude třeba zpřesnit na širším vzorku textů. Navazující výzkum by se navíc neměl omezit pouze na pravý kontext liter <l> a <ɫ>, ale také na levý kontext,⁴⁶¹ na konsonantické skupiny či na případy, kdy se <ɫ> vyskytuje na konci slova.

Stejně důležité bude uvážit jednotlivé oddíly tisku (textové/vyznačovací písmo), pro jejichž sazbu se mnohdy používaly odlišné písmové sady. Výše zmíněný frakturový tisk z roku 1681 bez litery <ɫ> naznačuje, že grafická reprezentace konsonantu /l/ mohla být do jisté míry ovlivněna použitou písmovou sadou. Jak jsme ovšem viděli

459 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 819–820. Za podnět identifikovat ligatury pomocí čtyřúhelníků děkujeme Petru Voítovi.

460 DITTMANN, Robert. *Konsonantismus*, s. 420–424 ukazuje, že výskyt zavřeného <ɫ> byl před <o> omezený pouze na slova domácího původu, v přejatých slovech se nevyskytovalo. Původ lexikální jednotky by tak mohl být jedním z faktorů ovlivňujících kolísání distribuce <l> a <ɫ> v identických řetězcích, tj. <lo> a <ɫo> apod.

461 V chrudimských tiscích je litera <ɫ> pravděpodobně vázaná na ligaturu <ɫ> ve skupině /sl/.

na tiscích z Chrudimi, zavřeným <ł> mohly disponovat také frakturové sady a naopak mladší švabachové tisky z Litomyšle písmeno <ł> postrádají. Písmová sada je tak přirozeně nezbytná k tomu, aby měl sazeč literu k dispozici – o jejím užití v tisku však nakonec rozhoduje především dobový úzus, který, jak jsme mohli pozorovat, charakterizuje pozvolný ústup litery <ł> z českých kramářských tisků po roce 1800.⁴⁶²

Konsonant /b/

V analyzovaném vzorku se v pozici konsonantu /b/ setkáme se dvěma alografy, otevřeným a zavřeným <ḃ>: např. <bratři>⁴⁶³, <dobře>⁴⁶⁴, resp. <ḃlaudili>⁴⁶⁵, <dobrému>⁴⁶⁶. Většina tisků používá pouze otevřené , zavřené <ḃ> se vyskytuje jen v osmi tiscích našeho vzorku, a to vždy společně s literou (tab. 7).

grafická podoba	počet tisků	datece
, <ḃ>	8	1641–1713
	80	1652–1862
SUM	88	

Tab. 7 Způsob grafického záznamu konsonantu /b/ v analyzovaných tiscích.

Alografie konsonantu /b/ tak byla v našem vzorku spíše ojedinělým fenoménem, omezeným na šest litomyšlských tisků, publikovaných v rozmezí let 1650–1713, a na dva tisky z Olomouce, datované do let 1641 a 1655 (srov. graf 23). Zatímco v litomyšlských tiscích je litera <ḃ> zastoupena s poměrně vysokou četností (průměrně 28 % výskytu konsonantu /b/)⁴⁶⁷, oba olomoucké tisky čítají jen nízké jednotky dokladů této litery (2 a 3 doklady; cca 3 % konsonantu /b/). Omezený výskyt zavřeného <ḃ> v našem vzorku na nejstarší tisky jedné tiskárny koresponduje s tím, že šlo o jev čistě typografický, který neměl oporu v dobovém fonologickém systému a který byl nejspíš omezen na některé písmové sady 16. a 17. století.⁴⁶⁸

462 S odmítnutím dvojho *l* se setkáváme v mluvnicích J. Dobrovského (ŠLOSAR, Dušan. *Obrozená čeština*. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1217–1219. ISBN 978-80-7422-482-9.).

463 MZK, VK-0007.954, fol. 2v.

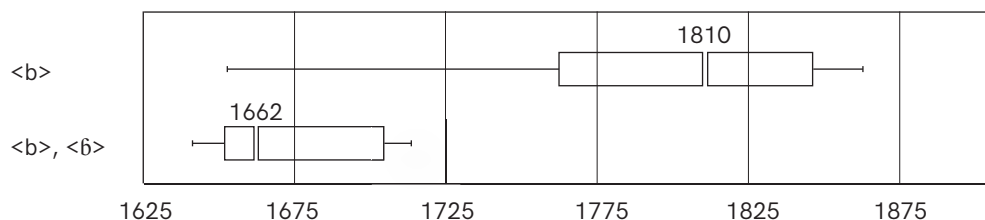
464 MZK, VK-0008.330, fol. 3v.

465 MZK, VK-0000.001, přív. 9, fol. 2r.

466 MZK, VK-0000.542, přív. 11, fol. 3r (Olomouc 1655).

467 Velmi podobné hodnoty relativní četnosti grafu <ḃ> (cca 25 %) naměřila V. Vytlačilová (op. cit., s. 299, 302). Autorka soudí, že distribuce –<ḃ> se řídila slovní pozicí a že literu <ḃ> pokládali tiskaři především do iniciální slovní pozice. Tento aspekt výzkumu jsme v naší studii z rozsahových důvodů ponechali stranou.

468 PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 37; VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Wege zum Neutschechischen*, s. 152; KOSEK, Pavel. *Bratrský pravopis*, s. 183–187.

Graf 23 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /b/ na časové ose.

Konsonant /h/

Ještě vzácnějším jevem, než jaký představuje dvojí podoba minuskulního /b/, je alografie konsonantu /h/, doložená pouze u 6 starších litomyšlských tisků. Jde přitom o tytéž tisky, u nichž jsme pozorovali alografii –<6>; olomoucké tisky s alografií konsonantu /b/ dvojí *h* nerozlišují a řadí se tak k tiskům, které disponují výhradně otevřeným <h> (srov. tab. 8 a graf 24).⁴⁶⁹ Literou <fi> je v litomyšlských tiscích vytištěna asi jedna pětina dokladů konsonantu /h/, např. <filas>⁴⁷⁰ či <fleděla>⁴⁷¹; v jiných případech se objevuje otevřené <h>, např. doklad z tisku s alografií – <hned>⁴⁷² – či z mladšího tisku bez alografie – <hřeslit>⁴⁷³. I v tomto případě můžeme konstatovat (podobně jako v případě zavřeného <6>), že výskyt zavřeného <fi>, omezený na nejstarší tisky jedné tiskárny, ukazuje, že šlo o čistě typografickou variantu otevřeného <h>, pro niž neexistovala opora v mluveném jazyce.

grafická podoba	počet tisků	datace
<h>, <fi>	6	1650-1713
<h>	82	1641-1862
SUM	88	

Tab. 8 Způsob grafického záznamu konsonantu /h/ v analyzovaných tiscích.

Srovnáme-li výsledky výskytu alografie konsonantů /b/, /h/ a /l/, můžeme si všimnout, že se vyskytuje současně jen v litomyšlské produkci druhé poloviny 17. století a poč. 18. století. Mezi litomyšlskými tisky z přelomu 17. a 18. století, které hojně využívaly litery <6>, <fi> a <ł>, zaujmou dva tisky z roku 1681, postrádající litery <6>

469 Literou <fi> tedy disponují pouze ty tisky, které mají ve svém repertoáru také literu <6>, ale ne naopak – jinými slovy tisky s literou <fi> tvoří podmnožinu tisků s literou <6>. Dále si můžeme všimnout, že litery <6>, případně <fi> jsou doloženy pouze u těch tisků, které disponují také literou <ł>.

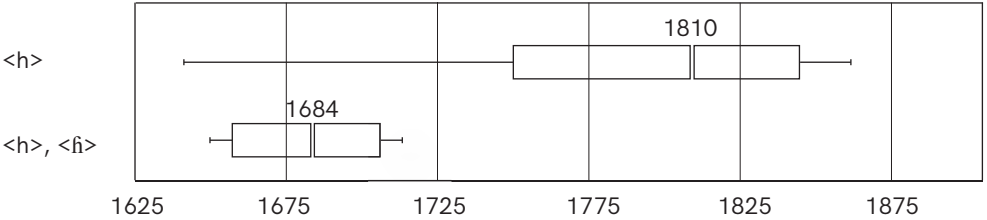
470 MZK, VK-0000.543,přív.6, fol. 2v.

471 MZM, ST 323/6, fol. 1v.

472 MZK, VK-0000.316,přív.2, fol. 2r.

473 MZK, VK-0007.515, fol. 1v.

a <fi>, v jednom případě dokonce i <ł> (to jinak ve zdejších tiscích přetrvalo až do 90. let 18. století – srov. tab. 9). Oba zmíněné tisky se od ostatních liší jak použitým textovým písmem (švabach v kombinaci s frakturou nebo samotná fraktura), tak formátem tisku (osmerka místo tradiční šestnácterky). Je možné, že za absenci liter , <fi> a <ł> je zodpovědná specifická funkce obou tisků (jde o zpravodajské tisky), která se zároveň promítá do použité písмовé sady i formátu tisku (srov. kapitoly Písmo a Formát).⁴⁷⁴

Graf 24 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /h/ na časové ose.

#	datace tisku		<fi>	<ł>	textové písmo	vyznačovací písmo	formát tisku
1.	1650	ano	ano	ano	švabach	fr. šv. textura	16°
2.	1659	ano	ano	ano	švabach	fr. šv.	16°
3.	1664	ano	ano	ano	švabach	fr. šv. textura	16°
4.	1681	ne	ne	ano	fr./šv.	fr. šv.	8°
5.	1681	ne	ne	ne	fraktura	fr. šv.	8°
6.	1703	ano	ano	ano	švabach	fr. šv.	16°
7.	1704	ano	ano	ano	švabach	fr. šv. textura	16°
8.	1713	ano	ano	ano	švabach	fr. šv.	16°
9.	1732	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
10.	1745	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
11.	1746	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
12.	1748	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
13.	1761	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
14.	1794	ne	ne	ne	švabach	fr. šv.	16°
15.	1798	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
16.	1798	ne	ne	ano	švabach	fr. šv.	16°
17.	1802	ne	ne	ne	švabach	fraktura	16°
18.	1803	ne	ne	ne	švabach	fraktura	16°
19.	1809	ne	ne	ne	švabach	fraktura	16°
20.	1810	ne	ne	ne	švabach	fraktura	16°

Tab. 9 Seznam litomyšlských tisků evidovaných v našem vzorku od roku 1650 do přelomu 18. a 19. století.

474 Argumentovat pouze použitou frakturou sadou není možné např. proto, že jeden tisk je z větší části stále sázený švabachem.

Vokály /u/, /ú/

Vokál /u/

Pro záznam krátkého vokálu /u/ se v analyzovaných kramářských tiscích používaly dva grafémy <<v>> a <<u>>. Obecně platí, že distribuce grafémů <<v>> a <<u>> ve starších tiscích odpovídala pozici vokálu /u/ ve slově: na začátku slova se tisklo <<v>>, uprostřed a na konci slova <<u>> (srov. např. doklad <vtífkugi>⁴⁷⁵ v našem vzorku). V průběhu 19. století sílily tendence sjednotit grafickou podobu vokálu /u/, a zaznamenávat tedy i iniciální /u/ grafémem <<u>>.⁴⁷⁶

Minuskulní vokál /u/

Již jsme uvedli, že minuskulní /u/ (včetně dlouhého /ú/ v iniciální slovní pozici, které je značeno stejně jako krátké /u/)⁴⁷⁷ je v grafice analyzovaného vzorku kramářských písní reprezentováno pomocí liter <v> a <u>, např. <vbohý>⁴⁷⁸, <vflyffel>⁴⁷⁹, resp. <ulewenj>⁴⁸⁰, <duffyčka>⁴⁸¹. Ve většině případů se v tiscích setkáme s oběma grafy (55 tisků), o něco menší množství (33 tisků) představují tisky s jedním grafem, kterým je vždy <u> a nikdy <v> (tab. 10).

grafická podoba	počet tisků	datece
<u>, <v>	55	1641-1834
<u>	33	1790-1862
SUM	88	

Tab. 10 Způsob grafického záznamu minuskulního /u/ v analyzovaných tiscích.

475 MZK, STS-0449.267, fol. 3v.

476 PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 68. KOSEK, Pavel. Bratrský pravopis, s. 183-187.; PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. *Obrozenský pravopis*, op. cit., s. 1220.

477 Jde o případy typu <Kryřtówé vtrpnořti, řobě řipomjná> (MZK, VK-0003.047, fol. 8r). V této pozici je existence dlouhého /ú/ předmětem diskuze – s jistou dávkou zjednodušení by bylo možno předpokládat, že ve sledovaném období (od poloviny 17. do poloviny 19. století) v těch lexémech, kde byla délka původně iniciálního /ú/ stabilní, proběhla diftongizace /ú/ > /ou/, a že se tudíž zaznamenávaly diftongicky jako <au>. Podoba <v> se pak týkala jen těch případů, ve kterých došlo ke krácení iniciálního /ú/ > /u/, popř. ke kolísání mezi dlouhým /ú/ a krátkým /u/. Naproti tomu R. Dittmann se domnívá, že v některých případech zůstala kvantita pevná a distribuce <v> a <au> v iniciální pozici byla motivována stylisticky, tj. že graf <v> mohl označovat jak krátké /u/, tak dlouhé /ú/ v iniciální pozici (DITTMANN, Robert. *Vokalismus*, s. 106-116); pro kralické tisky předpokládá stylistickou diferenciaci <au> a <v> také PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 113-114. Vzhledem k tomu že dobový pravopisný úzus neposkytoval možnost odlišit zápis krátkého /u/ od zápisu dlouhého /ú/ v iniciální pozici (pro obě byl společný graf <v>) zahrnujeme do výkladu zápisu krátkého /u/ také případy typu *udolí/údolí* a *usta/ústa*.

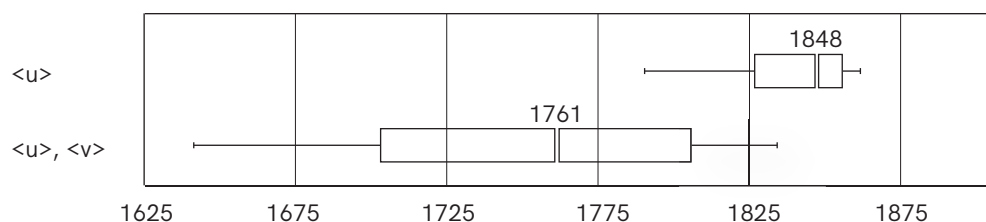
478 MZK, VK-0008.331, fol. 1v.

479 MZK, VK-0000.469,přív.7, fol. 3r.

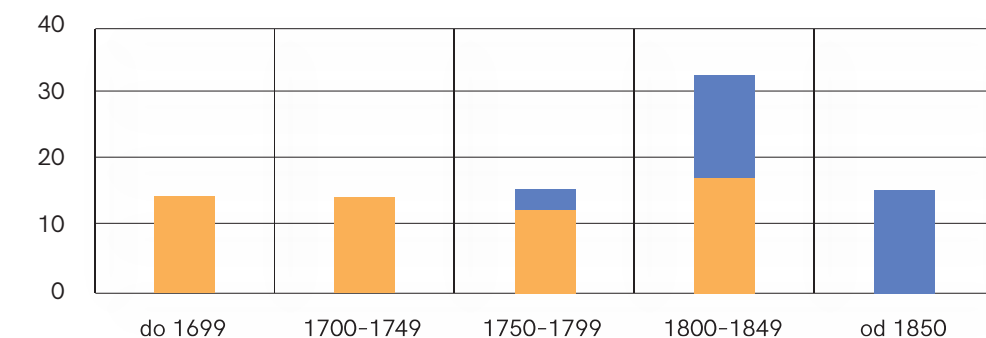
480 MZK, VK-0000.395,přív.15, fol. 2r.

481 MZK, VK-0000.129,přív.21, fol. 4r.

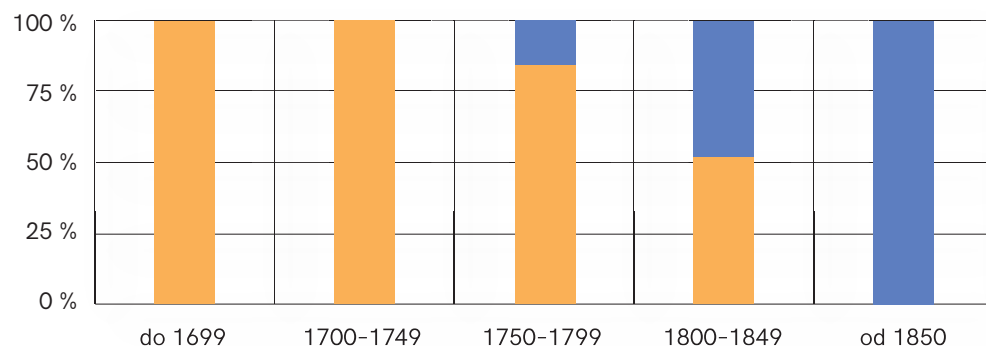
Zobrazíme-li oba typy tisků na časové ose (graf 25), zjistíme, že alografie <v>-<u> je charakteristická pro tisky datované mezi lety 1641–1834, zatímco tisky, které graf <v> v platnosti /u/ postrádají – a zaznamenávají je proto výhradně jako <u> – se objevují teprve na konci 18. století. Již v první polovině 19. století jsou však tisky bez <v> přibližně stejně frekventované jako tisky s alografií <v>-<u> a na počátku druhé poloviny téhož století evidujeme pouze tisky s grafem <u> (srov. graf 26).

Graf 25 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /u/ na časové ose.

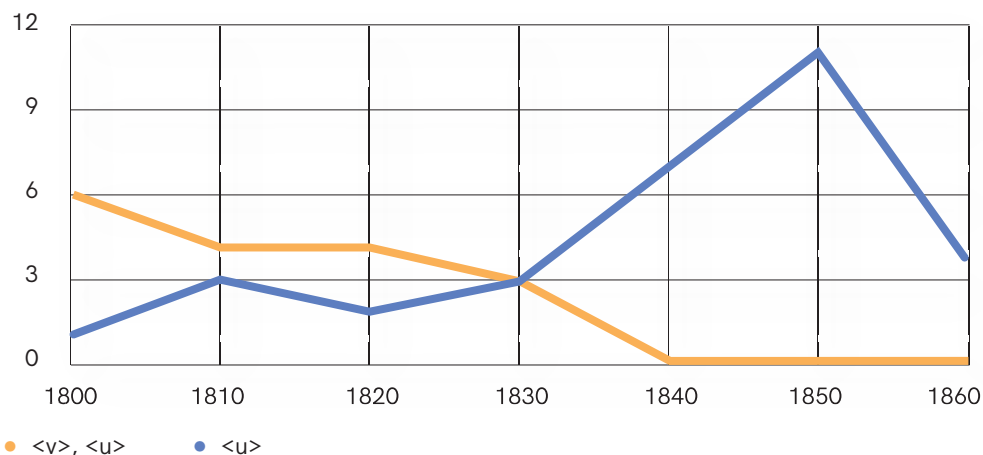
● <v>, <u> ● <u>

● <v>, <u> ● <u>

Graf 26 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /u/ - absolutní (nahore) a relativní frekvence (dole).

Podíváme-li se blíže na 19. století (graf 27), můžeme si všimnout, že zlomové období představují 40. léta 19. století: od tohoto desetiletí jsou tisky našeho vzorku sázené jen s grafem <u>, tj. bez litery <v>. Zkoumaný materiál tak dobře reflektuje vývoj českého pravopisu: již od konce 18. století se objevovaly první návrhy na zavedení grafému <<u>> v iniciální slovní pozici.⁴⁸² Po delší diskuzi byla až v roce 1849 přijata pravopisná reforma týkající se mimo jiné grafické reprezentace vokálu /u/, kterému definitivně přisoudila jediný minuskulní grafém – <<u>>. Je pravděpodobné, že útlum produkce tisků s grafem <v> v platnosti vokálu /u/, jaký jsme pozorovali na našem vzorku kramářských tisků, souvisí právě s prosazením této reformy pravopisné kodifikace.

Graf 27 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /u/ v 19. století – absolutní frekvence.

Majuskulní vokál /u/

Majuskulní litery – pokud jsou doloženy – mají podobu grafů <V> a <U>, např. <Vpoflechl>⁴⁸³, <Vděl>⁴⁸⁴, resp. <Už>⁴⁸⁵, <Ukázal>⁴⁸⁶. Doklad slova <Vděl>, tj. /úděl/, ukazuje, že také dlouhé /ú/ mohlo být zapsáno stejnými grafy jako krátké /u/, a to zejména v iniciální slovní pozici. Tisky jsou až na jednu výjimku tištěny vždy jedním z alografů majuskulního /u/ (tab. 11). V tomto směru se grafický záznam vokálu /u/ majuskulními literami výrazně odlišuje od minuskulí, v jejichž případě se – jak jsme uvedli výše – zpočátku používaly oba grafy <v> a <u> v jednom tisku současně, graf <v> se v žádném tisku nevyskytoval samostatně.

482 PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Obrozenský pravopis, s. 1220; ŠEFČÍK, Ondřej. Pravopisné reformy, s. 1379–1380.

483 MZK, VK-0000.543, přív. 5, fol. 3v.

484 MZK, VK-0000.211, přív. 17, fol. 3v.

485 MZK, VK-0000.700, přív. 6, fol. 3r.

486 MZK, VK-0000.592, přív. 6, fol. 2r.

grafický záznam	počet tisků	datace
<V>	31	1641–1834
<U>	9	1825–1862
<V>, <U>	1	1746
SUM	41	

Tab. 11 Způsob grafického záznamu majuskulního /u/ v analyzovaném vzorku.

Střídavý výskyt majuskulí <V> a <U> patrně souvisí s tím, že se užití majuskulních liter soustředí především na začátek slova, kde se v platnosti /u/ a /ú/ dlouho vyžadoval grafem <<v>> (jde o tytéž tisky, které používají také minuskulní literu <v>).⁴⁸⁷ Olomoucký tisk z roku 1746, v němž se spolu mísí majuskule <V> a <U>, ilustruje, že žádné pravidlo není bez výjimky: v tomto tisku se s grafem <V> setkáme jak na začátku slova (např. <Vbljženj>),⁴⁸⁸ tak i uprostřed (např. <BVH>);⁴⁸⁹ graf <U> je pak doložený v jediném slově na jeho konci: <BOHU>.⁴⁹⁰

Časový aspekt grafické reprezentace majuskulního /u/ do značné míry odpovídá vývojovému trendu, který jsme pozorovali v případě minuskulí (grafy 28 a 29). Tisky s grafem <V> pokrývají značnou část sledovaného období mezi lety 1641–1834 (shodně s minuskulemi); tisky s grafem <U> jsou datované teprve od roku 1825.

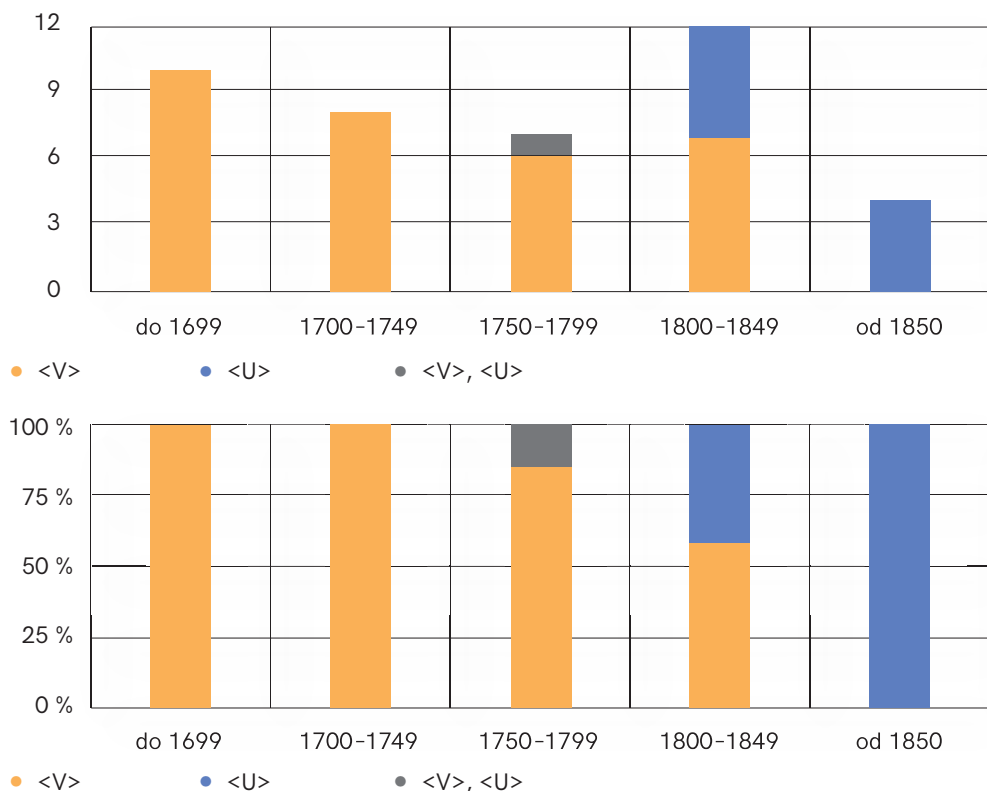
Graf 28 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu majuskulního /u/ na časové ose. Ojedinělý výskyt <V> a <U> v olomouckém tisku z roku 1746 v grafu neuvádíme.

487 Až na jednu výjimku platí, že tisky, které používají minuskulní <v>, používají také majuskulní <V>. Řečenou odchylku představuje chrudimský tisk z roku 1827, který v obou dvou dokladech píše <U>: <Ukřjžug>, <Ukřjžowaného> – ale <vmučenj> (MZK, VK-0004.549, fol. 3v, 4r, 1r). Tisky, které mají jen minuskulní <u>, majuskulní <V> neobsahují.

488 MZM, ST 323/9, fol. 5r.

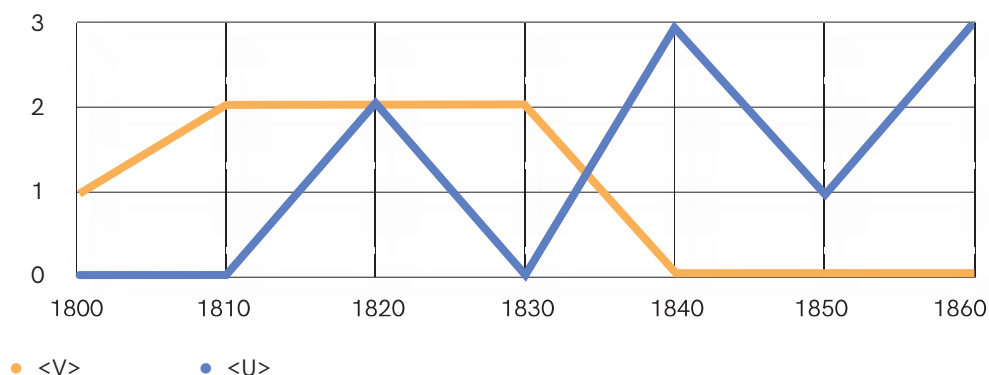
489 Tamtéž, fol. 4r.

490 Tamtéž, fol. 3r.

Graf 29 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu majuskulního /u/ – absolutní (nahoře) a relativní frekvence (dole).

A podobně jako v případě minuskulí, také u majuskulního /u/ došlo k ústupu grafu <V> ve prospěch <U> ve 40. letech 19. století (graf 30).

Graf 30 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu majuskulního /u/ v 19. století – absolutní frekvence.

Ačkoli jsme nepozorovali přímou souvislost mezi (ne)přítomností liter <v> a <V> v analyzovaných tiscích a použitým tiskovým písmem, přece jsme v tomto

ohledu narazili na zajímavý fenomén. Vrátime-li se k dokladu slova <Ukázal> v litomyšlském tisku (1845), zdá se, že litera <U> mohla být vypůjčena z jiné písmové sady – srov. doklad <U> s doklady jiných majuskulních liter v témže tisku na obr. 64, které mají typicky frakturovou morfologii s tzv. sloními choboty, zatímco <U> rysy frakturových majuskul postrádá a připomíná spíše minuskulní litery některého lo-meného písma. Na základě tohoto pozorování bychom se mohli domnívat, že staré frakturové sady, pocházející z doby před 19. stoletím, obsahovaly pouze majuskulní literu <V>, a nikoli <U>, ovšem ve snaze o dodržení nové pravopisné normy byla do těchto pravopisných sad druhotně přidána pravděpodobně minuskulní litera <u> z písmové sady většího velikostního stupně. Musíme však uvést, že tyto závěry jsou založeny na pozorování jediného dokladu a že k jejich ověření je tudíž třeba samostatného výzkumu věnovaného této problematice.

Obr. 64 Srovnání morfologie majuskulních liter v litomyšlském tisku z roku 1845.

Na tomto místě je vhodné zmínit, že grafém <<v>> mohl být ve starších tiscích užíván v platnosti vokálu /u/ bez obtíží, protože konsonant /v/ se dříve značil pomocí grafému <<w>>. Grafém <<v>> se v platnosti konsonantu /v/ v českých tiscích začal souvisle používat teprve ke konci 40. let 19. století, kdy byla kodifikována nová pravopisná reforma, o níž jsme se zmínili výše a která se vedle pravopisu vokálů /u/ a /ú/ týkala také grafické reprezentace diftongu /ou/ a konsonantu /v/.

V analyzovaném vzorku kramářských písní se však až do konce sledovaného období, tj. do roku 1862, používá výhradně grafém <<w>>. Důvodem, proč tiskaři nereagovali na přijetí pravopisné reformy podobně jako v případě změny grafického záznamu vokálu /u/, je snad nedostatečné množství grafému <<v>> ve starých písmových sadách, které pro tisk kramářských tisků používali. V důsledku toho se od konce 18. století, kdy z grafického záznamu vokálu /u/ mizí grafém <<v>>, setkáváme s tisky, které dnes běžné litery <v> a <V> zcela postrádají: v platnosti vokálu /u/ mají nově pouze grafém <<u>>, v platnosti konsonantu /v/ zase setrvává grafém <<w>>.

Vokál /ú/

Minuskulní vokál /ú/

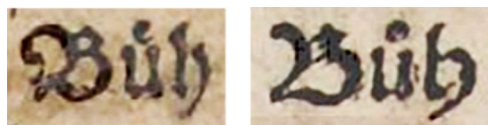
Minuskulní /ú/ je v našem vzorku reprezentováno grafy <uo>, <ú>, <û> a <ũ>.⁴⁹¹ Digraf <uo> se vyskytuje jen ve dvou velmi starých tiscích, publikovaných v Olomouci v letech 1652 (např. <opatruog>⁴⁹²) a 1655 (např. <zázrakuom>⁴⁹³). Graf <û> je

491 Jak bylo zmíněno výše, mohli bychom ještě uvažovat o grafému <<v>> značícím /ú/ v iniciální slovní pozici – délka iniciálního /ú/ je však v těchto pozicích sporná.

492 MZK, VK-0000.385,přív.10, fol. 8r.

493 MZK, VK-0000.542,přív.11, fol. 3v.

ještě vzácnější, doložený pouze ve frakturou sázeném incipitu olomouckého tisku z roku 1746 ve slově <Bůh>⁴⁹⁴; v tomto tisku se vyskytuje společně s <ů> – srov. <Bůh>⁴⁹⁵ na obr. 65, sázené švabachem.

Obr. 65 <Bůh>, fraktura – <Bůh>, švabach

Ani graf <ú> (např. <únoru>⁴⁹⁶, <úfta>⁴⁹⁷) není v našem vzorku frekventovaný, evidujeme jej dohromady ve 4 tiscích našeho vzorku a kromě olomouckého tisku z roku 1652, kde se vyskytuje v koncovce 7. pádu <s tebú>⁴⁹⁸, jde o mladší tisky datované k polovině 19. století, ve kterých se <ú> vyskytuje v iniciální slovní pozici.⁴⁹⁹

Zdaleka nejčtenějším minuskulním grafem v platnosti /ú/ je tak <ů> (např. <můg>⁵⁰⁰, <Hřjffnjkůw>⁵⁰¹). V analyzovaném vzorku je graf <ů> doložený od nejstarších tisků po nejmladší tisky, zpravidla samostatně, výjimečně s jinými grafy, o kterých jsme se zmínili výše (výskyt jednotlivých alografů v tiscích shrnuje tab. 12). Ani <ů> se však nevyskytuje ve všech tiscích našeho vzorku: dva jihlavské tisky z konce 18. století graf <ů> postrádají. Pravopis těchto tisků ovšem působí nedbalým dojmem.⁵⁰² Už při zběžném pohledu do textu si můžeme všimnout, že délka vokálů se zde důsledně neznačila (např. začátek písně <Wimt ga Zahradku Mj=ftečko krafne>),⁵⁰³ zvláště to platí pro dlouhé /ú/ (např. <Buh>⁵⁰⁴ či <zuftala>).⁵⁰⁵

494 MZM, ST 323/9, fol. 1r.

495 Tamtéž, fol. 3r, 6r.

496 MZK, VK-0007.785, fol. 1r.

497 MZK, VK-0000.730,přív.38, fol. 2r.

498 MZK, VK-0000.385,přív.10, fol. 7r.

499 Tento stav koresponduje s faktem, že graf <ú> byl v průběhu 16. století nahrazen v tiskařském pravopisném úzu v jiné než iniciální slovní pozici digrafem <au>, popř. mohl být v této pozici reprezentován pomocí grafému <<v>> (jak jsme již uvedli výše, existence dlouhého /ú/ v této pozici je sporná). V důsledku fonologického vývoje standardní češtiny raného novověku se od 2. poloviny 16. století grafická podoba <ú> chápala jako dialektismus (PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 69–70, 107).

500 MZK, VK-0000.001,přív.31, fol. 3v.

501 MZK, VK-0000.684,přív.22, fol. 3r.

502 Srov. KOLKOVÁ, Adéla. *Kramářské písně*, s. 36–37.

503 MZK, VK-0000.129,přív.21, fol. 1v.

504 Tamtéž, fol. 2r.

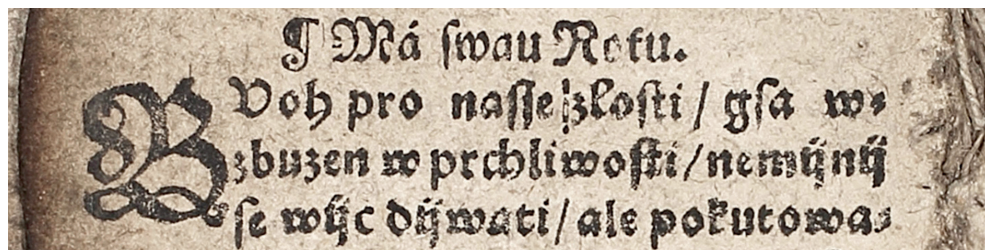
505 MZK, VK-0000.469,přív.7, fol. 3r.

grafický záznam	počet tisků	datace
<ů>	80	1641-1862
<ů>, <ú>	3	1846-1862
<ů>, <ű>	1	1746
<ů>, <uo>	1	1655
<ů>, <ú>, <uo>	1	1652
SUM	86	

Tab. 12 Způsob grafického záznamu minuskulního /ú/ v analyzovaném vzorku.

Majuskulní vokál /ú/

V případě majuskulního /ú/ (zpravidla /ú/ v iniciální pozici) se délka samohlásky značila málokdy, což ilustruje náš materiál – máme doložený jen jeden doklad, v němž je délka majuskulního /ú/ značena: v olomouckém tisku z roku 1652 se vyskytuje digraf <Vo> (tj. relikv diftongu /uo/) ve slově <BVoh>⁵⁰⁶ (obr. 66). Protože jde o první slovo incipitu dané písně, je první písmeno vysázeno zdobnou iniciálou a – v souladu s dobovým územ – je písmeno následující po iniciále majuskulní. Jelikož sazeč neměl k dispozici majuskulní <Ů>, vysázel dlouhé /ú/ pomocí digrafu, tj. <Vo> (jde o stejný tisk, který obsahuje také minuskulní digraf <uo>). Majuskulní dlouhé /ú/ mohlo být rovněž neznáčené, jak ukazuje např. doklad <BVH>, uvedený výše v oddíle o majuskulním /u/.

Obr. 66 Výskyt digrafu <Vo> v platnosti iniciálního /ú/. Použití digrafu <Vo> namísto grafu <ů> je vynuceno pozicí slova na začátku incipitu.⁵⁰⁷

Z hlediska grafické reprezentace vokálů /u/ a /ú/ nepozorujeme mezi jednotlivými tiskárnami výrazné rozdíly. Pro úplnost ale uveďme, že pravopis starších olomouckých tisků se od ostatních tisků (včetně těch z Litomyšle) odlišuje nejzřetelněji, a to přítomností spíše archaických pravopisných forem pro dlouhé /ú/, tj. grafů <uo> a <ű> – nízký počet dokladů ale naznačuje, že jsme svědky ustupující tradice.

506 MZK, VK-0000.385,přív.10, fol. 4v.

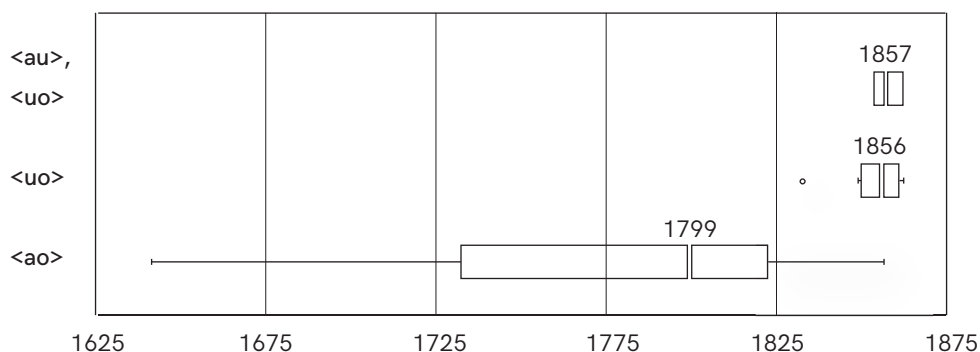
507 Tamtéž.

Diftong /ou/

grafický záznam	počet tisků	datece
<<au>>	75	1641-1856
<<ou>>	10	1832-1862
<<au>>, <<ou>>	3	1853-1862
SUM	88	

Tab. 13 Způsob grafického záznamu diftongu /ou/ v analyzovaném vzorku.

V platnosti diftongu /ou/ se v analyzovaných kramářských tiscích používají grafémy <<au>> a <<ou>>, např. <Aumyl>⁵⁰⁸, <flaužjm>⁵⁰⁹, <ouzkofiti>⁵¹⁰, <Wftoupil>⁵¹¹. Grafická podoba <<au>> vychází z původní fonémické struktury diftongu z přelomu 14. a 15. století, přesněji jeho první složky, která se blížila středovému vokálu, a diftong měl tedy podobu blízkou /au/. Konzervativní pravopisná tradice udržovala původní grafický záznam <<au>> ještě dlouho poté, co došlo v průběhu 15. století ve výslovnosti k posunu středového vokálu směrem dozadu, tj. ke vzniku /ou/.⁵¹² Většina tisků našeho vzorku používá k záznamu diftongu /ou/ jednu z uvedených variant (v počtu 75 : 10 převažují tisky s <<au>>), ve třech tiscích se setkáme s oběma grafémy <<au>> i <<ou>> (tab. 13).

Graf 31 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu diftongu /ou/ na časové ose.

Grafém <<au>> se pro reprezentaci diftongu /ou/ udržoval téměř po celé sledované období: tisky, které v platnosti /ou/ sází výhradně grafém <<au>>, jsou datovány

508 KNM, KP K 115i 1, fol. 10v.

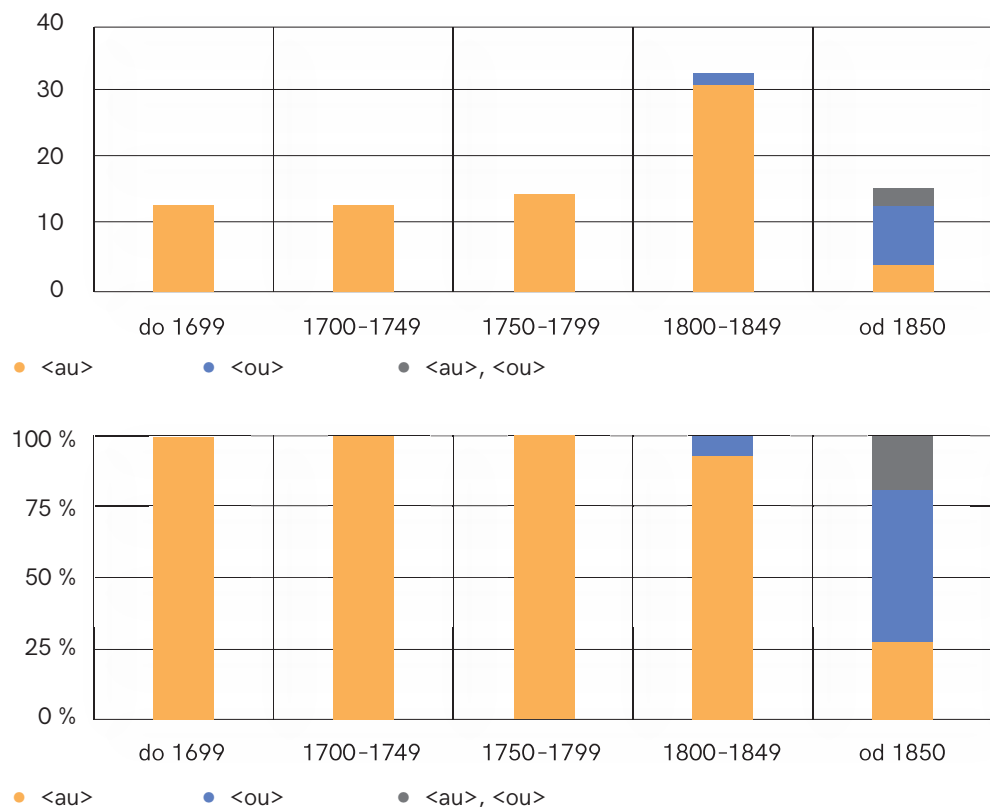
509 MZK, VK-0000.250,přív.46, fol. 2r.

510 MZK, VK-0000.395,přív.15, fol. 2r.

511 MZK, VK-0004.606, fol. 2r.

512 LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice*, s. 110-111.

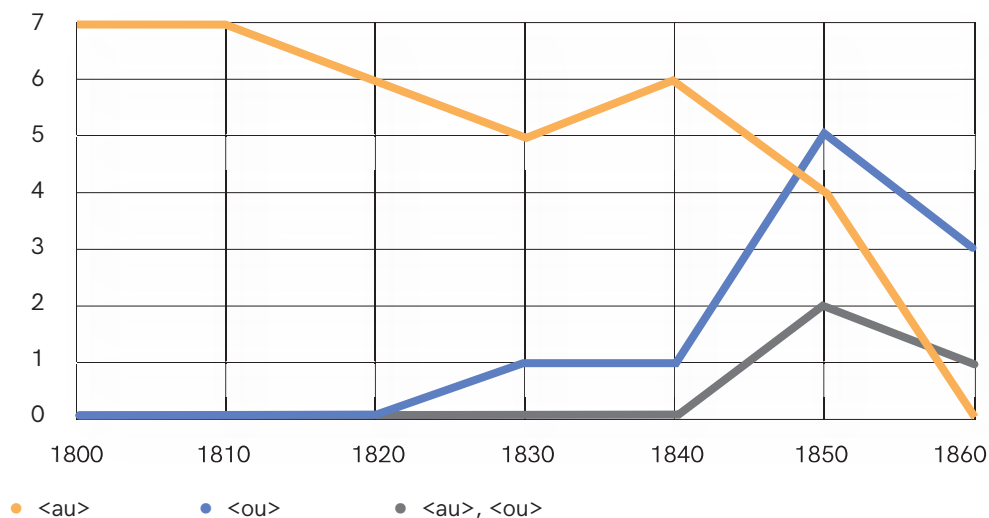
mezi léta 1641–1856 (graf 31). V 50. a 60. letech 19. století se setkáme s ojedinělými doklady <<au>> také v tiscích, které jinak disponují grafémem <<ou>> – v tomto období ovšem <<au>> z tisků našeho vzorku již viditelně ustupuje (graf 32). Grafém <<ou>> se objevuje poprvé v tisku z roku 1832, pravidelně se jím tiskne ale až na konci 40. let a ve druhé polovině 19. století, kdy se <<ou>>, jak bylo naznačeno výše, vyskytuje v tisku většinou samostatně, méně často společně s <<au>>.

Graf 32 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu diftongu /ou/ – absolutní (nahore) a relativní frekvence (dole).

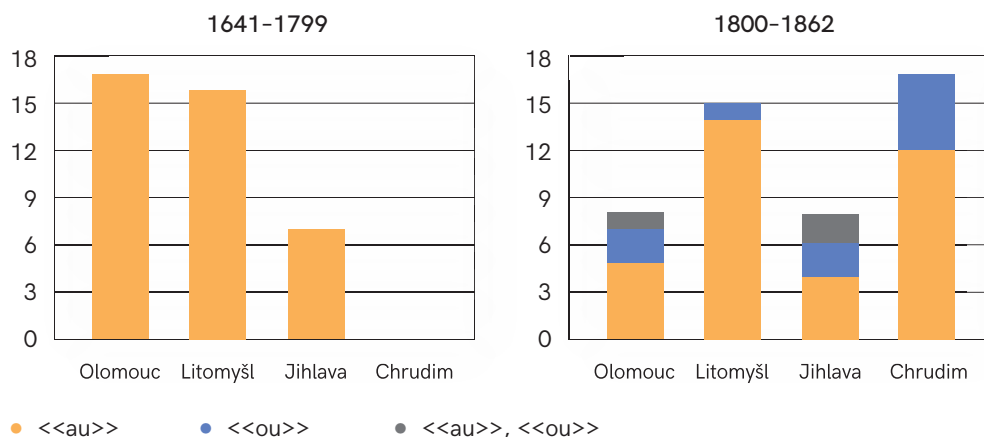
Význam 50. let pro vývoj pravopisného úzu diftongu /ou/ ve sledovaných kramářských tiscích potvrzuje následující graf 33, který v podrobném pohledu na 19. století ukazuje, že počet tisků s <<ou>> poprvé převyšuje počet tisků s <<au>> právě až v tomto desetiletí. Změna v grafickém záznamu /ou/ patrně souvisí s prosazením pravopisné reformy z roku 1849, která mj. doporučovala psaní <<ou>> místo <<au>>. Ojedinělé doklady grafému <<ou>> ještě před rokem 1849 zase svědčí o tom, že diskuze na toto téma se vedla ještě před přijetím reformy – je například známo, že podobu <<ou>> požadoval již J. V. Pohl ve své gramatice z roku 1786.⁵¹³

513 BERGER, Tilman. Argumentace, s. 349; PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Obrozený pravopis, s. 1220.

Graf 33 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu diftongu /ou/ v 19. století - absolutní frekvence.

V otázce grafického záznamu diftongu /ou/ nepozorujeme mezi tisky různého původu výrazné rozdíly (srov. graf 34), nejvíce tisků s *moderním* způsobem grafické reprezentace, tj. <<ou>>, tak máme doloženo v tiskárnách s největším počtem evidovaných tisků po roce 1800 a naopak.⁵¹⁴

Graf 34 Počet tisků vzhledem ke grafickému záznamu diftongu /ou/ v jednotlivých tiskárnách před rokem 1800 (vlevo) a od roku 1800 (vpravo).

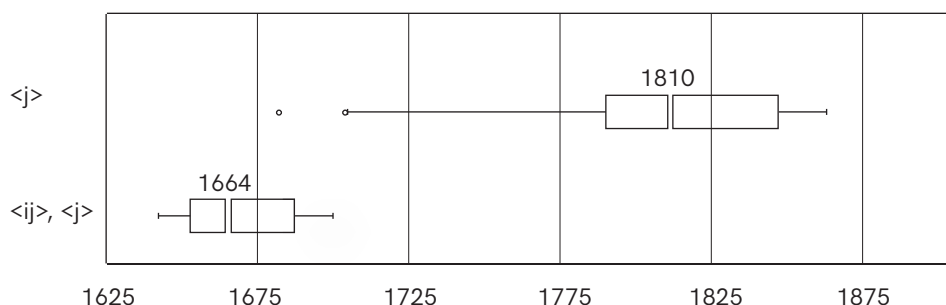
⁵¹⁴ Konzervativní zdrženlivost litomyšlské tiskárny s ohledem na přijetí grafému <<ou>> (v Litomyšli evidujeme jen jeden tisk s <<ou>>) je pouze zdánlivá, neboť litomyšlskou produkci po roce 1850 máme v našem vzorku zastoupenou právě tímto jedním tiskem.

Vokál /i/

V pozicích původního měkkého (a měkčícího) /i/, které po historické depalatalizaci artikulačně splynulo s původním tvrdým /ý/,⁵¹⁵ se ve sledovaném materiálu používají dva způsoby grafického záznamu: spřežka <ij> a prostý graf <j>, např. <zpijwegte>⁵¹⁶, <Včenij>⁵¹⁷, resp. <zpjwey>⁵¹⁸, <včenj>⁵¹⁹. Spřežka <ij> se vyskytovala v platnosti /i/ v nejstarších českých tiscích. K postupnému odstraňování digrafu <ij> ve prospěch prostého <j> docházelo od první poloviny 16. století, např. bratrské tisky z druhé poloviny 16. století tisknou důsledně <j>.⁵²⁰ Jak je ovšem vidět na časové ose v grafu 35 (také tab. 14), digraf <ij> se udržel ve starých olomouckých a litomyšlských kramářských tiscích ještě o století déle (možná i proto, že zpravidla mělo podobu slitku). Teprve od 80. let 17. století v Litomyšli, resp. od počátku 18. století v Olomouci již žádné další tisky s digrafem <ij> neevidujeme.

grafická podoba	počet tisků	datece
<ij>, <j>	11	1641-1699
<j>	77	1681-1862
SUM	88	

Tab. 14 Způsob grafického záznamu vokálu /i/ v analyzovaném vzorku.

Graf 35 Přehled tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /i/ na časové ose.

515 ŠLOSAR, Dušan. Čeština, s. 252-255.

516 MZK, VK-0000.385,přív.10, fol. 3v.

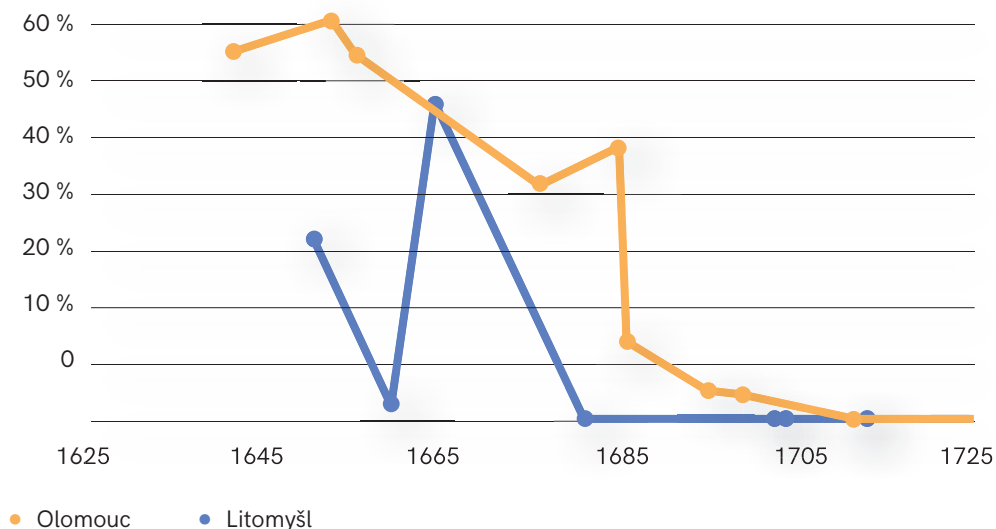
517 MZK, VK-0000.542,přív.8, fol. 4v.

518 MZK, VK-0000.543,přív.6, fol. 4r.

519 MZK, VK-0000.805,přív.31, fol. 2r.

520 PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 54. Podle VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Wege zum Neutschechischen*, s. 223-236 mohlo být použito digrafového <ij> a unigrafového <j> ve 2. polovině 16. a na začátku 17. století podmíněno konfesijně. Ve sledovaných textech však tento faktor nemohl působit, neboť záhy po roce 1620 se na domácí české tištěné produkci nemohly nekatolické církve účastnit.

Přesto je zřejmé, že jsme tuto změnu v grafické reprezentaci vokálu /i/ zastihli na jejím sklonku. Všechna 11 tisků s digrafem <ij> používá současně graf <j>, který – s výjimkou těch úplně nejstarších tisků – početně převažuje nad digrafem <ij> (graf 36). V nejstarších olomouckých tiscích je sice digrafem <ij> vysázena asi polovina dlouhého /i/, takže se zdá, že byl v těchto tiscích digraf <ij> rovnocennou alternativou grafu <j>, zastoupení <ij> vůči <j> se však velmi rychle snižuje, digraf <ij> se stává raritním fenoménem a po roce 1700 už se s ním v žádném tisku z Olomouce nesetkáme. V litomyšlských tiscích četnost <ij> kolísá od samého počátku sledovaného období a vytrácí se už v 80. letech.

Graf 36 Relativní četnost digrafu <ij> v platnosti vokálu /i/ v olomouckých a litomyšlských tiscích v 17. a na počátku 18. století.

Grafický záznam minuskulního měkkého /i/ postihla ještě jedna zásadní změna. V roce 1842 byla přijata tzv. skladná reforma, která mj. upravovala zápis minuskulního /i/ a místo tehdy zavedeného <j> požadovala – po vzoru ostatních vokálů – klást <í> (čímž se současně uvolnilo písmeno <j> pro konsonant /j/, k tomu níže). V analyzovaném vzorku však žádnou reakci na tento požadavek skladné reformy nepozorujeme, tj. neevidujeme žádný tisk s grafem <í>, a to ani v nejmladších tiscích našeho vzorku. Domníváme se, že přijetí skladné reformy, tj. nahrazení grafu <j> grafem <í> v pozici dlouhého /i/, znemožnilo tiskařům zastaralé vybavení jejich dílen, tj. co se písmových sad týče, které grafem <í> očividně nedisponovaly.

Konsonant /j/

Už od nejstarších českých tisků byla ortografická stránka konsonantu /j/ značně rozkolísaná.⁵²¹ Pravopis konsonantu /j/, pro který se v tiskařském úzu od 16. století užívaly grafémy <<g>> a <<y>>, ojediněle také <<i>>, později upravila skladná reforma, přijatá roku 1842, která mj. navrhla v platnosti konsonantu /j/ užívat litery <j> a <J>. Sazeči kramářských tisků obsažených v našem vzorku použili v pozici konsonantu /j/ během sledovaného období všechny uvedené grafémy, jako obvykle je ale jejich užití podmíněno dobou vzniku tisku a do určité míry také místem původu.

Minuskulní konsonant /j/

V platnosti minuskulního /j/ se objevují celkem 4 různé grafy: <g>, <y>, <i> a <j>. Graf <g> v platnosti konsonantu /j/ užívají všechny tisky našeho vzorku (např. <geft>⁵²² /jest/, <gegi>⁵²³ /její/), většina (68 tisků) disponuje také grafem <y> (např. <Ay>⁵²⁴, <deyž>⁵²⁵), spíše raritním fenoménem zůstává graf <i>, doložený u 10 tisků, zpravidla před <a> jako reflex jotace nebo jako hiát (např. <rozpiaty>⁵²⁶, <Ka=raffiatový>⁵²⁷).

Graf <j> se v *moderní* platnosti konsonantu /j/ vyskytuje pouze ve dvou tiscích z druhé poloviny 19. století, přesněji v nejmladším olomouckém tisku (1857) a v jednom z nejmladších jihlavských tisků (1862). Zajímavostí je, že se graf <j> v těchto tiscích vyskytuje vedle dalších grafů, zvláště <g>, takže má v těchto tiscích litera <j> dvojí interpretaci, tj. konsonantu /j/, ale také – a to především – vokálu /í/; srov. např. tyto doklady z olomouckého tisku: <Swatý pokoj wygedná>⁵²⁸ (jediný doklad litery <j> v tomto tisku) či <Lotrflek gi nazjwagi>;⁵²⁹ nebo doklady z jihlavského tisku: <newjm jak mluwiti mám>;⁵³⁰ resp. <Metla Boží fe zgewűje>.⁵³¹

Jak bylo naznačeno výše, v jednom tisku se obvykle užívají 2–3 grafy současně (celkový přehled nabízí tab. 15). Graf <g> se v tiscích často vyskytuje vedle grafu <y>,

521 Zdroj tohoto kolísání vychází jednak z *přechodné* povahy glidy /j/, která sdílí vlastnosti jak vokalické, tak konsonantické, jednak z toho, že v raných fázích českého pravopisu byly do značné míry přejaty pravopisné zásady užívané v latinských textech (ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. The fate of the letter <g> in the history of Czech orthography. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 2018, roč. 28, č. 2, s. 217–262.

ISSN 0939-2815; dále také např. PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 84).

522 MZK, VK-0008.331, fol. 2r.

523 MZK, VK-0007.953, fol. 2r.

524 MZK, VK-0000.541,přív.38, fol. 3r.

525 MZK, VK-0000.542,přív.11, fol. 4v.

526 MZK, VK-0000.280,přív.33, fol. 1v.

527 MZK, VK-0000.543,přív.6, fol. 6r.

528 MZM, ST 454, fol. 4v.

529 Tamtéž, fol. 2v.

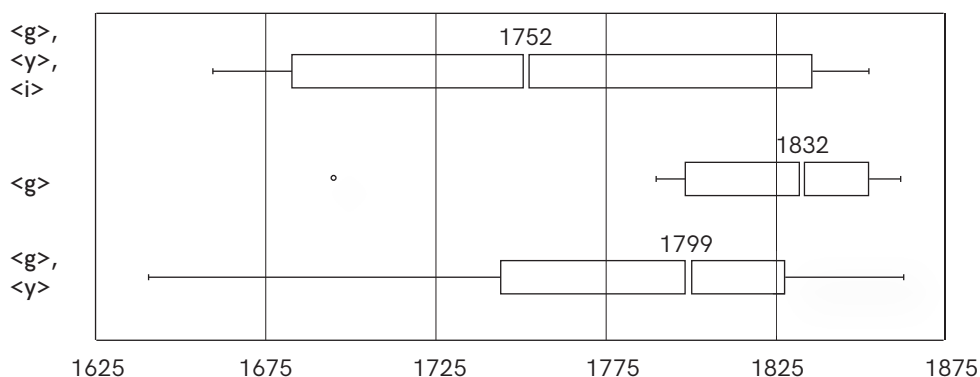
530 MZK, VK-0007.785, fol. 1r.

531 Tamtéž, fol. 1v.

k nim se někdy přidává ještě litera <i>; tyto dva typy tisků byly v analyzovaném vzorku velmi časté a z hlediska datace tisku pokrývají celé sledované období (graf 37). Samostatný výskyt písmena <g> je až na ojedinělý případ olomouckého tisku z roku 1695 vlastní spíše mladším tiskům, které se objevují teprve ke konci 18. století.⁵³² Výše jsme uvedli, že ani graf <j> v platnosti /j/ se v žádném tisku nevyskytuje samostatně: v tisku z roku 1857 je konkurentem <g>, v tisku z roku 1862 <g> a <y>.

způsob zápisu	počet tisků	datace
<g>, <y>	59	1641-1862
<g>	17	1695-1861
<g>, <y>, <i>	8	1659-1852
<g>, <i>	2	1856, 1861
<g>, <j>	1	1857
<g>, <y>, <j>	1	1862
SUM	88	

Tab. 15 Způsob grafického záznamu konsonantu /j/ v analyzovaném vzorku.

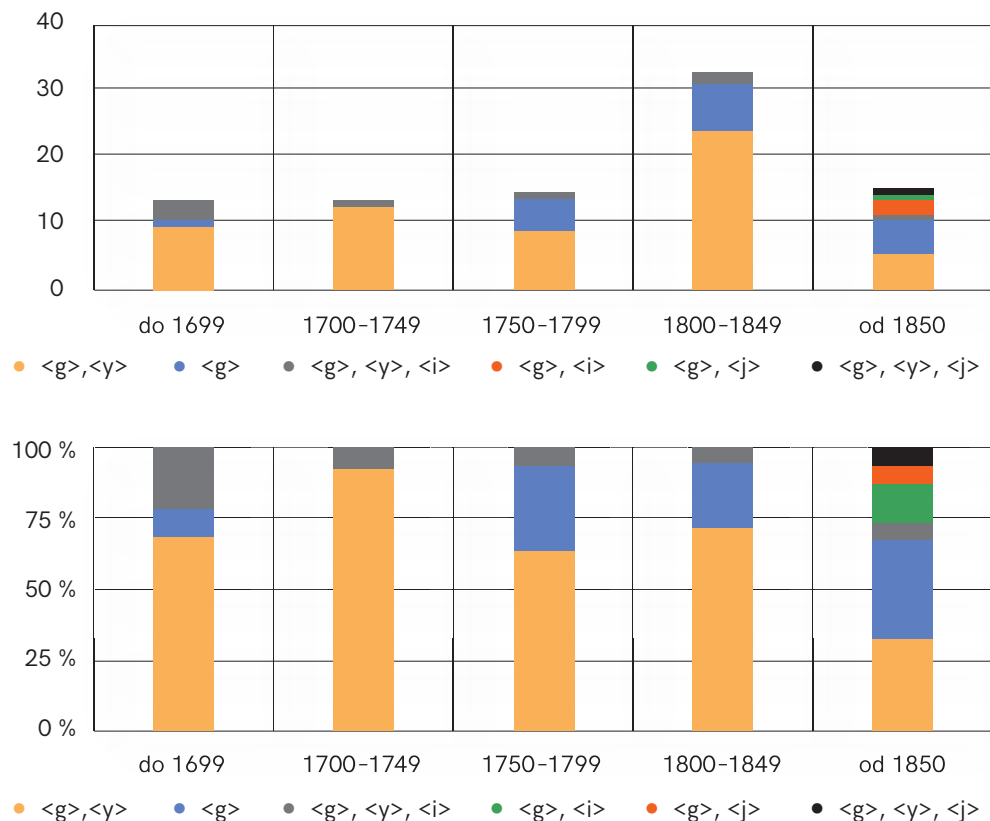

Graf 37 Přehled tisků vzhledem k zápisu minuskulního /j/ na časové ose. Uvedeny jsou jen nejčtenější kombinace grafů.

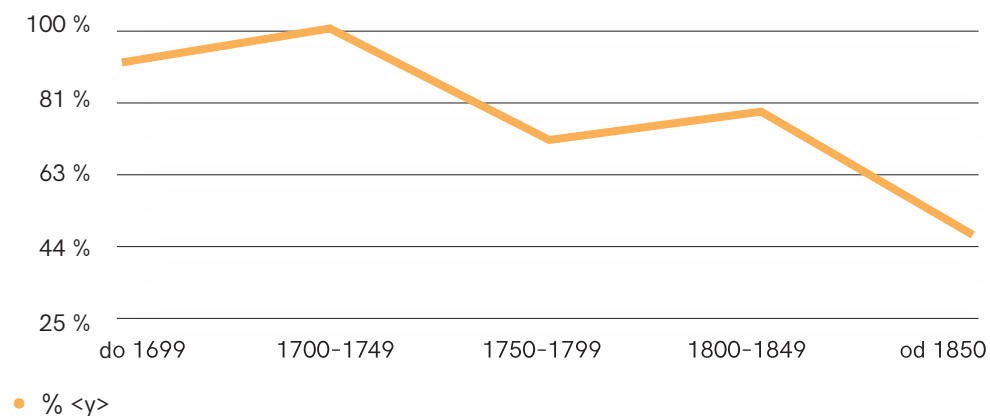
Vzhledem k dataci tisků si tak můžeme všimnout dvou výrazných tendencí. Postupem času se začíná objevovat *moderní* litera <j>, vyžadovaná skladnou reformou pravopisu, ani v nejmladších tiscích však neobsazuje všechny pozice konsonantu /j/. Přesto jsme v mladších tiscích svědky určitého zjednodušení grafické podoby

532 Hlasy volající po zjednodušení zápisu konsonantu /j/ pod jediný grafém <g> se objevují už na přelomu 18. a 19. století (podobné tendence jsou dokonce patrné už v období humanismu – PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština*, s. 84). A jak ukazuje naše analýza, výzvy ke zjednodušení zápisu se začaly prosazovat i navzdory odmítavému postoji některých gramatiků, včetně J. Dobrovského (srov. ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena, *The fate*, s. 244).

konsonantu /j/ pod jediný univerzální graf, byť stále ještě pod <g>, jak ukazuje zvýšení četnosti tisků používajících výhradně <g> a naopak pokles četnosti tisků s <y> v grafech 38 a 39.

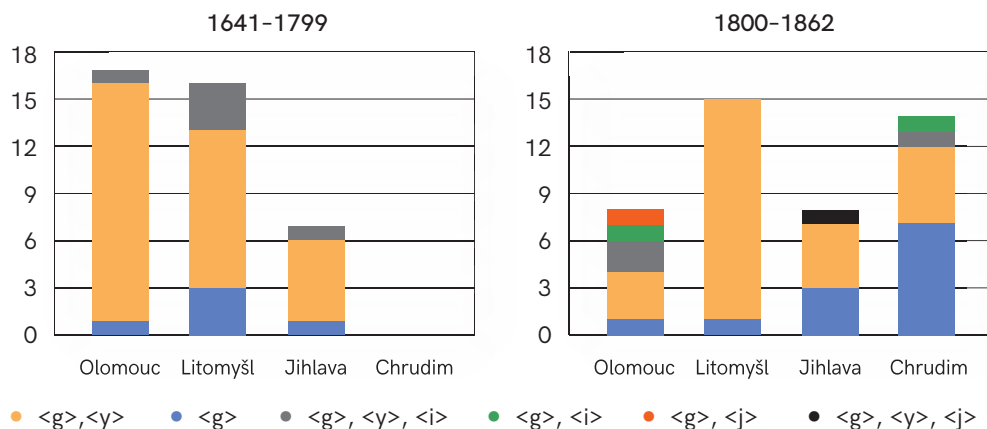

Graf 38 Přehled četnosti tisků vzhledem ke grafickému záznamu diftongu /ou/ - absolutní (nahore) a relativní frekvence (dole).

Graf 39 Pokles relativní četnosti tisků používajících literu <y> v platnosti /j/ v různých časových obdobích.

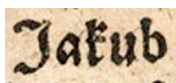
Situace v jednotlivých tiskárnách odpovídá celkovému trendu a kromě toho, co bylo řečeno výše (zvláště použití litery <j> v olomouckém a jihlavském tisku), nepozorujeme mezi jednotlivými tiskárnami výrazné rozdíly s ohledem na grafickou podobu konsonantu /j/ (srov. graf 40).

Graf 40 Počet tisků vzhledem ke grafickému záznamu minuskulního /j/ v jednotlivých tiskárnách před rokem 1800 (vlevo) a od roku 1800 (vpravo).

Majuskulní konsonant /j/

V případě majuskulních liter se v platnosti konsonantu /j/ setkáme s grafy <G> (např. <Gako>⁵³³, <Gežiffe>⁵³⁴), <Y> (<Yakž>⁵³⁵, <MARYA>⁵³⁶ aj.) a <I>/<J>. Poslední z uvedených grafů má specifickou typografickou podobu, blízkou novočeskému <J>, v souladu s územ latinských tisků se však tento graf vyskytoval až do 19. století v platnosti vokálu /i/, často ve jménech cizího původu (srov. doklady z našeho vzorku na obr. 67 <Iakub>, obr. 68 <Ian>), ale i v domácích jménech (např. obr. 69 <MARYGI>). S pravopisnými změnami 19. století začal tentýž graf pronikat i do pozice konsonantu /j/ (např. obr. 70 <Jeho>); z instrumentálních důvodů proto značíme tento graf syntetickým zápisem <I>/<J>.⁵³⁷

Obr. 67 <Iakub>, švabach,
Olomouc 1641, fol. 7v.

Obr. 68 <Ian>, švabach,
Olomouc 1763, fol. 2r.

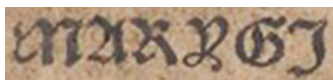
533 MGP, P 52, fol. 4v.

534 MZK, VK-0000.129,přív.21, fol. 3r.

535 MZK, VK-0000.385,přív.10, fol. 7v.

536 MZK, ST1-0374.069, fol. 5v.

537 Srov. ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. The fate, s. 252.

Obr. 69 <MARYGI> /mariji/,
švabach, Olomouc 1699, fol. 1r.

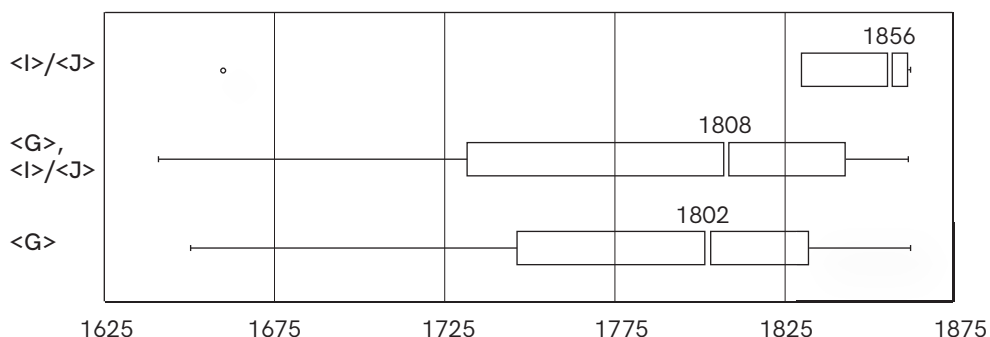
Obr. 70 posesivní zájmeno <Jeho>,
fraktura, Jihlava 1862, fol. 3r.

Nejčastěji používanou majuskulní literou v platnosti /j/ je v našem vzorku <G>, ani ta se ovšem nevyskytuje ve všech tiscích s doloženým majuskulním /j/ (76 z 83 tisků). Druhou nejfrekventovanější literou není – oproti minuskulním literám – graf <Y>, ale <I>/<J> (34 tisků), graf <Y> je doložený jen ve 4 tiscích olomoucké produkce.

Přehled výskytu uvedených liter v kramářských tiscích našeho vzorku uvádí tab. 16. Graf <G> se ve většině tisků s doloženými majuskulemi objevuje samostatně (47 tisků), 25 tisků užívá vedle <G> také <I>/<J>; jak je vidět v grafu 41, pokrývají oba typy tisků celé časové období, a setkáme se s nimi tedy v nejstarších i nejmladších tiscích našeho vzorku. Menší množství tisků obsahuje pouze <I>/<J> (7 tisků), tyto litery jsou vázané spíše na mladší tisky: až na ojedinělý výskyt v roce 1659 a posléze až 1830 pocházejí tisky z druhé poloviny 19. století. Litera <Y> se v tisku vyskytuje vždy společně s <G>, případně ještě s <I>/<J>; jak jsme uvedli výše, výskyt této litery je poměrně ojedinělý (dohromady jen ve 4 tiscích).

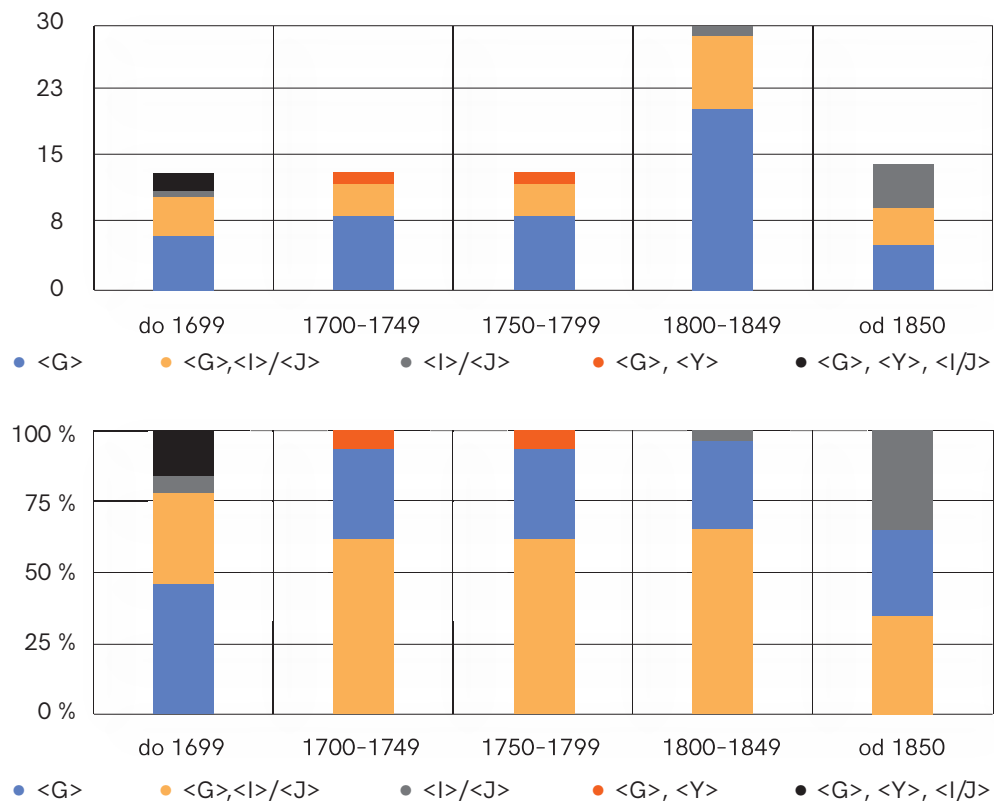
grafická podoba	počet tisků	datece
<G>, <I>/<J>	25	1641-1861
<G>	47	1650-1862
<G>, <Y>, <I>/<J>	2	1652, 1699
<I>/<J>	7	1659-1862
<G>, <Y>	2	1748, 1788
SUM	83	

Tab. 16 Způsob grafického záznamu majuskulního /j/ v analyzovaném vzorku.

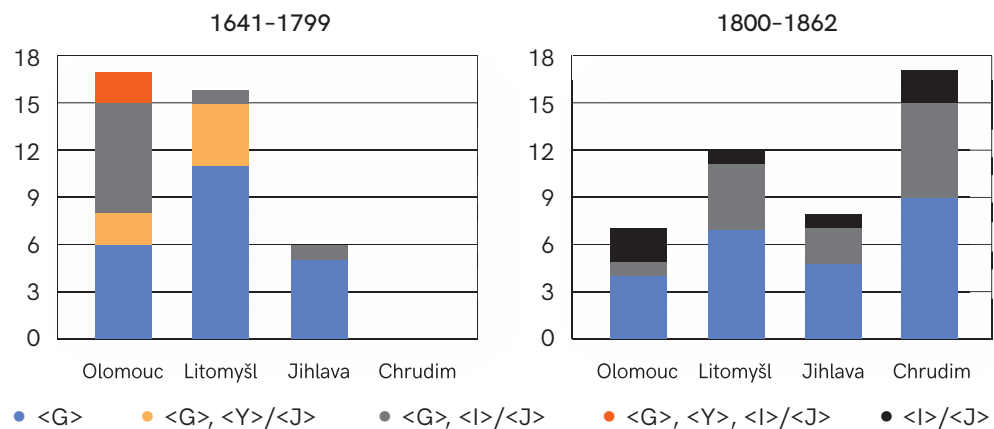

Graf 41 Přehled tisků vzhledem k záznamu majuskulního konsonantu /j/ na časové ose.
Uvedeny jsou jen nejčtenější souvšytky grafů.

Podíváme-li se na zastoupení jednotlivých typů tisků v různých časových obdobích (graf 42), můžeme pozorovat pozvolný ústup litery <Y> (poslední tisk z roku 1788) a naopak rozšíření počtu tisků, které obsahují pouze litery <I>/<J>, zvláště po roce 1850.

Graf 42 Přehled četnosti tisků vzhledem k zápisu majuskulního /j/ - absolutní (nahore) a relativní frekvence (dole).

Graf 43 Počet tisků vzhledem ke grafickému záznamu majuskulního /j/ v jednotlivých tiskárnách před rokem 1800 (vlevo) a od roku 1800 (vpravo).

Z hlediska jednotlivých dílen se nejvíce odlišují tisky z olomoucké produkce 17. a 18. století, v níž se ještě setkáme s méně tradičními kombinacemi liter, způsobenými sazbou litery <Y>, která v tiscích jiné produkce není doložená (graf 43).

V této kapitole jsme představili výsledky ortografické analýzy 88 kramářských písňových tisků publikovaných v rozmezí let 1641–1852 v regionálních tiskárnách v Olomouci, Litomyšli, Jihlavě a Chrudimi. Pro účely analýzy jsme vybrali pravopisné jevy, které během sledovaného období podléhaly změnám nebo které se vyznačovaly (s historickými změnami často související) variantností. Naším hlavním cílem bylo podat základní charakteristiku konkrétního ortografického jevu v analyzovaném textovém materiálu v různých časových obdobích.

Na základě provedené analýzy bychom mohli (s jistou dávkou zjednodušení) sledované období vývoje pravopisu kramářských tisků rozdělit do tří časových etap: (1) období přibližně do roku 1775, kdy se v kramářských tiscích zjevuje bratrský/tiskařský pravopis ve svých charakteristických změnách a variacích; (2) období přibližně od roku 1775 do roku 1850, kdy probíhají reformy českého pravopisu, které ojediněle pronikají do pravopisného úzu kramářských písní a postupně erodují tradici bratrského/tiskařského pravopisu; (3) období po roce 1850, kdy se v pravopisném úzu kramářských písní výrazně reflektují reformy českého pravopisu, které vedou k postupnému odklonu od tradice bratrského/tiskařského pravopisu. Pravopisné charakteristiky jednotlivých etap jsme vtělili do následující tab. 17:

	do 1775	1775–1850	po 1850
zápis /b/, /h/, /l/	poslední doklady <ḡ>, <ḥ> (1713), častá alografie <ɫ>–<ɭ>	klesá počet tisků s <ɭ>	žádný tisk s <ɭ>
zápis /u/	běžná alografie <<v>> a <<u>>	klesá počet tisků s <<v>>, poslední doklady ze 30. let	žádný tisk s <<v>>
zápis /ú/	poslední doklady <uo>, <Vo> (1652, 1655) a <ũ> (1746), dominuje <û>, jeden doklad <ú> (1652)	především <û>, narůstá počet dokladů s <ú> (1846, 1850, 1862)	
zápis /ou/	pouze <<au>>	první doklad <<ou>> ve 30. letech, ale stále dominuje <<au>>	převažují doklady s <<ou>>, ovšem grafém <<au>> je nadále frekventovaný
zápis /v/	beze změny, pouze <<w>>		

	do 1775	1775–1850	po 1850
zápis /i/	digraf <ij> definitivně nahrazen unigrafem <j> (1699)	beze změny, pouze <j>	
zápis /j/	dominuje <<g>>, často doplněné o <<y>> a/nebo <<i>>	klesá počet tisků s <<y>>, roste počet tisků s univerzálním <<g>>	objevuje se <<j>> (1857), ale stále převažuje <<g>> (samostatně nebo s dalšími alografy)

Tab. 17 Pravopisné charakteristiky jednotlivých etap.

Z našeho výzkumu vyplývá, že během celého sledovaného období nezůstával pravopis kramářských tisků neměnný, ale vyvíjel se (někdy více, jindy méně dramaticky). Přelomovou fází se podle očekávání jeví první polovina 19. století, kdy probíhaly zásadní reformy novočeského pravopisu. Tiskaři většinu změn přijímali s jistým zpožděním, což je vzhledem ke konzervativnímu vkusu konzumentů kramářských tisků pochopitelné (např. dlouhý proces zanechání dvojího *l* či pozvolné zavádění grafému <<j>> pro značení konsonantu /j/). Některé pravopisné jevy dokonce zůstaly až do 60. let 19. století vůči obrozenským reformám imunní: jde především o zachování minuskulního grafu <j> v platnosti dlouhého /i/ namísto grafu <i> a zachování grafému <<w>> v pozici konsonantu /v/. Naše analýza nicméně odhalila i to, že někteří tiskaři diskuzi ohledně změn (novo)českého pravopisu někdy předjímalí a některé jevy začínali uvádět do své praxe ještě předtím, než byly přijaty v rámci obrozenských reforem ve 40. letech 19. století (zejm. jde o záznam diftongu /ou/ jako <<ou>>, bližší jeho skutečné fonémické realizaci, a sjednocení grafické podoby vokálu /u/ zanecháním grafému <<v>> ve prospěch <<u>>).⁵³⁸

Z našeho výkladu pravopisné problematiky plyne, že v případě prosazování některých změn hrála roli lokální tradice, především u starších dvou tiskařských center v Olomouci⁵³⁹ a Litomyšli. Naši analýzu jsme bohužel nemohli založit na širším ma-

538 Celou situaci lze nahlížet také tím způsobem, že tiskaři přistupovali k navrhovaným změnám pravopisu s různou mírou ochoty dle *obtížnosti* požadavku. Pozorovali jsme, že se tiskaři nebránili požadavkům na zjednodušení rozkolísaného pravopisu ve prospěch jedné z variant zápisu (např. zrušení alografie <l>–<ł>, <<v>>–<<u>>), méně ochotní však byli v nahrazení zavedeného způsobu značení novým (<<j>> místo <<g>> v platnosti /j/, <i> místo <j> v platnosti /i/, <<v>> místo <<w>>); snad jedinou výjimku vůči tomuto pravidlu představuje postupné nahrazování <<au>> novým <<ou>>. Důvodem dvojího metru v přístupu k návrhům pravopisných změn může být jak zmíněný konzervativní vkus konzumentů kramářských tisků, tak používání zastaralých sad (novo)gotického písma, které novými grafy nedisponovaly a jež si tiskaři z finančních důvodů možná nebyli schopni pořídit (srov. také níže).

539 Byť zrovna v Olomouci šlo o tradici přerušenu v první polovině 19. století, kdy se produkce kramářských tisků přesunula se Škarniclovou oficínou do Skalice. Halouskova tiskárna není pokračovatelkou staré olomoucké tiskárny, ale jde o nově založený podnik bez vazby k tomu dříve sledovanému.

teriálu, který by zastupoval reprezentativně produkci jednotlivých tiskařů (faktorů) v celém sledovaném období (většina tisků je nedatovaná a bez uvedených údajů o tiskaři). Nicméně i tak lze na základě našeho výzkumu získat jistou představu o drobných rozdílech mezi tiskárnami. Nejstarší olomoucké tisky se od ostatních tisků liší např. přítomností archaických digrafů <uo>, <Vo> a grafu <ŭ>. Litomyšlské tisky se v komparaci s dalšími tiskárnami vyznačují dlouhou tradicí alografie /b/ a /h/, ale naopak relativně brzkým odstraněním litery <ł>. Navzdory těmto odchylkám jsme však nepozorovali, že by jednotlivé lokální tradice směřovaly ke vzniku tiskařských (ev. lokálních) alternativ dobového pravopisu. Přes všechny zvláštnosti a specifické variace se hlavní vývojový proud ubíral přibližně stejným směrem (s drobnými odchylkami v časové projekci). Dokonce mladší tiskárny z Chrudimi a Jihlavy, u kterých bychom při absenci kontinuální tradice ze 17. století očekávali větší inklinaci k pravopisným inovacím, se svým vývojem neodlišují od zbývajících dvou tradičních tiskáren. A někdy jsou dokonce tradičnější, jak ukazuje zachování alografie <l>–<ł>, která se po roce 1800 postupně vytrácela z pravopisného úzu a která se udržela nejdéle právě v těchto dvou mladších tiskárnách, zatímco tradiční tiskárny v Litomyšli a Olomouci literu <ł> ze své produkce chvatně vyřazovaly.

Rozdíly mezi pravopisnou stránkou jednotlivých tiskáren (tiskařů) úzce souvisejí s použitými písmovými sadami. I když je nutné naše pozorování v této otázce přijímat velmi obezřetně, přesto je zřejmé, že prosazování pravopisných změn a z toho plynoucí existence pravopisných variant byly použitými písmovými sadami ovlivněny. Jako příklady můžeme uvést rozsah dvojího *b*, *h*, *l* či rozsah variace konkurenčních podob <ij>–<j> pro /i/ (podmíněných nejspíše přítomností slitku <ij>). Přijetí obrozenských pravopisných reforem mohlo být v případě některých pravopisných jevů brzděno setrváním starých novogotických sad ve výbavě tiskařů, právě to mohlo mít přímý vliv na zachování starší podoby <j> pro /i/ místo <í> či <<w>> pro /v/ místo <<v>> ještě v 60. letech 19. století. Problematiky vlivu použitých písmových sad na pravopisnou podobu českých tisků od 17. do 19. století jsme se ovšem mohli kvůli materiálovému omezení jen dotknout – v budoucnu bude třeba tuto otázku podrobit hlubšímu studiu, které zohlední použité písmové typy a jejich písmový stupeň, resp. velikost, jejich vztah ke zvolenému formátu tisku a také k jiné produkci dané tiskárny.

Fingovaná impresia

Martin Drozda

Za tisky s fingovaným, případně falešným impresem se označují exempláře, které z konfesijních, politických nebo obchodních důvodů skrývaly jak před čtenářem, tak před církevní a světskou cenzurou skutečný původ publikace. Fingováno mohlo být celé impresum, nebo pouze jeho část (místo tisku, datace, tiskařovo jméno).⁵⁴⁰ U kramářských tisků bývalo do poloviny 19. století běžně impresum alespoň částečně neuvedené, aby nebylo na základě tisku možné jednoznačně identifikovat konkrétního tiskaře a rok vydání. V důsledku snah vyhnout se povinnému předběžnému schvalování cenzurou značné množství tisků žádný údaj v impresu vůbec neuvádělo, případně obsahovalo pouze neurčitou frázi typu: „Vytištěno roku tohoto“.

Tisky s fingovaným impresem tvořily sice jen menší část produkce, rozhodně se však nejednalo o několik málo výjimečných případů. Ve sbírce Moravské zemské knihovny v Brně, ve které se nachází téměř 44 000 kramářských tisků, bylo fingované impresum identifikováno u více než tisíce z nich.⁵⁴¹ K fingování nakladatelsko-vydavatelských údajů u kramářských tisků přistupovala řada tiskáren působících v 19. století na českém území (chrudimská, jihlavská, litomyšlská, znojenská a další). Produkci těchto tisků již tedy nelze spojovat s ilegálně působícími dílnami, jak bylo typické ještě v době předbělohorské,⁵⁴² neboť tento fenomén je v případě kramářské produkce spojen především s obdobím první poloviny 19. století. V této době tiskárny již podléhaly státnímu dozoru, který nad nimi vedl převážně příslušný krajský úřad a gubernium.⁵⁴³

Samotná podoba impresia v kramářských tiscích se v průběhu 16.–19. století postupně proměňovala. Pro starší období bylo typické udávání jména tiskaře, který mohl být zároveň i nakladatelem a distributorem. V 18. století potom stabilně narůstal počet

540 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 404–405.

541 Ke sbírce kramářských tisků v Moravské zemské knihovně, viz MACHÁČKOVÁ, Romana. Kramářské tisky jako předmět sběratelství aneb cesty kramářských písní do moravských muzeí a knihoven. *Acta Musei nationalis Pragae – Historia litterarum*, 2021, roč. 66, s. 113–115. ISSN 2570-6861.

542 VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy*, s. 405.

543 Tamtéž, s. 458–460.

tisků, které žádné impresum buď vůbec neměly, nebo uváděly impresum neúplné, tedy se v něm nenacházely všechny údaje o místě tisku, tiskaři a roku vydání. Od poloviny 19. století potom lze v impresech sledovat postupnou diferenciaci jednotlivých aktérů knižního trhu s kramářskými tisky, kromě údajů o tiskařích se v nich objevují stále častěji i nakladatelé, distributoři a autoři. Impresum v té době začínalo také stále více sloužit jako prostředek reklamy jednotlivých tiskařů.⁵⁴⁴

Identifikace kramářských tisků s fingovaným impresem

Hlavním nástrojem k identifikaci kramářských tisků s fingovaným impresem je komparace dřvořezů, které se nacházejí zpravidla na titulní straně nebo v záhlaví na první straně s textem. Stejně jako v případě tisků bez impresu lze s jejich pomocí určit místo tisku a doložit tak záměrně nesprávné uvedení tiskařských údajů.⁵⁴⁵ Tato metoda však klade velké nároky na množství srovnávacího materiálu, protože k identifikaci fingovaných impres je nezbytné mít k dispozici dostatek tisků s identickými dřvořezy obsahujícími údaje o místě tisku. Vzhledem ke skutečnosti, že ikonografii kramářských tisků, zejména světské, byla zatím věnována jen malá pozornost,⁵⁴⁶ není v možnostech většiny institucí zpracovávajících sbírky kramářských tisků v současné době identifikovat tisky s fingovaným impresem. Protože bylo těchto tisků produkováno relativně velké množství, představuje do budoucna identifikace fingovaných tisků v jednotlivých sbírkách velkou výzvu. Kramářské tisky s fingovaným impresem ve fondu Moravské zemské knihovny byly v minulosti identifikovány z větší části Jaroslavem Vobrem, jehož sbírka tvoří hlavní část kramářských tisků této instituce. Velikost soukromé sbírky umožnila tomuto sběrateli provést komparaci dřvořezů a typografické úpravy a na jejím základě také fingované tisky identifikovat. V současné době jsou kramářské tisky s fingovaným impresem v Moravské zemské knihovně identifikovány zejména za pomoci interní ikonografické databáze kramářských tisků, díky které je možné vyhledávat exempláře se stejným dřvořezem a tvořit tak řady těchto tisků.⁵⁴⁷

Metoda identifikace fingovaného impresu na základě otisku dřvořezového štočku má však několik nástrah, se kterými se musí badatel i katalogizátor vyrovnat.⁵⁴⁸

544 Někteří tiskaři v impresu začali upozorňovat i na další prodávanou produkci (Alois Josef Landfras), případně upozorňovali na své zásluhy (Bedřich Stýblo) nebo spojitost s důležitými institucemi (Antonín Halouska). Např. VK-0016.405 (*Tisk a sklad B. Stýbla, majitele rytířského kříže řádu sv. Silvestra, pro zásluhy o katolické písemnictví*), VK-0011.971 (*Tisk uniwersitní kněhťiskarny A. Halousky w Olomouci*), ST1-1486.561 (*Tiskem Aloisia J. Landfrasa a Syna, wydawatelů mnoha schwálených, užitečných a wybórnych, gakož i giných poučných a zábawných kněh*).

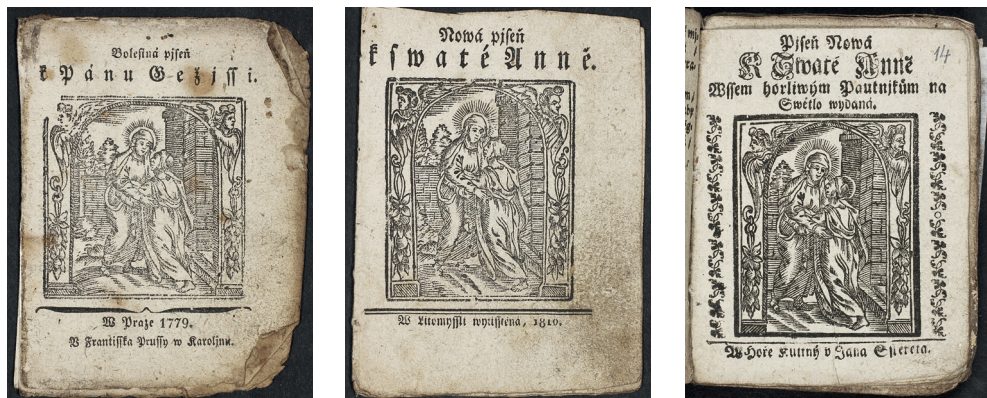
545 PETRÝL, Josef. Obrázkový štoček, s. 366–368.

546 Hlavní dílo tvoří katalog biblické a křesťanské ikonografie z tisků, které se nachází ve sbírkách Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, viz HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II.

547 V současné době je v této interní databázi evidováno více než šest a půl tisíce vyobrazení.

548 PETRÝL, Josef. Obrázkový štoček, s. 366–368. VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 29–31.

Dřevořezy od sebe jednotliví tiskaři často kopírovali, což vedlo ke vzniku velmi podobných štočků. Jejich dlouhodobým používáním docházelo navíc i k jejich opotřebení, které způsobovalo, že se v detailech mírně proměňovaly, a tak určit, kdy se jedná o otisk jednoho štočku v delším časovém rozmezí, a kdy se jedná o zdařilou kopii, může být v řadě případů velmi náročné. Štočky byly v některých případech používány i sto a více let, a za tu dobu také změnily několikrát majitele. Děděny, případně prodávány byly spolu s dalším vybavením tiskařské dílny, a protože docházelo i k přesunům tiskáren mezi jednotlivými městy, stěhovaly se s nimi také štočky. Při identifikaci fingovaných impres je proto nezbytné znát rovněž vývoj jednotlivých tiskařských dílen.

Obr. 71 Ukázka zdařilé nápodoby dřevořezu s motivem navštívení Panny Marie z pražské, litomyšlské a kutnohorské tiskárny. Až po zaměření se na detaily (spodní patka rámu, stromy v pozadí) je možné zjistit, že se nejedná o otisk jednoho štočku.⁵⁴⁹

Dřevořezy tak mohou být běžně spojovány s více tiskárnami, a proto je nutné podrobit spojení konkrétních štočků s jednotlivými tiskárnami základní historické kritice, při které je nezbytné přihlídnout k historii jednotlivých podniků. Právě z důvodu užívání štočků v delším časovém období je nutné přihlídnout také k typografické úpravě tisku, která může výrazně napovědět o jeho stáří, a tím také zvýšit pravděpodobnost určení správného místa tisku. Typografická výzdoba navíc nebyla kopírována v takové míře jako figurální dřevořezy, a tudíž lze kombinovat komparaci dřevořezů a typografických ozdob. Konfrontace dřevořezů s typografickou výzdobou výrazně zvyšuje pravděpodobnost správné identifikace fingovaného tisku, a naopak významně redukuje chybovost analýzy. Z výše uvedeného tedy vyplývá, že analýza identifikace fingovaných impres je zcela závislá na existenci rozsáhlé databáze ikonografického materiálu kramářských tisků, kterou současná vědecká i laická veřejnost zatím stále postrádá.

Jako konkrétní příklad lze demonstrovat identifikaci fingovaných impres na užívání dřevořezového štočku s motivem Panny Marie – piety taferlské z chrudimské

⁵⁴⁹ MZK, VK-0001.554; VK-0003.155; VK-0000.255, přív.13.

tiskárny.⁵⁵⁰ Největší množství otisků tohoto štočku ve sbírce Moravské zemské knihovny pochází z třetí čtvrtiny 19. století z Chrudimi, z produkce tiskárny Stanislava Pospíšila, z čehož lze celkem prokazatelně doložit, že tento štoček používala právě tato tiskárna. Otisk štočku známe také z tisku vyprodukovaného Františkou Košinovou,⁵⁵¹ vdovou po chrudimském tiskaři Josefu Janu Košinovi, a tisku Jana Hostivíta Pospíšila z Pardubic.⁵⁵² Ten na základě smlouvy s Františkou Košinovou provozoval od roku 1850 chrudimskou tiskárnu, stejně jako tiskárnu v Pardubicích, kam byl v době jeho provozování chrudimské tiskárny štoček pravděpodobně převezen. V roce 1856 předal Jan Hostivít Pospíšil chrudimskou tiskárnu synu Stanislavovi a štoček se poté vrátil do Chrudimi.⁵⁵³

Obr. 72 Dřevořez s motivem piety taferlské na chrudimských a pardubických kramářských tiscích.⁵⁵⁴

Výše popsané užívání dřevořezového štočku tak vlastně dokládá kontinuitu Košinovy tiskárny v 19. století a netřeba zpochybňovat pravost lokace zmiňovaných tisků. Uvedený dřevořez se ale kromě těchto tisků nachází také na několika dalších tiscích s lokacemi, které s historií Košinovy tiskárny nemají nic společného. Z impres se u nich dovídáme o údajném tisku v Praze, Skalici a Žitavě.⁵⁵⁵ Vzhledem k tomu, že dřevořezy obsahují stejná (a typická) poškození na okrajích,⁵⁵⁶ lze vyloučit, že by se

550 Tento dřevořez obsahuje i ikonografický katalog kramářských tisků Markéty Holubové (ilustrace I.453), viz HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II., s. 203.

551 MZK, VK-0000.079, přív. 12.

552 MZK, VK-0011.551.

553 MZK, VK-0013.508.

554 MZK, VK-0010.413; VK-0011.551; VK-0013.508.

555 MZK, VK-0006.364, VK-0013.802, VK-0013.262. Obdobně pro Jihlavu VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 36–43.

556 Šikmý pruh v levém dolním okraji a otvory od červotoče v horním levém okraji.

jednalo o otisky zdařilých kopií štočků dalších tiskáren. Tyto tisky tak lze určit jako tisky s fingovaným impresem, a vzhledem k užití typografii lze předpokládat, že jejich tvůrcem byl chrudimský tiskař Josef Jan Košina. Za další důkaz toho, že tento štoček používala chrudimská tiskárna lze považovat i fakt, že se jeho originál nachází ve sbírce Regionálního muzea v Chrudimi, které ho v roce 1922 zakoupilo od tehdejšího majitele chrudimské tiskárny Františka Slavíka (obr. 74)⁵⁵⁷ a na záhlaví rubu titulního listu jednoho z těchto tisků se nachází dekorativní dřevorez, který lze prokazatelně spojit s produkcí chrudimského tiskaře Josefa Jana Košiny.⁵⁵⁸

Obr. 73 Dřevorez s motivem piety taferlské na chrudimských tiscích s fingovanými impresy.⁵⁵⁹

Obr. 74 Dřevorezový štoček s motivem Panna Marie – pieta taferlská.³⁶⁰

557 Regionální muzeum v Chrudimi, Společenské vědy, Lidové umění, štoček dřevěný, inv. č. LU268.

558 MZK, VK-0013.802.

559 MZK, VK-0006.364; VK-0013.802; VK-0013.262.

560 Regionální muzeum v Chrudimi, Společenské vědy, Lidové umění, štoček dřevěný, inv. č. LU268.

Obdobně je možné identifikovat také sady tisků se stejným dřevorezem, který pocházel ještě z původní Dekrtovy pardubické tiskárny a od 50. let 19. století ho užíval k výrobě kramářských tisků v Chrudimi i Stanislav Pospíšil. Jako příklad může posloužit dřevorez s motivem ukřižovaného Krista s trojicí osob (obr. 75). Stejně jako v předchozím případě je možné na jednotlivých tiscích sledovat typická poškození (zejména mezery v rámu), která vylučují možnost, že se jedná o otisk více štočků. Tento štoček byl použit v roce 1797 k výrobě kramářské písně v pardubické tiskárně Ignáce Václava Dekrta, v 1860 ho použil i Dekrtův pokračovatel Stanislav Pospíšil. Z období Josefa Jana Košiny, který překlenuje největší část doby mezi působením výše zmíněných tiskařů, pochází chrudimský tisk s otiskem stejného štočku, na kterém ale impresum uvádí jako místo tisku Těšín. Sekundárního užití štočků z Dekrtovy tiskárny k výrobě tisků s fingovaným impresem je možné najít více.⁵⁶¹

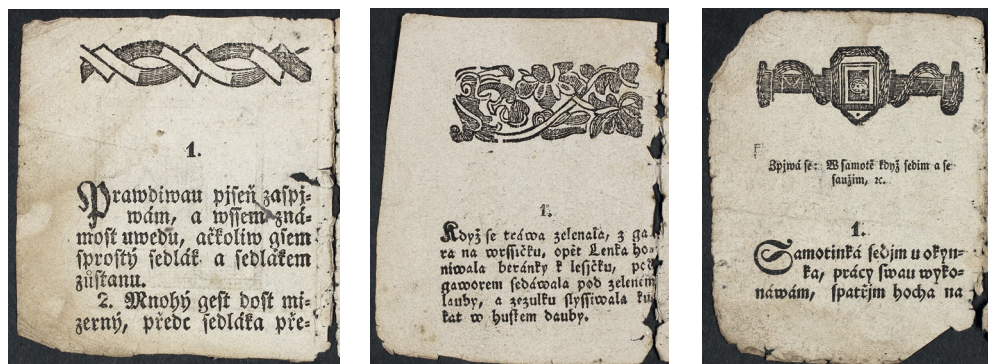

Obr. 75 Dřevorez s výjevem ukřižovaného Krista užitý původně na pardubickém tisku, následně na fingovaném těšinském tisku, a nakonec na tisku Stanislava Pospíšila v Chrudimi.⁵⁶²

K identifikaci fingovaných impres může dobře posloužit také užití štočků s nefigurálními dekorativními motivy, které nebyly příliš často napodobovány a vytváří tak jedinečné dřevorezy typické pro konkrétní tiskárny. Protože měly tyto dřevorezy převážně estetickou funkci, byly využívány podstatně častěji než jednotlivé figurální dřevorezy. Tyto větší dekorativní štočky navíc výrazněji vyniknou u menších regionálních tiskáren svojí hrubší specifickou podobou, která je na první pohled odlišná od další produkce fingované tiskárny. Pro zmiňovanou chrudimskou tiskárnu to byl např. typický geometrický pás, který je ve sbírce Moravské zemské knihovny doložen více než sto otisky (obr. 76).

561 Srov. vyobrazení I.302 v katalogu Markéty Holubové: MZK, VK-0001.186 (Pardubice, 1796), VK-0004.849 (fingovaná lokace - Praha), VK-0008.373 (Chrudim, 1859). Viz HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II., s. 138–140.

562 MZK, VK-0008.709, VK-0000.646, přív.14, VK-0007.338.

Obr. 76 Příklady užití dekorativních dřevořezů v záhlaví listu s textem na fingovaných tiscích chrudimské tiskárny.⁵⁶³

K určení kramářského tisku s fingovaným místem vzniku může napomoci také samotné impresum. Zpravidla se jedná o dva typy případů. První představuje užití jiného než běžně užívaného tvaru impressa na tisku dotyčné tiskárny. Jednotlivé tiskárny totiž často používaly ustálené fráze typické právě pro jejich produkci. Příkladem mohou být např. impressa užívaná ve skalické tiskárně: „W Skalici“, případně doplněné o jméno tiskaře („W Skalici u dědiců J. Škarnicla“ a podobně), nebo „Wytisštěná w Skalici“. Na žádném tisku ze Skalice se však nepodařilo doložit impresum ve tvaru „Tjskem w Skalicy“. Právě tato podoba poukazuje na skutečnost, že příslušný tisk je velmi pravděpodobně fingovaný.⁵⁶⁴ Stejně tak není typické, aby pražské tiskárny používaly pouze tvar „W Praze“ bez uvedení jména tiskaře,⁵⁶⁵ byť zde již nelze mluvit o pravidle. Druhým případem je zdvojení impressa nebo jeho části. U těchto tisků se často vyskytuje impresum jak na titulní straně, tak i za samotným textem a může obsahovat i údaj o povolení tisku cenzurou.⁵⁶⁶

Praxe a důvody produkce fingovaných tisků

K fingování impressa u kramářských tisků docházelo jen do poloviny 19. století, zrušení předběžné cenzury totiž vedlo i k ukončení této praxe. V případě čtyř zkoumaných tiskáren bylo užívání falešného impressa velmi disproportionální. Největší množství fingovaných tisků produkovala chrudimská tiskárna v době působení Josefa Jana

⁵⁶³ MZK, VK-0006.385; VK-0006.372; VK-0006.391.

⁵⁶⁴ Tento tvar užívala k tiskům s fingovaným impresem často chrudimská tiskárna. Viz např. MZK, VK-0006.382.

⁵⁶⁵ MZK, VK-0003.279.

⁵⁶⁶ Např. v *Nové písni o pravdivém zázraku, který se stal ve francouzské zemi* (fingovaný tisk z Litomyšle) se údaj o roce vydání nachází na titulní straně („W roku 1847“) a na poslední straně je uvedena informace o povolení cenzurou a impresum s místem a rokem tisku („S powolenjm c. k. Censury. W Prešburku 1847.“). MZK, VK-0003.282.

Košiny (1810–1848) a jeho manželky Františky (1848–1850). V jejich případě tvořily fingované tisky téměř třetinu veškeré kramářské produkce. Množství tisků chrudimské tiskárny s fingovaným impresem dokonce v první polovině 19. století převyšovalo produkci s uvedením místa tisku v Chrudimi.⁵⁶⁷ Také jihlavská tiskárna produkovala část tisků, nicméně ne tak velkou, s fingovaným impresem. Jaroslav Vobr odhadoval množství fingovaných tisků v této dílně vzhledem k celkové produkci kramářských tisků na zhruba 5 %, přičemž však započítával i produkci po roce 1850. Lze tedy předpokládat, že při omezení produkce na první polovinu 19. století by byl tento poměr fingované produkce ještě vyšší.⁵⁶⁸ Jen několika desítkami exemplářů jsou zastoupeny fingované tisky z litomyšlské tiskárny, v podstatě výlučně spadají do období působení Františka Bergra (1846–1852). V předcházejícím období se s fingováním tisků v Litomyšli nesetkáváme.⁵⁶⁹ Stejně tak z olomoucké tiskárny neznáme žádný tisk s fingovaným impresem, a to jak u tiskárny hirnleovsko-škarniclovské, tak i tiskárny Antonína Halousky. Obecně lze tedy sledovat menší, resp. nulovou produkci tisků s fingovaným impresem u etablovaných déle působících tiskáren (*Litomyšl, Olomouc*), které produkovaly i náročnější knižní díla, a naopak zvýšenou produkci fingovaných tisků u nově vzniklých regionálních tiskáren, pro které představovaly kramářské tisky důležitý zdroj příjmů.

Obr. 77 Vpravo dvě litomyšlské kramářské písně z počátku 19. století, vlevo píseň se stejným dřevořezem, byť z více opotřebeného štočku, s fingovanou lokací v Praze z doby působení Františka Bergra.⁵⁷⁰

567 Na základě analýzy kramářských tisků z fondu MZK, viz DROZDA, Martin. Chrudimské kramářské tisky s fingovaným impresem. *Knihy a dějiny*, 2022, roč. 29, č. 1–2, s. 137–158. ISSN 1210-8510.

568 VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 39.

569 Ve fondu MZK v Brně bylo identifikováno pouze 35 kramářských tisků s fingovaným impresem pocházejících z litomyšlské tiskárny. Řada z těchto tisků obsahuje buď v názvu, nebo textu časový údaj, který se vztahuje ke druhé polovině 40. let 19. století, čímž spadá do působení Františka Bergra. Menší množství fingovaných tisků může nasvědčovat tomu, že produkce tisků s fingovaným impresem spadala pouze do produkce tohoto tiskaře a předchozí tiskaři tyto tisky neprodukovali.

570 MZK, VK-0002.090; VK-0002.093; VK-0008.297.

Za hlavní důvod užívání fingovaných impres bývá považována snaha tiskařů, případně nakladatelů vyhnout se cenzuře. Kramářské písně měly podléhat, stejně jako knižní produkce, předběžné cenzuře,⁵⁷¹ čemuž se ale snažili tiskaři všemožně vyhýbat, většinou s odůvodněním, že pouze přetiskují starší tisky.⁵⁷² Produkce drobných kramářských tisků se soustřeďovala často do mimopražských tiskáren, které byly pod slabším úředním dohledem, zvláště pokud se zároveň nacházely i mimo krajské město. I když máme doklady o cenzuře mnoha kramářských tisků, z různých zpráv o zadržení kramářů, kteří prodávali značné množství neschválených tisků, lze sledovat, že cenzurní dohled nad touto produkcí zdaleka nefungoval ideálně. Kramářské tisky tak často ležely na samé hraně cenzurního dohledu a ani značné finanční postihy za produkci a distribuci neschválených tisků neodradily tiskaře od jejich produkce. Fingování impres tak představovalo jednu z možností, jak předejít, případně oddálit policejní prohlídku tiskárny, kde tisk vznikl. Řada příkladů dohledání tiskařů necenzurovaných tisků policejními úřady však ukazuje, že státní instituce v té době již dokázaly místo tisku většinou efektivně dohledat.⁵⁷³

Praxe produkování tisků s fingovaným impresem ale nemusela být vždy spojena se záměrným uvedením smyšleného místa tisku do impres. Vzhledem k běžné praxi přetiskování celých kramářských tisků konkurenční tiskárny nelze vyloučit, že tisky s fingovaným impresem vznikaly také kompletním zkopírováním sazby tisku z jiné tiskárny, a to včetně impres. Tiskaře k tomu mohlo vést i přesvědčení, že pokud tisk vytiskla jiná tiskárna, cenzurou už předtím tisk schválený byl. Tuto tezi podporuje např. několik verzí *Nábožné písně o Panně Marii a jejím skonání* z jihlavské tiskárny (obr. 78 – uprostřed). Známých je minimálně šest variant sazby této písně jihlavské produkce, které jsou ale všechny uváděny s údajem o tisku v Litomyšli, pět z nich je datováno do roku 1809.⁵⁷⁴ Jednotlivé tisky se od sebe liší menšími odchylkami v typografické úpravě sazby, poslední tisk obsahuje navíc více tiskařských chyb v samotném impresu („W itomyssli 180.“).⁵⁷⁵ Tisk tak vznikl pravděpodobně sazbou podle stejné předlohy, u které se ale nezkušený sazeč dopustil množství chyb. Vzhledem k opakované sazbě stejné písně se také nezdá pravděpodobné, že by údaj o vydání v roce 1809 odpovídal realitě, protože v případě komerčního úspěchu by se dalo předpokládat spíše navýšení dalšího nákladu než čtyřikrát během jednoho roku opakovat sazbu celého tisku. Zdá se proto pravděpodobnější, že sazba byla v tomto případě zcela přebrána z tiskové předlohy, aniž by impresum odpovíдалo realitě.

571 WÖGERBAUER Michael et al. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, s. 237. ISBN 978-80-200-2491-6.

572 SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století*, s. 73.

573 WÖGERBAUER Michael a kol. *V obecném zájmu*, s. 255; VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 43.

574 Tisky obsahují stejný název, dřevořez a impresum, odlišují se ale na prvním pohled užitím linky (jednoduchá, ozdobná, dvojlinka, trojlinka, bez linky). MZK, VK-0000.036,přív.33; VK-0000.607,přív.6; VK-0000.772,přív.1; VK-0007.408; VK-0007.409.

575 MZK, VK-0007.458.

Obr. 78 Dřevořez s motivem Panny Marie Květnovské. Vpravo pravděpodobně původní předobraz z litomyšlské tiskárny, uprostřed hrubší nápodoba z Jihlavy užitá na fingovaném tisku, vlevo stejný dřevořez již na přiznaném jihlavském tisku.⁵⁷⁶

Za druhý, byť méně pravděpodobný důvod vzniku kramářských tisků s fingovaným impresem, bývá považována motivace vyrábět tisky s fingovaným impresem ve snaze odlišit je od zbytku vlastní produkce, a tím jim zajistit jistou jedinečnost, která by vedla k jejich lepšímu odbytu.⁵⁷⁷ Např. popularitu skalických tisků na našem území dokládá jejich četné zastoupení ve špalíčcích a lze předpokládat, že skalické kramářské tisky byly minimálně na Moravě všeobecně známé. I díky užívání archaických dřevořezů značné umělecké hodnoty byly tyto tisky velmi populární,⁵⁷⁸ a lze v jejich případě předpokládat, že právě známost tisků skalické tiskárny mohla mít vliv i na prodej fingovaných tisků. V praxi totiž běžný kupec na první pohled v podstatě nemohl rozpoznat, že se o skalický tisk nejedná. Na druhou stranu se v případě prodeje těchto tisků přímo v tiskárně vystavoval tiskař značnému riziku, protože v případě úřední prohlídky tiskárny existovala vysoká pravděpodobnost, že úřady fingování impresu u dotyčných tisků odhalí.

576 MZK, VK-0000.664,přív.45; VK-0000.097; VK-0007.907.

577 VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky*, s. 34; PETRÝL, Josef. K funkci obrázků kramářských tisků. Pomůcka k jejich bibliografii. *Český lid*, 34, 1947, č. 4, s. 77. ISSN 0009-0794.

578 K dřevořezům skalické tiskárny, z nichž významná část byla užívána k výrobě kramářských písní, viz ŠEFCÁKOVÁ, Eva. *Drevené štočky*, s. 109–132; TÁŽ. Hans Baldung Grien, s. 97–123.

Špalíčky kramářských tisků

Martin Drozda

Letáková forma kramářských tisků značně omezovala jejich životnost. Absence desek, které by chránily před manuálním poškozením tisku, malý rozsah a nízká hodnota vedly často k jejich zániku. Projevem snah o zachování bylo uspořádávání jednotlivých tisků k sobě a následné svazování do rozsáhlejších konvolutů, které jsou označovány jako *špalíčky*. Praxi svazování tisků dohromady vděčíme za zachování velké části kramářských tisků, což dokládají jak tisky svázané ve špalíčcích, tak jednotlivé tisky, které většinou nesou stopy po všíti do konvolutu v podobě děr od jehly na levém okraji. Kromě samotného zachování exemplářů mají špalíčky význam také proto, že jako soubor nesou samy o sobě informační hodnotu.⁵⁷⁹ Tyto konvoluty toho mohou napovědět mnoho o nakládání s kramářskými tisky a lze z nich zkoumat např. zájem jejich tvůrců/sběratelů, rozšíření obchodu s kramářskými tisky nebo sociální zařazení, věk a pohlaví příjemců kramářských tisků.⁵⁸⁰

Práce s jednotlivými špalíčky však přináší množství metodologických úskalí, která je nutné při jejich interpretaci brát v úvahu. Hned v úvodu je nutné si uvědomit, že okolnosti vzniku těchto souborů byly velmi různorodé a rozhodně nelze vznik všech špalíčků spojovat s prvotními odběrateli kramářských tisků. Množství špalíčků bylo v pozdější době převázáno, spojováno do větších souborů, případně z nich byly tisky vyvazovány nebo dokonce vytrhávány. Poté, co začaly plnit kramářské tisky funkci sběratelského artiklu, docházelo také ke vzniku sběratelských špalíčků, u kterých preferovali jejich tvůrci zpravidla jiná kritéria výběru než původní primární odběratelé.⁵⁸¹ K vazbě docházelo také při uspořádávání sbírek kramářských tisků v různých institucích za účelem zajištění jejich ochrany před poškozením.⁵⁸²

579 PETR TYL, Josef. Špalíčkové soubory kramářských tisků českobrodského muzea. *Vlastivědný sborník Českobrodská*, 2, 1959, s. 73–74.

580 PETR TYL, Josef. Obchodní dosah, s. 396.

581 Takovým příkladem mohou být špalíčky, které vlastnila a s největší pravděpodobností i vytvořila rodina Niklova z Čáslavi. Dochovány jsou dva špalíčky, nicméně jejich číslování ukazuje, že existovaly minimálně tři. Ve třetím svazku se nachází 74 tisků z let 1690–1868. Na první pohled mladší usňovou vazbu doplňuje rukopisně nadepsaná titulní strana s textem: „Lidové písničky světské i pobožné od roku 1690–1868. Svazek III. Obsahuje 74 písniček.“. MZK, VK-0000.735; VK-0000.736.

582 RYŠÁVÁ, Eva. Sbírka kramářských tisků Knihovny Národního muzea. *Acta musei nationalis Pragae – Historia litterarum*, 2021, roč. 66, č. 3–4, s. 122. ISSN 2570-6861.

Nejvíce informací o stáří špalíčku podává většinou samotná vazba a desky. Ve starším období byly tisky svazovány často velmi primitivně, někdy pouze za pomoci jehly a nití. Tisky se často všívaly přímo do obalu, který tvořil nejčastěji pruh plátna, usně nebo papíru.⁵⁸³ Tyto materiály mohly mít dříve zcela jinou funkci a teprve sekundárně posloužily jako materiál pro tvorbu desek konvolutu. Desky tak vznikly např. z nepotřebných formulářů,⁵⁸⁴ listů papíru s rukopisnými záznamy⁵⁸⁵ a lze předpokládat, že i látkové materiály sloužily původně jako část oděvu. Užití těchto materiálů spolu s primitivní vazbou naznačuje, že se může jednat o špalíčky, jejichž tvůrci byli původní kupci/recipienti této produkce, a nikoli pozdější sběratelé. Naopak novější, většinou usňová nebo knižní vazba a ořízka knižního bloku naznačuje pozdější vazbu, případně převazbu původního špalíčku.

Obr. 79 Příklady vazby špalíčků kramářských písní – všití do pruhu látky, knižní vazba, hřbet sešitý nití.⁵⁸⁶

Při interpretaci špalíčků představuje klíčový aspekt existence provenienčních údajů, které by podávaly informace o historii vlastnictví. Tyto údaje tvoří většinou nejrozumnější rukopisné poznámky nacházející se buď přímo v tisku, nebo na deskách konvolutu. Ačkoli se rukopisných poznámek nachází na kramářských písních relativně velké množství, zdaleka ne všechny souvisí s identifikací jejich majitelů. Velkou část tvoří totiž např. číslování stran/tisků v rámci špalíčku, poznámky k nápěvům, úpravy tiskařských chyb nebo pouhé přepisy části textu, na kterých si jejich majitelé procvičovali psaní. Pokud se na tisku nachází poznámka o jeho majiteli, často se omezuje pouze na jméno (a příjmení), případně rok, z čehož nelze konkrétní osobu

583 RYŠÁVÁ, Eva. Vazby špalíčků ve sbírce Knihovny Národního muzea v Praze. *Knihářský Bulletin*, 1997, roč. 3, s. 13–14. ISSN 1211-1759.

584 MZK, VK-0000.134.

585 MZK, VK-0001.012.

586 MZK, VK-0000.026; VK-0000.736; VK-0000.176.

v pramenech dohledat.⁵⁸⁷ Podrobnější údaje o vlastních tisků se nacházejí spíše výjimečně, nicméně právě takovéto špalíčky mají velkou vypovídací hodnotu o sociálních, kulturních a hospodářských aspektech kramářských tisků.

Příkladem špalíčku s dobře zachovanými provenienčními údaje je např. špalíček Františky Liebigarové.⁵⁸⁸ Na pruhu papíru, do kterého je věván, se nachází rukopisná poznámka: „Tento špalíček byl stařenky Františky Libigerové z Dolního Újezda č. 2 (rozené Dohnalové 17. XI. 1840 – Jezernice)“. Další prameny potvrdily existenci Františky Dohnalové (1841–1909), která se však podle záznamu v matrice narodila až 23. listopadu 1841 jako dcera jezernického sedláka Františka Dohnala.⁵⁸⁹ Z matrik se dále dozvídáme, že se 26. ledna 1864 skutečně provdala za sedláka Jana Liebigera z Dolního Újezda,⁵⁹⁰ se kterým měla poté i několik dětí.⁵⁹¹ Ve špalíčku Františky Liebigarové se nachází celkem 30 kramářských písní datovaných mezi lety 1850 a 1886. Tisky tak zcela korespondují s dobou života majitelky tohoto špalíčku, v případě nedatovaných tisků napovídá typografie, že písně pocházejí zhruba ze stejného období.

Obr. 80 Špalíček Františky Liebigarové.⁵⁹²

Pokud bychom přijali tezi, že tisky byly prodány přibližně v roce jejich tisku, lze konstatovat, že první tisky obdržela Františka Liebigarová v době, kdy jí bylo přibližně

587 Např. „Johann Dostal. 1859“ (MZK, ST1-0145.400,přív.31); „J. Kosař“ (MZK, VK-0000.140,přív.79); „František Hanak“ (MZK, VK-0000.120,přív.30); „Po mamince + M. Machulkové“ (MZK, VK-0000.104,přív.17); „Patřj Franzovi Rihahovi“ (MZK, VK-0000.754,přív.16).

588 MZK, VK-0000.134.

589 ZA Opava, pobočka Olomouc, Sběrka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 6828, sign. LVII2, Matrika narozených římsko-katolické farnosti Jezernice, 1827–1871, s. 54. Chybu v době narození lze přičíst vzniku záznamu až po smrti Františky Liebigarové, pravděpodobně prostým odečtením věku od roku úmrtí.

590 Tamtéž, inv. č. 6831, sign. LVII5, Matrika oddaných římsko-katolické farnosti Jezernice, 1859–1890, s. 14.

591 Tamtéž, inv. č. 6702, sign. LIII3, Matrika narozených římsko-katolické farnosti Jezernice, 1855–1886, s. 66, 77.

592 MZK, VK-0000.134.

devět let, tedy v době, kdy už měla umět číst. První tisky proto pravděpodobně dostala darem od někoho z rodiny, ať už rodičů, kmotra, případně prarodičů. Naopak nejmladší tisk pocházející z roku 1886 s písní k Panně Marii Hostýnské mohla zakoupit přímo na pouti ve Svatém Hostýně, který je od Dolního Újezda vzdálený zhruba 30 kilometry. V tom roce bylo Františka Liebigarové 45 let. I když Františka Liebigarová zemřela až v roce 1909,⁵⁹³ většina tisků z jejího špalíčku byla vytištěna do roku 1870 (26 z 30 tisků), tedy do její 29. let. Svou roli zde sehrál zcela jistě postupný úpadek kramářské tvorby, nicméně nelze podceňovat ani skutečnost, že většina tisků pochází z doby jejího dospívání a z doby kolem svatby a krátce po založení rodiny.

Mezi tisky zcela převládají písně duchovní (26 z 30 tisků), mezi kterými dominují christologické (11 kusů) a mariánské písně (10 kusů). Ty doplňuje píseň ke sv. Jeno-věfě, sv. Cyrilu a Metodějovi a píseň o poutnících putujících ke sv. Jakubu. Na pomezí mezi písní duchovní a světskou je píseň o narození znetvořeného dítěte s animálními prvky, což je dobově interpretováno jako boží trest za hříchy lidstva a nedostatečnou pokoru před Bohem.⁵⁹⁴ Nedatované světské písně obsahují primárně téma lásky dvou mladých lidí. Špalíček je tak dokladem zbožnosti Františky Liebigarové, a taktéž dokládá, že příjemci kramářských tisků byly na venkově také ženy.⁵⁹⁵

Špalíčky kramářských tisků umožňují také rekonstruovat obchodní dosah jednotlivých tiskáren, které tyto tisky produkovaly.⁵⁹⁶ Rozdíly v produkci kramářských tisků byly totiž mezi jednotlivými tiskárnami výrazné. Zatímco pro některé tvořila tato produkce jeden z nejdůležitějších zdrojů příjmů,⁵⁹⁷ u jiných představovala zanedbatelnou část výroby, protože tiskárna měla dostatečné zisky z jiných výnosnějších zakázek (tisk knih, zakázky od státních institucí apod.). V případě zmiňovaného špalíčku Františky Liebigarové si lze na první pohled všimnout sedmi písní z nedaleké tiskárny Amálie Škarniclové z Hranic.⁵⁹⁸ Tato tiskárna produkovala primárně pro lokální trh, a proto nepřekvapí, že její produkce představuje zhruba čtvrtinu tisků v rámci špalíčku. Překvapivě nejhojněji jsou ale zastoupeny skalické tisky (11) tvořící více než třetinu konvolutu, což dokládá jejich obrovské rozšíření na moravském trhu. O poznání méně jsou zastoupeny tisky z Olomouce (3) a Litomyšle (5). Po jednom tisku, spíše z pozdějšího období, pochází písně vytištěné v Uherském Hradišti, Opavě, Prostějově a Frýdku.

593 ZA Opava, pobočka Olomouc, Sbírka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 9853, sign. LIII13, Matrika zemřelých římsko-katolické farnosti Dolní Újezd, 1885–1915, s. 148.

594 MZK, VK-0000.134, přív.1.

595 Což dokládá množství záznamů ze špalíčků obsahujících ženská jména, např.: MZK, sign. VK-0000.028 (Františka Hanke), VK-0000.103 (Anna Neprašová), VK-0000.681 (Zdeňka Skleničková).

596 PETRÝL, Josef. Obchodní dosah, s. 399.

597 PETRÝL, Josef. O výrobních otázkách, s. 252.

598 Viz MAZALOVÁ, Ludmila. Amálie Škarniclová – poslední představitelka moravské větve tiskařské rodiny. In: *Obrazy ženy v kramářské produkci*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008, s. 71–97. ISBN 978-80-87112-09-0.

Uvedený špalíček je ukázkou konvolutu, který vytvořila s největší pravděpodobností pouze jedna osoba. V případě těch rozsáhlejších lze ale předpokládat, že tisky sbíralo i více generací, což dokládá delší časové rozpětí tisků ve špalíčku i rukopisné poznámky se jmény více osob se stejným příjmením.⁵⁹⁹ Tisky do desek mohly být vsívány jak postupně, čehož jsou dokladem chronologicky uspořádané tisky ve špalíčku, tak jednorázově po nashromáždění jejich většího množství. V takovémto případě mohly být spojeny tisky, které se hromadily v rodinách několik desetiletí. Kramářské písně totiž mohly kvůli náboženskému obrázku na titulní straně plnit i funkci devocionálie tradičně ukládané ve svatém koutě, a díky tomu se mohly zachovat relativně dlouhou dobu. Řada špalíčků byla později převázána a následně předávána formou daru mladším členům rodiny.⁶⁰⁰ Některé špalíčky jako předmět určený k darování vznikaly již v 19. století, jak dokládá např. špalíček určený pro Annu Volkovou v textilním obalu s vyšíтым darováním.⁶⁰¹

Zaměření jednotlivých špalíčků vypovídá o zájmech jejich tvůrců. Vzhledem k dobové zbožnosti a funkci, kterou duchovní kramářské písně plnily, ve většině špalíčků převažují náboženské tisky. Svým jednoduchým jazykem a menším rozsahem umožňovaly totiž praktikovat duchovní rozjímání i méně gramotným čtenářům. Mezi špalíčky však najdeme také exempláře, ve kterých se nacházely téměř výlučně světské písně, nejčastěji s tematikou spojenou s obdobím dospívání a hledáním partnera.⁶⁰² Většinou špalíčky obsahují jak duchovní, tak světské písně dohromady a není výjimkou, že se mezi písňovými tisky nacházejí také modlitby, méně často i části knih. I když je většina špalíčků značně různorodá a nelze o jejich historii mnoho zjistit, můžeme se setkat také s řadou specifických exemplářů. Mezi takovéto konvoluty lze řadit např. poutní špalíčky obsahující výhradně tisky spojené s regionálními nebo vzdálenějšími poutními místy. Dalším specifickým typem špalíčků nacházejících se ve sbírce Moravské zemské knihovny v Brně jsou cenzurní špalíčky, obsahující znojemské, brněnské a jindřichohradecké tisky z 50. let 19. století. Jednotlivé tisky v nich jsou opatřeny rukopisnými poznámkami o přijetí cenzurním úřadem, později byly předány Františkovu muzeu v Brně, kde byly pravděpodobně také svázány do knižní vazby.⁶⁰³

599 Např. rukopisné poznámky: „Bína Václav“ (MZK, VK-0000.103,přív.34) a „Karel Bina narozen dne 22. M. srpna 1879“ (MZK, VK-0000.103,přív.53) nebo „Martin Janíček“ (MZK, VK-0000.180) a „Franz Janíček“ (MZK, VK-0000.180,přív.6).

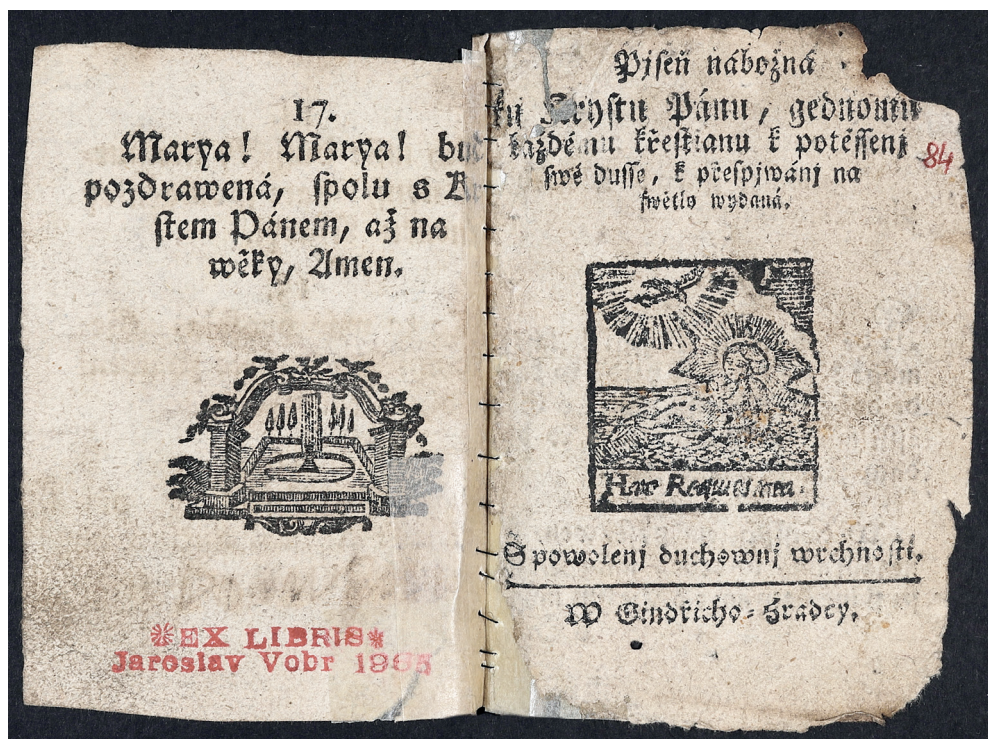
600 Takovým špalíčkem je např. nově svázaný špalíček s věnováním na předsádce s textem: „Z pěsniček po naší mamince k vánocům věnuje Valince M. 1941.“ MZK, VK-0000.671.

601 MZK, VK-0000.330; DUFKA, Jiří. Špalíček písní pro Annu Volkovou. In: KOSEK, Pavel, Hana BOČKOVÁ, Martin DROZDA, et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 56–57. ISBN 978-80-7028-532-9.

602 MZK, VK-0000.149.

603 MZK, VK-0000.549, VK-0000.553, VK-0000.554, VK-0000.555, VK-0000.562, VK-0000.564, VK-0000.565. Srov. RYŠÁVÁ, Eva. *Sbírka kramářských tisků*, s. 122.

V průběhu 20. století výrazně vzrostl počet sběratelů, kteří soustavně budovali sbírky kramářských tisků. Našli bychom mezi nimi jak drobnější sběratele disponující sbírkami o několika stech písničkách, tak sběratele, po kterých se zachovaly sbírky mající tisíce, případně i desítky tisíc tisků.⁶⁰⁵ Řada špalíčků proto nese provenienční údaje spojené s těmito sběrateli.⁶⁰⁶ K nejvýznamnějším sběratelům patřili Josef V. Scheybal (1928–2001), Rudolf Hlava (1911–1988) a Jaroslav Vobr (1939–2013). Právě posledně zmiňovaný vytvořil během svého života sbírku zhruba 40 000 kramářských tisků, mezi nimi i více než 800 špalíčků. Tato rozsáhlá sbírka v sobě obsahuje také menší soubory jiných sběratelů, které se Jaroslav Vobrovovi podařilo získat. Jedná se mimo jiné o soubor špalíčků Františka Slámy,⁶⁰⁷ mezi jednotlivinami lze

Obr. 82 Razítko „Ex libris Jaroslav Vobr“ ve špalíčku kramářských tisků.⁶⁰⁸

605 HLAVA, Rudolf. Soukromé sbírky kramářských písni. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 361–365. ISSN 0231-9896.

606 Např. razítka: „Frant. Tichánek inspektor banky Slavie v Boskově“, „Ze sbírky Rudolfa Hlavy“ nebo „Ex libris Jaroslav Vobr“.

607 Konkrétně se jedná o špalíčky číslo 593–622 (MZK, VK-0000.593 – VK-0000.622), které představují konvoluty od různých osob z celé Moravy. Řada z těchto špalíčků je uložena v obalu, který poskytuje informace o předchozích majitelích, např. Josefa Vrbky z Nákla (VK-0000.595 – VK-0000.602), Anny Kouřilové ze Židlochovic (VK-0000.593), Karla Hlineckého z Čejkovic (VK-0000.614).

608 MZK, VK-0000.040, přív. 83.

najít i kusy ze sbírky Rudolfa Hlavy.⁶⁰⁹ V současné době je sbírka kramářských tisků Jaroslava Vobra součástí fondu Moravské zemské knihovny v Brně a tvoří největší dochovaný sběratelský soubor těchto tisků na českém území.

Stejně tak začínaly budovat sbírky kramářských tisků některé paměťové instituce, díky kterým se do dnešní doby zachovalo největší množství kramářských tisků. Tyto sbírky vznikaly většinou dlouhodobě na základě darů a nákupů, v současné době tak disponuje sbírkami kramářských tisků velké množství regionálních muzeí.⁶¹⁰ Většinou se v nich nacházejí stovky až nižší jednotky tisíc exemplářů. Největší sbírky se nacházejí v Knihovně Národního muzea a Moravské zemské knihovně, v obou případech přes 40 000 kusů.⁶¹¹ Rozsáhlejší sbírky je možné najít také v Muzeu Českého ráje v Turnově (cca 12 000 kusů) nebo ve Vlastivědném muzeu v Olomouci (cca 7 500 kusů). Středně velké sbírky můžeme nalézt také v knihovnách odborných institucí.⁶¹²

609 Např. MZK, VK-0013.667; VK-0008.708; VK-0013.599.

610 MACHÁČKOVÁ, Romana. Kramářské tisky, s. 113–115; DRAGONOVÁ, Martina, SZTURCOVÁ, Monika. *Kramářské tisky ze sbírky Památníku Petra Bezruče Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2019. ISBN 978-80-87789-60-5; SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Kramářské písně ze sbírky Muzea Vysočiny Pelhřimov*. Pelhřimov: Muzeum Vysočiny Pelhřimov, 2016. ISBN 978-80-87228-14-2.

611 RYŠAVÁ, Eva. Sbírká kramářských tisků, s. 122.

612 HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2021. ISBN 978-80-88081-31-9.

Závěr

V předložených sondách do podoby kramářských písňových tisků jsme se pokusili odpovědět na otázku po informačním potenciálu konkrétních dochovaných exemplářů. S mírnou nadsázkou jsme se tázali, co z nich můžeme zjistit, aniž bychom je četli. Odpovědi lze shrnout do několika bodů. Především nám jednotlivé exempláře zprostředkovávají vlastní dobovou kategorizaci z pohledu výrobce. Zadruhé dílenská perspektiva je zásadním klíčem pro porozumění exempláři. V neposlední řadě mohou získané závěry přispět k lokalizaci a dataci neatribuovaných tisků, resp. k jejich zpřesnění. Vedlejšími důsledky těchto závěrů je potom důraz na ekonomické aspekty výroby jako nutný rámec pro jakékoliv úvahy o podobě kramářských písňových tisků.

Kategorizační schopnost titulních stran u drobné tištěné produkce nebyla dosud příliš akcentována. Při zohlednění velkého množství vydávaných publikací a nižších čtenářských kompetencí předpokládaného publika je až zarážející malá pozornost věnovaná tomuto aspektu. V zájmu producentů těchto tiskovin jistě bylo nabízený sortiment jednoduchým vizuálním způsobem zpřehlednit a podpořit tak jeho prodej. Do základních skupin rozčlenil skupinu samotný formát a do značné míry také dřevorezová vyobrazení. Formáty byly ve všech čtyřech dílnách poměrně pevně spjaty s určitými obsahy a tento vztah se rozvolnil až v polovině 19. století. Písňe v němčině, v jistém období zpravodajské písňe, modlitební texty a další skupiny kramářských tisků byly tištěny v odlišné velikosti od standardní šestnáctky. V polovině 18. století se v souvislosti s definitivním vydělením světských témat písni objevují také specifická vyobrazení, určená už přímo pro kramářskou produkci. Starší náboženské tisky totiž obvykle přejímaly otisky štočků určených pro knižní ilustraci, případně jejich zmenšených kopií. Pro nová témata vznikla nová, generická zobrazení, která již dopředu počítala s využitím u většího počtu písni. Navazující výzkum by mohl být věnován názvům, které jisté obsahové kategorie také naznačují. Sousedství *Historická píseň*, *Kratochvilná píseň*, *Žalostivá píseň* aj., která předcházejí vlastnímu vyličení obsahu v následné části názvu, uvozují zcela odlišné texty. Pozice na začátku názvu a často i typografické zvýraznění jejich kategorizační potenciál naznačují.

Dílenská perspektiva je bez pochyby určující pro výslednou podobu tisku. Právě proto jsme se soustředili na pouze na vybrané tiskárny a vlastním kapitolám

k materiálovým aspektům předsadili úvodní texty shrnující na základě dostupné literatury jejich fungování. Dílny s delší tradicí (olomoucká a litomyšlská) využívaly daleko rozsáhlejší tiskárenský fundus a v mnohém také déle zůstávaly u zavedených zvyklostí. Zřejmé je to zejména u litomyšlského podniku, v jehož sazbách se objevují i litery, od jejichž používání se už jinde dávno upustilo. Podobně dřevořezová vyobrazení závisela do značné míry na aktuálním vybavení dílny. Starší tiskárny tak mohly využít sady pořízené původně pro knižní ilustraci, nebo se jimi alespoň inspirovat při vytváření zmenšených kopií. Naopak tiskárny, které vznikaly až na přelomu 18. a 19. století (v našem vzorku reprezentované pardubicko-chrudimským a jihlavským podnikem), mohly disponovat menším počtem písem a sady dřevořezových štočků pořizovaly nárazově. Vedlejším efektem těchto vstupních akvizic nových dílen potom byl například dobře rozpoznatelný styl používaných vyobrazení, zřetelný zejména na příkladu písňových tisků z Chrudimi. Podobně důraz na provozní aspekty malých tiskáren vysvětluje fingovaná *impresa* jako způsob, jakým si malé tiskárny v první polovině 19. století hledaly místo na slunci.

Ekonomický kalkul tiskáren představuje naprosto zásadní mantinel, který musí nutně rámovat všechny úvahy o materiálových aspektech kramářských písňových tisků. Od něj je třeba odvíjet úvahy o užívaném papíru, kdy mohlo být pro tisk jednoho vydání využito několika druhů papíru, protože byl prostě aktuálně na skladě. Písňe byly skládány vždy jen z části tiskového archu, aby se cena nezvyšovala šitím složek k sobě. Ještě po polovině 19. století byla pro tisk písni využívána švabachová a frakturová písmena, i když běžně se už české knihy tiskly antikvou. Publikum bylo na novogotické typy stále uvyklé, a ty tak alespoň našly využití. Ekonomický kalkul se dotýkal i času potřebného na přípravu a kvality sazby. Předběžná cenzura v první polovině představovala komplikaci: nejenže prodlužovala dobu potřebnou k vytištění písňe o posouzení cenzorem, ale navíc mohlo dojít k vrácení písňe z důvodu odhalených chyb v tisku způsobených nedbalou sazbou nebo věroučné problematičností předkládaných děl (část tisků obsahovala vyložene pověřené texty). Docházelo tak k uvádění záměrně matoucích údajů o vydání, které měly odvést případnou pozornost úřadu od skutečného výrobce.

Poznatky obsažené v předkládaných vybraných kapitolách mohou v mnoha ohledech pomoci také s lokalizací a datací tisků vydaných bez nakladatelských údajů a téměř každá kapitola upozorňuje na možnosti zpřesnění takové evidence. Kombinace několika takových charakteristik potom může místní určení tisku stanovit s vysokou pravděpodobností. Přítomnost strojového papíru, k jehož základnímu vizuální odlišení podáváme návod, může vyloučit dataci do 18. století, možnosti lokalizace papíru pomocí filigránů se naopak nejeví jako výrazněji využitelné. Výskyt specifických grafémů v textu může indikovat vazbu tisku ke konkrétní dílně. Srovnávací analýzy dřevořezových vyobrazení se díky nově vytvořené databázi osvědčily jako užitečný nástroj pro připsání písňového tisku k dílně i pro určení tisků s fingovaným *impresem*. Zpřesnění evidence otisků štočků má potenciál přispět i k dataci, protože postupem času docházelo k opotřebením dřevěných razidel a míra poškození tak může indikovat také dobu použití. Co možná nejpřesnější evidence dochovaných exemplářů je

nutným předpokladem pro interpretaci, kterou je nutné při tak velkém počtu písní založit na standardizovaných a počítačově zpracovatelných datech.

Autonomní téma představují vizuálně atraktivní špalíčky, uživatelské konvoluty, které při hodnocení potenciálu materiální podstaty českých kramářských tisků nelze pominout. Na rozdíl od zmíněné producerské kategorizace nesou špalíčky stopy recipientského členění. Zde je však třeba rozlišovat, zda se jedná o perspektivu uživatelskou (tj. ke zpěvu nebo četbě), sběratelskou (motivovanou vytvoření úplného souboru podle určitého klíče), nebo jejich kombinaci. Každopádně obě možnosti ukazují na až na následně používaná třídění, které nemohl výrobní proces tisku ovlivnit. Konkrétní příklad také demonstroval, jak je možné využít známé provenienční údaje ze špalíček k poznání jejich recepce, tématu, které podobně jako materiální aspekty dochovaných exemplářů stále zůstává ve stínu studia textů.

* * *

Několikaletá práce s kramářskými písňovými tisky nám pomohla také lépe definovat potřeby a úkoly dalšího výzkumu ze zvolené perspektivy – ostatně i z toho důvodu jsme předkládanou práci koncipovali jako soubor vybraných kapitol, nikoliv jako komplexní syntézu. Zásadní význam pro uchopení tématu kramářských písňových tisků má zejména stanovení počtu vydávaných písní, četnosti jejich vydání a míry jejich dochování, kterého je třeba docílit klasickou bibliografickou prací. Spíše než všeobíhající národní bibliografie se v této chvíli jeví jako vhodnější právě zmíněný dílenský přístup, který umožňuje potřebné zaměření na detail a na variantní vydání, jež úzce souvisejí s výrobou kramářských písňových tisků.

Soupisové práce nebudou moci ignorovat dřevořezová vyobrazení. Studium vazby užitého obrazu k obsahu písně, stejně jako možnost dílenského určení neatribuovaných tisků vyžadují zpřístupnění dostatečného korpusu, který takové práce umožní. Vzhledem k faktu, že v rámci projektu byla obrazová databáze vytvořena nad rámec plánovaných prací, bude nutné pro zveřejnění hledat dodatečnou finanční podporu. Zpřístupnění musí vycházet z tematického členění, podobně jako u klíčů k určování přírodnin; dílenské určení bude výsledkem práce s touto databází.

Velkou výzvu představuje doplnění standardizovaného evidenčního záznamu. Práci s takto rozsáhlými datovými soubory si nelze představit bez pomoci výpočetní techniky a volně tvořený textový popis v tomto ohledu neumožňuje formulaci sofistikovanějších dotazů. Z pohledu analýzy podoby tisků se jedná zejména o způsob zápisu sazby titulních stran a vlastního písňového textu. Nedostupnost standardizovaných dat nám zabránila zařadit tuto kapitolu již do této knihy. Vedle písňových tisků je třeba věnovat pozornost i další kramářské produkci, která nám může pomoci písně lépe kontextualizovat. Máme v tomto ohledu na mysli především modlitební texty, které jsou svým uspořádáním písním nejbližší a i sami uživatelé je řadili do společných špalíček. Na rozdíl od písňových textů zde ovšem postrádáme metodiku jejich strukturovaného popisu. Formulování obecnějších závěrů, které by masu těchto dokumentů charakterizovaly, je tím významně sníženo.

Při rekapitulaci výzev je třeba připomenout, že analyzovány byly jen některé dílny a že při neuváženém zobecnění našich závěrů mohou vznikat slepé skvrny. Výběr sledovaných dílen se řídil především snahou srovnat produkci tradičních a nově zřizovaných dílen, bez toho, že bychom v tu chvíli měli vhled do skutečného obsahu sbírky. Z dnešního pohledu by bylo třeba doplnit sondy do vydávání kramářských písňových tisků v konkurenčním prostředí Prahy, v tiskárnách s nadregionální distribuční sítí (např. Jindřichův Hradec, Skalica), a v dílnách, které vznikly až v 60. letech 19. století. V návaznosti na poslední uvedenou skutečnost, bude třeba zaměřit pozornost i na kramářské písňové tisky vydané v poslední třetině 19. století. Při časovém vymezení této knihy jsme pracovali s předpokladem, že vrchol kramářské produkce leží v 18., či na přelomu 18. a 19. století. Objem dochované produkce nás však přesvědčuje, že ústup samostatně vydávaných písňových tisků trval déle a byl velmi pozvolný.

* * *

Pohled na tisky z perspektivy konkrétních dochovaných exemplářů rozhodně neusiloval o oddělení formy od obsahu. Snažili jsme se naopak přílišné zacílení na obsah doplnit o chybějící prvek jejich fyzické podstaty. Významným faktorem, který by měly zohledňovat i literárněvědné studie představují výrobní okolnosti tisku. S textem nečteme jen záměr autora nebo upravovatele, ale také výsledek práce sazeče a tiskaře. Výslednou podobu ovlivňuje také tradice předchozích vydání. Jednotlivé kapitoly jen potvrdily, že zvolená cesta byla správná a úkolem příštích let bude tento obraz doplnit a pokročit od vybraných kapitol ke komplexní práci o materiální povaze kramářských písňových tisků.

Resume

Czech Broadside Ballads: Chapters on Material Aspects brings into detailed focus the formal properties of Czech Broadside Ballads published in form of chapbooks containing song lyrics between the seventeenth and the nineteenth century. The printings, usually folded from a part of a printing sheet, are noteworthy in terms of their appearance (their size, condition, and manner of preservation, as well as the images and typeface used), yet concerns related to their physical state tend to be overlooked by researchers, who instead concentrate mainly on the texts or melodies these printed materials convey. We have therefore sought to supplement current knowledge regarding several selected aspects of broadside ballads and to answer the central, somewhat overstated, question: What can we learn from a Czech broadside ballad printing without actually reading it?

The book is the outcome of a five-year project called “Broadside Ballads in Historical Collections in Brno”, which involved cataloguing one of the two largest Czech collections of broadside ballads, namely the collection held by the Moravian Library, comprising over 40,000 items. Here we have attempted to capitalise upon our unique expertise gained from hands-on experience with thousands of specimens and on our thorough knowledge of the capabilities of the recently created database. The ability to process large amounts of data, combined with direct physical access to the individual prints, has allowed us to provide a perspective an ordinary researcher might find hard to gain. We have also taken advantage of our co-operation with linguists so as to broaden our bibliological (or historical) view to include the insights of other disciplines, engaging it in a dialogue that may help us answer the question of what extra-textual information is conveyed by broadside ballads.

The book is divided into three sections: the first is concerned with the material on which the texts were printed (the paper and its format), the second focuses on typefaces and images, and the final part discusses so-called “false imprints” – deliberately misleading declarations of the place of manufacture – and so-called “blocks” (*špalíčky*) – user- and collector-produced compilation volumes – owing to which the texts of Czech broadside ballads have survived in such large quantities.

Rather than conducting a comprehensive survey of Czech broadside ballads, we focused on four selected printing offices. Since we regard a Czech broadside ballad

printing primarily as an artefact produced by a particular printing office, the analytical chapters are prefaced by an extensive text on the history of the surveyed offices, their range of production, and their technical equipment. We studied two printworks with a long history – the workshop in Litomyšl and the one in Olomouc both operated continuously from the early sixteenth century until the end the period in question (around 1860) – and two printing offices established in the late eighteenth and early nineteenth century in Chrudim and Jihlava. Our intention in selecting these particular printing offices was to determine whether there was any difference between the work of older, well-established workshops and that of the newly founded enterprises emerging in regional urban centres. Tradition, it turns out, is an important factor with respect to thematic range, technological capacities, and the potential for tapping into distribution networks. Although new businesses developed their inventory mainly by imitating competitors, their simultaneous acquisition of woodcut illustrations made specifically for printing songs, for instance, introduced a distinct visual style. Using book illustration process blocks was considerably rarer.

The chapter discussing paper demonstrates the possibilities for elementary visual differentiation between handmade and machine-produced paper, and for determining the chronology of its use. In the first half of the nineteenth century, i.e. at the time they were switching to industrial paper for chapbooks, printers often bought inferior handmade paper from small paper mills, while probably occasionally using machine-produced paper left over from the more costly book printing, the decisive factors being presumably price and the efficient use of surplus sheets. The method for determining the purpose of the paper from its watermark, however, here comes up against severe limitations: the small format of Czech broadside ballads and the wear of the paper usually mean the watermark cannot be discerned. Moreover, our knowledge of paper production is still deficient, which hinders our ability to date prints by referencing the time interval when paper with a given watermark was being manufactured.

One of the elementary distinguishing features of Czech broadside ballads (or more generally “Czech chapbooks”) is their sextodecimo format (leaves with dimensions of approximately 10×8 cm). However, it should not be overlooked that surviving blocks have two formats: the sextodecimo and the octavo (approx. $14\text{--}17.5 \times 8.5\text{--}9.5$ cm), and that octavo blocks, moreover, include prints in a smaller, duodecimo format (with leaf dimensions of less than 15 and 8.5 cm, respectively). The choice of larger formats for particular texts was not random: in the printworks examined here, up until the mid-nineteenth century, the choice related to content. In the seventeenth and early eighteenth century, the octavo format was used to print songs about current events and (throughout the reviewed period) prayers, certain song genres, and, virtually without exception, also songs in German. Almost as a rule, several songs were printed on one sheet. The length of such printings gradually decreased from one half sheet (eight leaves) to the customary four leaves, although there are even specimens comprising no more than two leaves. Thus, the format reflects the contemporary classification of Czech broadside ballads that was assigned to the prints by the manufacturers and accepted by the clients.

The chapter on type series is mainly concerned with the use of different typefaces for both body type and emphasised type. Here, as in the section on orthography, the nature of the research questions required detailed work with a small sample of texts. This approach made it possible to roughly date the ascendancy of Fraktur: initially for textual emphasis and later, in the 1830s and 40s, in the body text proper. It may be assumed that this shift occurred in connection with the gradual adoption of roman type for Czech-language books and the emancipation from blackletter fonts characteristic in the germanophone environment. Older Schwabacher sorts were wearing out, but the Fraktur types the workshops had at their disposal were in better condition and remained in use for printing German texts. Fraktur could therefore meet the needs of the latest generation of clients accustomed to blackletter types. The chapter also demonstrates the importance of understanding the operating practices of each individual printing office: the use of Schwabacher was more persistent in some workshops, which may help to determine where unattributed prints were manufactured.

The woodcut image on the title page of a Czech broadside ballad or of a Czech chapbook is its most visually compelling feature. A separate chapter discusses the use of process blocks originally made for book illustration, particularly sets of religious motifs from the Gospels and homilies. Illustrations that did not fit the small sextodecimo format served as models for scaled-down copies. The emergence of secular topics in Czech broadside ballads with song lyrics in the latter half of the eighteenth century required that existing woodblock sets be expanded to include generic images designed specifically for chapbooks and used for printing similarly themed songs. Therefore, in some instances, the woodcut illustration provides another element of contemporary classification embedded into the print itself. New printing works established later would often simply adopt such images, sometimes with a clearly recognisable individual style of the carver.

Throughout the reviewed period, chapbooks with song lyrics were undergoing orthographic changes. In addition to the general trends observed across all print shops (transition from the so-called “Brethren” orthography to the “Modern” orthographic norm), the equipment of individual printworks must be factored into the interpretation. A major determinant in this respect was the option to use older sorts, especially in workshops with a longer tradition. Understanding the practice more thoroughly, however, will require a deeper analysis of a broader sample of the products of individual printing shops.

A closer look at false imprints links this phenomenon to the economic strategy of new printing offices that were emerging in the late eighteenth century. While in the Litomyšl workshop such deliberate misprints were rather sporadic (the Olomouc office had almost completely discontinued its manufacture of Czech broadside ballads by that time), in the Jihlava workshop, and particularly in the Chrudim one, they were a very common occurrence in the first half of the nineteenth century. There is also a clear connection to the abolition of preliminary censorship in the mid-nineteenth century, after which information on both printers and places of printing returns and fabricated data permanently disappears. In addition to using the standard forgery forms of imprints, possible methods for detecting a deliberately erroneous imprint

include a comparative analysis of the woodcuts. The image database created at the Moravian Library while the collection was being processed (so far not accessible externally) has the potential to improve accuracy when tracing the location of a large quantity of chapbooks that misleadingly declare a different place of publication.

The surviving “blocks” (špalíčky) are a valuable (if not easy to excerpt) source of information. A careful analysis should be conducted to ascertain, based on its state of preservation, whether a given volume was compiled primarily for ordinary use or as a collector’s item: in some cases it is even possible to determine the provenance of such blocks and infer their manner of use. In one instance, the identification of an owner helped demonstrate how the volume was compiled during her adolescence and early motherhood. Collector’s blocks may also reveal the geographical reach of their compilers or the scope of the distribution networks of individual printing offices. Here, let us reiterate one of the aspects related to blocks mentioned in the chapter on format: these blocks, whether compiled by ordinary consumers or collectors, impart information on the classification of Czech broadside ballads produced in a given period, which makes them a valuable source of information in their own right.

The circumstances of manufacture are an important factor that ought to be considered also by linguistic and literary research. A text not only imparts the intentions of the author and/or editor – as we read, we also absorb the work of the typesetter and printer. Its final form is also influenced by the tradition of earlier editions. A compilation chapter on individual printing offices gives us a better understanding of how important these facts actually are. What emerges as a decisive factor, in addition to continuity with earlier developments and the more extensive production resources enjoyed by older workshops (related, for instance, to the possibility of using older type series and woodcuts), are changes of personnel in managerial positions and especially the incipient modernisation of equipment in the second third of the nineteenth century. At that time, printers (or, more precisely, their workshop managers) were no doubt intermittently replacing work processes that had not changed in generations, and the results of these developments are reflected in the design of the prints as well as in the texts themselves.

By taking into account the material form of Czech broadside ballads in our research, we are rewarded with rich possibilities for expanding their interpretation. Printers sought to render the mass of produced goods more intelligible for their customers through visual cues, while keeping production costs at a minimum. The contemporary classification of minor prints based on their form yields a promising opportunity to expand current understanding of this specific segment of printed production. Still, it is always necessary to be aware of local production practices which may involve certain idiosyncrasies. In focusing our attention on selected aspects of individual prints, we are afforded a range of possibilities to date and localise a given chapbook more precisely, and, consequently, to use it more appropriately in answering a variety of research questions.

Primární zdroje

Uvádíme seznam tisků odkazovaných v poznámkách číslem příslušné bibliografie (pokud šlo o odkaz na vydání), nebo signaturou (pokud šlo o odkaz na konkrétní exemplář nebo tisk nevidovaný Knihopisem).

Seznam citovaných signatur kramářských a starých tisků

BL, General Reference Collection 1568/4788

Slabikář, aneb začátek cwičenj djtek, kterak se magj včít pjsmeny znáti, slabykowati a čjsti. W Litomyssli, 1819. Dostupné z: <http://explore.bl.uk/BLVU1:LSCOP-ALL:BLL01019667446>.

KNM, KP K 115i 1

Pjsničky Hystorické o Sw. Filipu a Jakubu Aposstolech Páně. W Holomoucy: v Mikulásse Hradeckého, (1641). K13572.

MGP, P 52

Nowina o Gednom Chudobném Człowěku, který žalostiwě Kmotra h[le]dal, wssak žádný mu té Lásky v[...]niti a Kmotrem býti nechtěl, a gaj geden Dwořák kterého on za Kmotra žádal Kmotrowstw se odřjkal a dǎblu se oddáwal, kterak Otec Duchownj tomu Chudobnému Kmotrem byl a co Dítě při Swatém Křtu promluwilo, čemuž geden každý z této Pjsničky lépegi wyrozuměti mocti bude. Wytisštěná w Holomoucy, 1712. Knihopis neuvádí.

MZK, 4-0007.730

Sonntags-Blatt für Gewerbe, Industrie, Handel und geselliges Leben. Iglau: Johann Rippl, [1848]–1869.

MZK, ST1-0041.979

BOCCACCIO, Giovanni. *Dvě kronyky: Prwnj o poctiwé a trpěliwé panj Kryzeldě, která mnoho protiwenstw w swém manželstw od swýho manžela snásela. Druhá o panj Lucrecyi, genž pro swau poctiwost sama se zamordowala.* Wytisštěné w Litomyssli, [cca 1801–1820].

MZK, ST1-0050.647, přív.4

PALMA MOČIDLANSKÝ, Sixt. *Pjsně o Nebeském Včenj, swatém žiwotu dobromyslném Vtrpenj a weselé smrti Mistra Jana z Husynce Aposstola, Mučedlnjka Gežjssowého a slawného Dědice Českého.* [Praha: Jiří Hanuš Lanškrounský, cca 1610]. K06799.

MZK, ST1-0092.652

D'ARRAS, Jean. *Kratochwjlna kronyka o ctné a sslechetné Panně Meluzyně: pro vkrácenj času wssem hystoryckým milownjcum na swětlo wydaná a zlepssená*. Gjhlawě: Wytisstěná a k dostánj v Jána Rippla, [cca 1832].

MZK, ST1-0110.957

SPANGENBERG, Johann. *Postylla Česká. K vžitku mládeži Křesťanské, w způsob Otázek složená*. Tisstěno w Prostějowě: skrze Jana Günthera, 1546. K15575.

MZK, ST1-0145.400,přív.31

Nowá příkladná Pjseň O Mordu: který se stal w kragj Holomauckém w okrěsu Zabřezkém, roku 1858. W Olomauci: Wytisstěná a k dostánj u Antonjna Halausky, 1859.

MZK, ST1-0374.069

Pjsničky Adwentnj, O Wtělenj Syna BOžjho, w Žiwot Panny Marye, wssem těm kteřj gi milugj, ku Potěssenj wydané a w nowě wytisstěné. Wytisstěná w Holomaucy, 1788. Knihopis neuvádí.

MZK, ST1-0481.588,A

Nařikánij plačtiwé, Aneb Nowina w Pjseň wведенá, o vkrutenstwj Tureckém nad vbohými Křestiany, nyněgssýho Roku 1614. kteřjž w Uhřjch pod mocy a Ghem Tureckým zůstawagij, od hodnowěrných a Včených Mužů w Latinském Jazyku na swětlo wůbec wydaná, ... Neyprwé wétisstěná w Městě Kossycých v Jana Fischera, a nynj Český. W Praze: J. S. [i. e. Jan Stříbrský], [cca 1601–1620]. K18705.

MZK, ST1-1486.561

Nowá Pjseň a neb prosba k Bohu w čas souženj. W Jindřichowě Hradci: Tiskem Aloisia J. Landfrasa a Syna, 1861.

MZK, ST2-0146.868

WUJEK, Jakub. *Postylla, Aneb Kázanij Ewangelitská, na Neděle a Swátky celého Roku: wedle obyčege Cýrkwě Swatě ... Dijl Druhý. Částka 1-2*. Wytisstěno a dokonáno w městě Lithomyssli: Andres Graudenc, 1592. K17059.

MZK, ST3-0098.675

Nowiny o Dwau potykagijcych se, totiž Turka Pohana, a Husaře Křestiana, kterak Turek Pohan pobijdl gest Husaře Křestiana, aby se s nim bil o Wijru, a neb Náboženstwj, a yak gest to potýkánij a neb Bitwa wykonána, a kdo swijtězyl, dále se dočtess. [W Starém Městě Pražském: Ssebestyán Oks z Kolowsy, 1565]. K06445.

MZK, STS-0002.369

Ewangelia A Episstoly Na Neděle a Swátky Přes celý Rok: Gakož y Passyge Krysta Gežjsse, dlé Wypsánj čtyr Swatých Ewangelistůw : Tež: Swato-Swatých Patronů a Dědičů Margkrabstwj Morawského, podlé Ržjmského Misálu a Obyčege, w nowě spořádané. Wytisstěné w Holomaucy, 1765. K02315.

MZK, STS-0050.669

Ewangelia A Episstoly Na Neděle a Swátky Přes celý Rok: Gakož y Passyge Krysta Gežjsse, dlé Wypsánj čtyr Swatých Ewangelistůw : Tež: Swato-Swatých Patronů a Dědičů Margkrabstwj Morawského, podlé Ržjmského Misálu a Obyčege, w nowě spořádané. Wytisstěné w Holomaucy, 1765. K02315.

MZK, STS-0137.503,přív.5

KOŤARA, Vojtěch. *Pjseň O Prawdě Krystowé: a geho gediné, swaté, wsseobecné, a prawé aposstolské Cýrkwi*. W Gjhlawě: wytisštěná v Fabyána Beynhaura, priwilegyrowanyho Impressora, [cca 1790–1831]. K09058.

MZK, STS-0449.267

Pjseň Nowá Aneb Truchliwé Wolánj K Maryi Panně: Neyswětégssý Rodičce BOžj, Obwzlasťně: Człowěka z tohoto Swěta se vbjragjcyho. Přetisštěná w Litomyssli: v Jana Kamenického, 1746. Knihopis neuvádí.

MZK, STS-0559.404

Pjseň aneb Pláč Krysta Pána. Wytisštěná w Holomaucy, 1747. K09055.

MZK, STS-0660.621

Ewangelia a Episstoly, S pěknými Figúrami, na Neděle a Swátky přes celý Rok: gakož y Passyge Krysta Gežjsse, dlé Wypsánj čtyr Swatých Ewangelistů : Těž Swato-Swatých Patronůw a Dědičůw Margkrabstwj Morawského, podlé Ržjmského Misálu a obyčege, w nowě a pořádně wytisštěné. Wytisštěno w Holomaucy, 1743. Knihopis neuvádí.

MZK, V3-0000.068

BAVOROVSKÝ, Tomáš. *Postylla Česka, A neb Kázáníj a weyklady na Eua[n]gelia, kteráž se w Nedělské dny přes celey Rok čtau, wěrně sepsána y Kázána*. Wytisštěno a dokonáno w Slawném Městě Holomúcy: v Jana Günthera, 1557. K01005.

MZK, VK-0000.001,přív.9

Žalostiwá Cesta GEžjsse Jozeffa a Marye z Nazaretu do Egipta, gaké Protiwenstwj a Auzkosti wystáti museli, k Duchownjmju Prospěchu složená. Wyisštěno w Litomyssli, 1713. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.001,přív.31

Dwě Pjsně Nowe. Prwnj, k Pánně Maryi. Wytisštěná w Litomyssli, 1745. K13096.

MZK, VK-0000.003,přív.52

Pjseň složená ku wětssj chwałě Panně Marii. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0000.004,přív.56

Prawdiwý Přjběh o spachané vraždě, nad gistým Kowářem bljž města Teplic. [Litomyšl, po 1824].

MZK, VK-0000.010,přív.9

Djlka Pána a spasytele nasseho Gežjsse Krysta, gak gest on na swětě byl, kterážto při gehu swatým hrobě Geruzalémě, léta 1655 nalezena bjti se praw. [Jihlava, cca 1790–1820]. K2179.

MZK, VK-0000.010,přív.10

Modlitba k Pánu Gežjsi, a k Panně Maryi. W Praze [fing., spr. Jihlava, cca 1790–1820]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.010,přív.23

We gméno ot+ce, Sy+na, y du+cha swatého wssegednoho hospodina na wěky požehnaného. [Jihlava, cca 1790–1820]. K16466.

MZK, VK-0000.010,přív.25

Prawdiwa pjeśń o turecké ukrutnosti. Praze [!]: k dostánj u wydawatele na starém městě, čjslo 1265, [cca 1801–1850].

MZK, VK-0000.027,přív.4

Pjeśń o swatém Křžži. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1855.

MZK, VK-0000.034,přív.13

Dwanácte Pátkůw, kterýž Pán Gežjš Krystus postiti se ráčil. A který čłowěk těch dwanácte Pátkůw zachowá a se posti, čłowěk blahoslavenau Pannenkau Maryi rodičku Božj dwanácte dnj před swau smrti uhlida, a bude gemu darowáno těchto sádum darůw Ducha swatého.
W Olomauci: Wytisštěna a k dostánj u Antonjna Halausky, 1859.

MZK, VK-0000.036,přív.10

Nowá Wánočnj Koleda, o Narozenj Krysta Pána. [Jihlava, cca 1790–1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.036,přív.33

Nábožná pjeśń k panně Maryi. o gegjm skonánj. W Litomyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0000.040,přív.83

Nábožná pjeśń k Pánu Gežjši. [Pardubice, cca 1800]. K08647.

MZK, VK-0000.052,přív.2

Nowá pjeśń mládencům a pannám pro vkrácenj chwjle a k obweselenj mysle na swětlo
wydaná. W Litomissli, 1794. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.053,přív.90

Nowá pjeśń mládencům a pannám pro vkrácenj chwjle a k obweselenj mysle na swětlo
wydaná. W Litomyssli wytisštěná, 1791. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.079,přív.12

Nábožná pjeśń k Panně Marii bolestný. W Chrudjmi: u wdowy Frant. Kossinowé,
[1848 nebo 1849].

MZK, VK-0000.081,přív.7

Wýtah ze žiwota sw. Mařj-Magdaleny, wssem ctitelům tauto pjsnj k rozgjmánj dáno.
W Gjhlawě: Tisk Jana Rippla, 1851.

MZK, VK-0000.082,přív.6

Pjeśń pro milé kragany nasse. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1859.

MZK, VK-0000.086,přív.7

Nábožna Pjeśń k Panně Marii Swatohorské. W Gjhlawě: Tisk Jána Rippla, 1858.

MZK, VK-0000.097

Nábožná pjeśń k panně Maryi. o gegjm skonánj. W Litomyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0000.100,přív.36

Pjsničky Adwentnj, O Wtělenj Syna BOžjho, w Žiwotě Panny Marye, wssem těm, kteří
gi milugj, ku Potěssenj wydané, a w nowě wytisštěné. Wytisštěné w Holomaucy, 1748.
Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.103,přív.34

HAIS, František. *Nová píseň pro naši mládež, všem dívkám ku povšimnutí o nevěrném*
milenci. [Praha]: Nákladem a sepsáním Františka Haise, [cca 1871–1880].

MZK, VK-0000.103,přív.53

MARTINEK, Josef. PÍSEŇ. „Věrná láska.“ V Praze: Tiskem J. Spurného, [cca 1880].

MZK, VK-0000.104,přív.17

Píseň k Panně Marii Svato-Horské: „Zdrávas Maria“. Ze Zášové: Nákladem Jiřího Raddy, [cca 1891–1900].

MZK, VK-0000.110,přív.38

Wolenj Milého. Nowý zpěw. Chrudjmi, 1810.

MZK, VK-0000.120,přív.30

Pobožná pješť k Panně Marii. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1858.

MZK, VK-0000.129,přív.21

Pješť Duchownj. W Gihlawy: Wytisstena v Fabiana Augusta Beinhauer, 1790. K07737.

MZK, VK-0000.130,přív.7

Prawdwiá pješť o nesšťastné bouři na moři, která wystěhowance do Ameriky ploucj překwapila, a gak skrze důwěrné wolánj k Marii Panně zázračně ochráněni byli.
W Chrudjmi: Pospjssilowska knihtiskár., 1856.

MZK, VK-0000.134,přív.1

Nowá pješť o truchliwém přjběhu. W Hranicjch: Tisk A. Škarniclowé, 1874.

MZK, VK-0000.140,přív.79

DRBOHLAV, Jan. *Píseň k Božímu Tělu.* Turnov: Tisk J. [Slu]k, [cca 1892].

MZK, VK-0000.147

PETRÁČEK, Jakub. *Nowá pješť o sedlském stawu.* Wytisštěná w Hradcy Králowé, [cca 1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.170,přív.50

Pješť Panně Maryi. W Litomyssli wytisštěná, 1798.

MZK, VK-0000.173

Nová píseň k uctění Panny Marie složená. v Chrudími. Tisk S. Pospíšila, [cca 1870].

MZK, VK-0000.180

Nowá pješť mládencům a pannám, pro obweselenj mysle na swětlo wydaná. W Litomyssli: Tiskem a nákladem Jos. Bergrowé, [cca 1863–1870].

MZK, VK-0000.180,přív.6

Nábožná Pješť k blahoslawené Panně Maryi. W Skalicy: u Škarnicla Synů, 1874.

MZK, VK-0000.198,přív.8

Truchliwe wzdechnutj k hlawičce Pána Ježjsse neb swatému Salwatoru. W Olomouci: Tisk Antonjna Halousky, 1855.

MZK, VK-0000.210,přív.52

Horliwá modlitba k swaté Anně. W Chrudjmi: Pospjssilowska knihtiskárna, 1856.

MZK, VK-0000.211,přív.17

Nábožná pješť k swatému Salwatoru, kteréhož zázračné wyobrazenj w městě Chrudimi se k vctěnj wynacházy, a rozličné milosti denně wděluje. Chrudimi: v Jozeffa Kossiny, 1816.

MZK, VK-0000.223,přív.11

Swěťská Pješť Mládencům a Pannám pro Obweselenj Mysle na Swětlo wydaná.
W Litomyssli wytisštěná, [cca 1781–1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.226,přív.3

Pjsně aneb Tři žalmy kagcý swatěhy Dawida. W Litomyssli wytisštěná, 1814.

MZK, VK-0000.229,přív.2

Pjseň při missijch. W Holomauci: Witisštěná a k dostánj u Antonjna Halausky, [1]853.

MZK, VK-0000.238,přív.8

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk Ant. Augusty, 1855.

MZK, VK-0000.250,přív.46

Wogenská Pjseň o gednom cýsařském Husaru, [kt]erý dwanáct Pruských Wogáků přemohl.
W Litomyšli, 1848.

MZK, VK-0000.253,přív.16

Nábožá [!] Pjseň o patnáctero trápenj Spasitele nasseho Ježjsse Krista. W Litomyssli:
Tisk Ant. Augusty, 1853.

MZK, VK-0000.253,přív.24

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1856.

MZK, VK-0000.255,přív.13

Pjseň Nowá K Swaté Anně Wsem horliwým Pautnjům na Swětlo wydaná.
W Hoře Kuttný: v Jana Sslereta, [cca 1763–1771]. K07273.

MZK, VK-0000.262,přív.35

Modlitby welmi nábožně k cti a chwále swaté ANNY. Wytisštěna w Gjhlawě,
[cca 1821–1830].

MZK, VK-0000.280,přív.33

Nábožná Pjseň [k] bolestné Matce Božj, pod Křjžem stogjcý. Wytisštěná w Gjhlawě,
[cca 1791–1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.303,přív.12

Nábožná pjsně k Panně Marii. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1860.

MZK, VK-0000.316

Pjseň aneb Nowina welmi žalostiwá a prawdiwá, Wyprawugjcý začátek Tyranstwj, Pálenj, Mordowánj a zagjmánj Lidj od Rebellantůw, Tatarůw a Turkůw, netoliko w Králowstwj Vherském, Margkrabstwj Morawském, ArcyKnjzetstwj Rakauském, ale y w giných okolnjch Mjstech. Též o Obleženj a Dobýwánj Cýsařské ResidencMěsta Wjdně, a gak týž Nepřjtel Turek od Widně odehnán gest. O čemž gedenkaždý pro Pamatku gi sobě kaupjc, lépegi wyrozumj. Neyprwé Německým Gazykem, a Nynj na Česko w Měště Litomyssly: v Danye Kamenického wytisštěno, 1683. K11866.

MZK, VK-0000.316,přív.1

Nowina gistá a Prawdiwá, Kteráž se stala Léta 1682. Den Swateho Antonjna Měsýce 17° Dne Ledna, a to w Králowstwj Polském, w Městečku Wzápoři, na Pomezy Tatarskym, kterak tam dvě Sestry byly, gedna chudobná a osyřelá, a druhá bohatá magjce gednoho Mlynáře: gak chudobná k nj přissla s ssesti Djtkami swými na obžiwenj, ona gich obžiwiti nechtěla, dwy Děti a tu vlastnj Sestru swau Přezalostně zamordowala, a gak se s nj dále stalo, gedenkaždý Křestian přezpjwagjc tu Nowinu, lépe z ni wyrozuměti mocy bude. Wytisštěna neyprwé w Krakowě w Polské Ržechi, a nynj sem přinessena a wytisštěná, Létha 1681. Litomyšl, 1682. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.316,přív.2

Nowina gistá a prawdiwá, Kteráž se stala za Regnem Kolinem, we Wsy Gelbdorffě Mjli odtud, bydlel tam Saused gedén, Zacharyásse Gméno Magjc, s Manželkau swau poctiwě se chowage, Syna gednoho swéwolného měl, se Otcy swému protiwil a gehu vbil, což Pán Bůh na něg dopustil hroznau Metlu, Massopustnj Neděli swého Otce s Matkau proklinal, magic do Kostela gjeti do Pekla gim welel, potom do Hospody ssel, a Tanec hrozný s gednau Děwečkau prowodil a pachal, Pán Bůh na ně dopustil že se we Dne y w Nocy přes celý Tegden pachtowati museli, a potom bjdně skončenj swé wzali, což gedenskaždý přespjwagjc, bude mocy lépe wyrozuměti: Neyprwé w Německém Gazyku, a nynj k žádosti Bohabogicých Lidj na Česko přeložená, a k Polepssenj Bezbožných wytisštěná, Roku 1703. [Litomyšl], 1703. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.316,přív.5

[Novina jistá a pravdivá o hvězdě a kometě s velikým, prve nikdy nevidaným ocasem, netoliko léta minulého 1680, ale i léta přítomného 1681 ... viděti se dala na jeden tisíc a dvaceti mil. ... Kdežto jest přidána písnička nábožná, v tyto nynější časy zpívati velmi prospěšná]. [Litomyšl, 1681]. K09686.

MZK, VK-0000.331,přív.6

Nábožná Pjeň k Panně Maryi. Swatohorské. W Holomauci: Wytisštěna a k dostánj u Ant. Halausky, 1852.

MZK, VK-0000.385,přív.10

Pjsničky Nowé na Zialmy Swatého Dawida složené, a giné k nimj přidané, nynj w nowé wytisštěné. W Holomaucy: v Mikulásse Hradeckého, 1652. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.395,přív.15

MNICH, Tomáš. Pjeň k Panně Maryi Hostýnské w křesťanských důležitostech. W Holomoucy: wytisštěná u Aloyzya Skarnycla, 1832.

MZK, VK-0000.402,přív.7

[List papeži Lvovi]. [Jihlava, cca 1801–1820].

MZK, VK-0000.411,přív.78

Pjeň o marnosti swětské. Nowá moda tak zwaná: „Raifroky“. W Gjhlawě: Tisk Jana Rippla, 1859.

MZK, VK-0000.438,přív.113

Weliká pobožnost aneb pět radostj a žalostj swaté Anny. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1857.

MZK, VK-0000.469,přív.7

Pjeň swětska. W Gjhlawě: wytisštěná v Fabyána Beynhaura, [cca 1790–1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.487

Nowý sspás, aneb spátečnj nářek může po swé zlé ženě. W Litomyssli, 1846.

MZK, VK-0000.498,přív.32

Pjeň k Swaté Anně. W Litomyssli wytisštěná, 1798. K07226.

MZK, VK-0000.534

Pjeň Horliwá Rozgjmánj Cesty Pána GEžjsse do Geruzaléma. Wytisštěná w Holomaucy: v Frantisska Antonjna Hirnle, 1744. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.541,přív.38

Pjseň O Panne Maryi Bolestné. Wytisštěná w Litomyssli, 1761. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.542,přív.8

Pjsničky Pobožné na Modlitbu Páně Otče náss, etc. a na Pozdrawenij Angelské, Zdráwas Marya, rč. W Litomyssli: v Jana Arnolta, 1664. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.542,přív.10

Pjsničky Pobožné, na Žalmy So. Dawida. Wytisštěné w Litomyssli: v Jana Arnolta, 1656. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.542,přív.11

Pjsnička Pobožná, w těchto nebezpečných časých gednomu každému pobožnému Křestianu zpjwati vžitečná. Knjžto gest druhá přidaná, w těchto nyněgssých Letech a poslednjch Dnech gaké hrozné a strassliwé wěcy den Saudnij předgitj magj. Podle Prorotstwj Pjsem Swatých z Starého y Nowého Zákona wybraná. Wytisštěné w Holomaucy: v Wjta Gindřicha Ettele, 1655. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.542,přív.12

Pjsničky dvě Pobožné Hystorycké, o Nalezenj a Powýssenj Swatého Křžže, na kterémž Pán GEžjss Krystus pro Spasenj nasse vmřjti ráčil. Wytisštěné w Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1691. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.542,přív.21

Pjseň o Swaté Panně Barboře Mučedlnicy Božij, a o Diwijch kterjž se dály při vtrpenij gegjm, y kterak pro Krysta Pána Krew swau wylila, a Mučedlnickau Smrt podstoupila. Wytisštěná w Lytomyssli: v Matausse Březyny, 1650. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.543,přív.5

Pjseň Hystorycká o Swaté Panně Barboře Mučedlnicy Božj,a o Diwjch, kterjž se dály při Vtrpenj gegjm. Wytisštěná w Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1686. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.543,přív.6

Pijsničky welmi pěkné a Pobožné w nowě složené. W Litomyssli: v Jana Arnolta, 1659. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.543,přív.19

Pjseň Hystorycká o Swatém Giřj Rytjři a Mučedlniku. W Holomaucy: V Jana Jozeffa Kyliána, 1676. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.546,přív.37

Nowá Pjseň k panně Maryi Fridecké. [Litomyšl, cca 1830].

MZK. VK-0000.565,přív.69

Andenken an die Mission. Olmütz: Gedruckt und zu haben bei A. Halauska, 1853.

MZK, VK-0000.592,přív.6

Smutný žalostiwý přjbeh, w nowau pjseň uwedený, kterak se stal w Pruském Polsku w městě Widawě dne 15. Listopádu roku 1844. zázrak skrze Sw. Jána, miláčka Pána Gežjsse Krysta. [Litomyšl], 1845.

MZK, VK-0000.607,přív.6

Nábožná Pjseň k panně Maryi, o gegjm skonánj. W Liotmyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0000.618,přív.28

*Nábožná pjeň k swaté Anně, wssem wěrným Ctjtelům k horliwému spjwánj na swětlo
wydaná. W Litomyssli, [cca 1781–1835]. Knihopis neuvádí.*

MZK, VK-0000.620,přív.39

*Pjeň k Panně Marii Staro-Boleslawské, ze starých spisů wytažená. W Olomauci:
Wytisstěno u Antonjna Halausky, 1856.*

MZK, VK-0000.625,přív.17

Nábožná pjeň k Pánu Gežjssi. W Gihlawě: Ripplůw tisk a sklad, [cca 1832–1870].

MZK, VK-0000.637,přív.6

*Truchliwý přjběh který se stal w gednom mleině na Baworském pomezy. W Olomouci:
Tisk Antonjna Halausky, 1859.*

MZK, VK-0000.646,přív.14

*Nowá nábožná pjeň k swaté Mářj Mvgdaleně. W Těssině [fing., spr. Chrudim,
cca 1806–1850].*

MZK, VK-0000.664,přív.45

Pjeň nowá k Panně Maryi Wranowskeg. Wytisstěná w Litomyssli: v Wácl. Turečka, 1802.

MZK, VK-0000.684,přív.22

Pjeň Nowá o Panně Maryi Swato-Křtinské. Wytisstěná w Holomaucy, 1806.

MZK, VK-0000.690,přív.37

*Wýtah ze žiwota swaté Mařj-Magdaleny, wssem ctjtelům touto pjsnj k rozgjmánj dáno.
W Jihlawě: Tisk a sklad J. Rippla, [cca 1832–1870].*

MZK, VK-0000.700,přív.6

*Prawdwiý zázrak o zgewenj Panny Marie, který se stal w zemi Neapolitánské w městě
Monfredoně roku 1847. W Gjhlawě: Tisk a sklad Jana Rippla, [cca 1847–1858].*

MZK, VK-0000.730,přív.38

Láska po smrti přjběh ze žiwota w pjeň uwedený. W Chrudjmi wytisstěná, 1846.

MZK, VK-0000.736

*[Píse]ň o krásné Magelo[ně a] Petrovi z Prowinci, kte[rak js]au se náramně spolu zamilovali
potom jak se s njmi dáo. Wytisstěná w Gindřjcho-Hradcy, [cca 1705 a 1800].*

MZK, VK-0000.750,přív.7a

*[Pjsně Ročnj, Aneb: Kancyonálek ...]. Torzo tisku. [Wytisstěný w Hradcy Králowé:
v Alžběty Tybely, 1800]. K13328.*

MZK, VK-0000.754,přív.16

Pjeň k Panně Maryi bolestné. W Praze, [cca 1801–1864].

MZK, VK-0000.756,přív.1

*Smutný zpěv gedné Panny, která z tohoto swěta wykročiti musela, skrz milownjka
swého, který na nj vraždu wykonál. [S. l., cca 1816–1868].*

MZK, VK-0000.772,přív.1

Nábožná Pjeň Panně Maryi, o gegjm skonánj. W Litomyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0000.793

*Pjsnička nowá, wssem Sedlákům w Čzas Podletnj k pobožnému potěssenj a ku Prácy
ponaukagjcý, složena. Wytisstěná w Holomaucy, [cca 1751–1800]. Knihopis neuvádí.*

MZK, VK-0000.798,přív.18

Welmi mocné Požehnánj, a Modlitba ke Třem Králům s připogeným Cztenjm Sw. J[an]a, kterážto Pobožnost hrubě prospěšná gest w Czas Bauřky, obwzlasstně ale když se Vmjragjým řjká. Wytisštěná w Holomaucy, 1790. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.805,přív.31

Pjseň o Vmučenj Pána Gežjsse. W Gjhlawě: wytisštěná v Fab. B[e]ynhaura, p[r]iw. Impressora, [cca 1790–1831]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.811

Pjseň o Swatě Panně Barboře Mučedlnicy Božj. [Olomouc]: V Wjta Gindřicha Ette[...], 1661. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.812

Pjsničky Adwentnj, O Wtělenj Syna BOžjho, w Žiwot Panny Marye, wssem těm kteřj gi milugj, ku Potěssenj wydané a w nowě wytisštěné. W Holomaucy: v Jozeffy Hirnlowy, 1790. K13693.

MZK, VK-0000.837

Pjsničky Postnj, Obsahugjcy w sobě Rozgjmánj přehořkého a newinného Vmučenj Pána a Spasytele nasheho GEžjsse Krysta. [Olomouc, cca 1751–1800]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0000.877

Weypis oné žalostné Cesty GEžjsse, MArýe, a Jozeffa, do Egipta z Nazaretu: kterak welké Zármutky, Strach, Hlad, Žježen ty tři Swaté Osoby zakusyli, a gak welicý zázrakowé na té Cestě se dali; wytažený z Žiwota Krysta Pána, a Panny Marye, a nynj w Pjseň wvedeno. Wytisštěný w Holomaucy, [cca 1701–1800]. K16746a.

MZK, VK-0000.893

Pjsnička nowá horliwá, o Blahoslawené Panně Maryi Hostinské, w Margkrabstwj Morawském, wssem Ctitelům na Swětlo wydaná. Wytisštěná w Holomaucy, 1751. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0001.186

Nábožná Pjseň o vmučenj Pána Gežjsse Krysta. W pardubicých wytisštěná, 1796. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0001.554

Bolestná pjeň k Pánu Gežjsi. W Praze: V Frantisska Prussy w Karoljnu, 1779. K08549.

MZK, VK-0002.090

[Horliwá pjeň k Pánu Gežjsy,] w njž se celý weytah vmučenj obsahuge, hned od poslednj wečeře, až do skonánj žiwota na hoře Kalwárye. W Litomyssli, 1800. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0002.093

Horliwá pjeň k Pánu Gežjsi, w njž se celý weytah vmučenj obsahuge, hned od poslednj wečeře, až do skonánj žiwota na hoře Kalwárye. W Litomyssli: v Wácl. Turečka, [cca 1781–1820]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0002.181

Nowá Pjseň aneb žalostné vzdychánj Panny Marye, nad smrti Krysta Pána. W Litomyssli, [cca 1781–1820]. K10471.

MZK, VK-0002.290

Pjseň z Pjsma swatého sebraná, wssem wěrným Krestianům k Spjwánj w nowě na Swetlo wydaná. W Litomyssli, [cca 1781–1822]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0002.525

Dwanácte Pátkůw, kterýž Pán Gežjš Krystus postiti se ráčil: Který člowěk těch dwanácte Pátkůw zachowá a se postj, blahoslawenau pannenkau Maryi rodičku Božj dwanácte dnj před swau smrtj uhljda, a bude gemu darowáno těchto sedum darůw Ducha swatého. W Olomouci: Tisk u Jozefa Groáka, [cca 1864–1870]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0002.728

Prawdíwá pjseň o turecké ukrutnosti. W Praze: k dostánj u wydawatele na starém městě, čjslo 1265, [cca 1801–1850].

MZK, VK-0003.022

Nowá Pjseň. mládencům a pannám pro obweselenj wydaná. [Litomyšl, cca 1781–1835]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0003.047

Pjsně pobožné o vžitečném rozgjmánj k Pánu Gežjšsi. W Litomyssli: v Wáclawa Turečka, 1814.

MZK, VK-0003.060

Nábožná Pjseň k pěti ranám Pána Gežjšse a k Panně Maryi, pro ctitele wěrný na swětlo wydaná. W Litomyssli, [cca 1801–1834].

MZK, VK-0003.068

Pobožná Pjseň o přehořkém umučenj Pána Gežjšse, wssem wěrným křestianům k horliwému rozgjmánj wydaná. [Litomyšl, cca 1801–1834].

MZK, VK-0003.099

Nowá pjseň k Panně Maryi. W Litomyssli: v Wáclawa Turečka, 1810.

MZK, VK-0003.155

Nowá pjseň k swaté Anně. W Litomyssli, 1810.

MZK, VK-0003.166

Pjsně aneb Tři žalmy kagjcy swatěhy Davida. W Litomyssli, 1814.

MZK, VK-0003.234

Pjseň z Zákona Božjho, k následowánj dobrých skutků na swětlo wydaná. W Litomyssli: Tisk a sklad Fr. Bergra, 1850.

MZK, VK-0003.278

Prawdíwá Pjseň o turecké ukrutnosti. W Praze na starém městě, čjslo 1265, [cca 1841–1850].

MZK, VK-0003.279

Patrný zázrak swatého Petra a Pawla, genž se stalo w roku 1846 w hlawnjm městě Řjmě. W Praze [fing., spr. Litomyšl], 1846.

MZK, VK-0003.282

Nowá pjseň o prawdiwém zázraku, který se stal we francauskeg zemi. Pro polepssenj žiwota nasseho. W Prešburku [fing., spr. Litomyšl], 1847.

MZK, VK-0003.295

Nábožná pjseň k Panně Marii. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1853.

MZK, VK-0003.306

Pjseň k Pánu Ježjssi. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0003.321

Nábožná Pjseň k Panně Marii Swatohorské. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0003.331

Wýtah ze žiwota sw. Mařj-Magdaleny, wssem ctitelům tauto pjsnj k rozgjmánj dáno.
W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0003.332

Wýtah ze žiwota sw. Mařj-Magdaleny, wssem ctitelům tauto pjsnj k rozgjmánj dáno.
W Litomyssli: Tiskem A. Augusty, 1854.

MZK, VK-0003.338

Wraucná pjsen o Spasiteli nassem Pánu Ježjssi Kristu, dusse křesťanské, po Swátosti oltárnj dychtjčj. W Litomyssli: Tisk A. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.351

Nábožná Pjseň k swaté Anně. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.354

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.355

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.356

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk a sklad A. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.357

Pjseň o swatém Křjži. W Litomyssli: Tisk Ant. Augusty, 1855.

MZK, VK-0003.390

Pjseň k Panně Marii Staro-Boleslawské, ze starých spisů wytažená. W Litomyssli:
Tisk a sklad Ant. Augusty, 1858.

MZK, VK-0003.393

Nábožná Pjseň k swatému Jozefu, pěstaunu Pána Ježjsse. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1858.

MZK, VK-0003.572

Prawdwiý Přjběh, který se stal w chrudimském kragi we wsy Wogtěchowě na panstwi Lichtenburském, kterak geden rauhač od Rodičky Božj potrestán byl, roku 1821.
[S. l., po 1821].

MZK, VK-0003.779

Pjseň wečernj o blahoslawené Panně Maryi Zarossické, w čas putowánj. W Skalicy,
[cca 1801–1880].

MZK, VK-0003.795

Nábožná Pjseň ke cti Swatého Izydora. W Skalicy, [cca 1831–1840].

MZK, VK-0004.364

Nábožná Pjseň k Panně Maryi Swatohorské. W Holomauci: Wytisstěna a k dostánj
u Ant. Halausky, 1852.

MZK, VK-0004.376

Ponaprawená, rozmnožená a prawým ctjtelum marianským wěnowaná Pjseň k Panně Marii swatokopeké. W Olomauci: Wytisstěno a k dostánj u Antonjna Halausky, 1856.

MZK, VK-0004.377

Ponaprawená, rozmnožená a prawým ctjtelum marianským wěnowaná Pjseň k Panně Marii swatokopeké. W Olomauci: Wytisstěno a k dostánj u Antonjna Halausky, 1856.

MZK, VK-0004.448

Nowá Pjseň o Honzičku a Nanince. W Olomauci: Wytisstěna a k dostánj u Antonjna Halausky, 1858.

MZK, VK-0004.536

Pjseň pohřebnj. W Chrudjmi: v Jozefa Kossiny, 1808.

MZK, VK-0004.592

Pjseň pro mládency a panny k wjstraze newěrnosti. Wytisstěná w Chrudjmi: v Joz. Kossiny, 1831.

MZK, VK-0004.604

Dwě nowé pjsně pro mládenecký gakož y pro pannenský staw. W Chrudjmi, 1832.

MZK, VK-0004.606

Nowá pjsně. W Chrudjmi: u F. Kossinowé, 1849.

MZK, VK-0004.621

Pjseň swětská nebo: pozdě býcha honit. W Chrudjmi: u wdowy Frant. Kossinowý, [1848 nebo 1849].

MZK, VK-0004.629

Swětská pjsně pro Mládency a Panny. W Chrudjmi: u wdowy Frant. Kossinowý, [1848 nebo 1849].

MZK, VK-0004.657

Nábožná pjsně k swatě Anně. W Chrudjmi: Tisky F. Kossinowé, [1848 nebo 1849].

MZK, VK-0004.661

Kratochwlá pjsně mládencům a pannám. [Chrudim, cca 1850].

MZK, VK-0004.849

Nowá pjsně k Pánu Gežjssi, na hoře Táboře. W Praze: [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0004.963

Nowý Kratochwl k spěwu uweden. W Litomyssli, 1848.

MZK, VK-0005.011

Pjseň o krásné Amalii. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0005.049

Nowý zpěw k pánu Ježjssi o zatwřelosti lidské. W Litomyssli: Tiskem Jos. Bergerowé, 1867.

MZK, VK-0005.445

Swětská Pjseň pro Mládency a Panny na swětlo wydaná. W Litomyssli, 1831.

MZK, VK-0005.504

Přjkladná Pjseň o hrozné zkáze Města Geruzalema, k rozgjmánj wydaná. W Skalicy: v Škarnycla Synů, 1858.

MZK, VK-0005.005

Pjseň swětská předstjragcj wěrnost milenky i mládence faleš wytekgagij. W Litomyssli: Tisk A. Augusty, 1853.

MZK, VK-0005.619

Pobožná Poswjcenska Pjseň, při shledánj upřjmného přátelstwa. W Skalicy: u Fr. X. Škarnicla Synů, 1871.

MZK, VK-0005.789

Wroucné milowání Pána Ježísse Krista, z příkladu Maří Majdaleny. W Skalici: u dědičů J. Škarnicla, 1887.

MZK, VK-0006.178

Pjseň Nowá o aurodě zemských Gablek. [Jičín, cca 1816–1850].

MZK, VK-0006.364

Nábožná pjeň k Panně Maryi bolestný. W Skalici [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0006.372

Nowá pjeň Mládencům a pannám. W Skalicy [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0006.382

Nowá pjeň o žiwobyťj člověka. Tjskem w Skalici, [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0006.385

Nowá pjeň pro obweselenj mysle sedláka. Wytisštěná w Skalicy, [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0006.391

Swětská pjeň mládencům a pannám. Witjsštěná w Skalicy, [fing., spr. Chrudim, cca 1810–1848].

MZK, VK-0006.713

Nábožná piseň ke cti Swatého Izidora, wyznáwače. W Skalici: u dědičů J. Škarnicla, [cca 1877–1896].

MZK, VK-0007.338

Pobožná pjeň k Panu Gežjsi. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1860.

MZK, VK-0007.408

Nábožná Pjeň k Panně Maryi, o gegjm skonánj. W Litomyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0007.409

Nábožná piseň k Panně Maryi, o gegjm skonánj. W Litomyssli [fing., spr. Jihlava], 1809.

MZK, VK-0007.458

Nábožná Pjeň k Panně Maryi, o gegjm skonánj. W itomyssli [fing., spr. Jihlava, cca 1775–1820]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0007.488

[Sedm swatých a nebeských zámků]. [Jihlava, cca 1781–1820]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0007.511

Přjkladná Pjeň o newděčných dwanácti Djtek. [S. l., cca 1781–1820]. K07711.

MZK, VK-0007.515

Mord vkrutný, který se stal blíž města Teplice. [Jihlava, po 1822].

MZK, VK-0007.521

Welmi prospěšná a nábožná modlitba wssem ctitelům Božím vydána. W Gjhlawe: Ripplůw tisk a sklad, 1850.

MZK, VK-0007.526

Modlitba k Pánu Jěžjsi a k Panně Marii. W Jihlawě: Tisk Jana Rippla, 1849.

MZK, VK-0007.527

We gméno ot+ce, sy+na, y du+cha swatého wssegednoho hospodina na wěky požehnaného. W Gjhlawě: Rypplůw tisk a sklad, 1848.

MZK, VK-0007.530

Nowá pjeň Mládencům a Pannám pro obweselenj mysle. Wytisštěná w Gjhlawě, [cca 1790–1820]. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0007.533

Nowá pjeň mládencům a pannám pro obweselenj mysle na swětlo wydaná. Wytisštěná w Gjhlawě, [cca 1801–1825]. K11541a.

MZK, VK-0007.607

Nowá pjeň pro obweselenj mysle mládencům a pannám. W Gjhlawě: Rypplůw tisk a sklad, 1860.

MZK, VK-0007.631

Nowá pjeři při swatebnjm weselj. W Jihlawě: Ripplůw tisk a sklad, [cca 1831–1873].

MZK, VK-0007.756

Pjeň pobožná k Pánu Gežjsy. W Gjhlawě: Ripplůw tisk a sklad, 1850.

MZK, VK-0007.785

Prawdiwá Pjeň o powodni w měsicy únoru 1862 roku. W Gjhlawě: Tisk a sklad J. Ryppla, [po 1862].

MZK, VK-0007.813

Pjeň horliwá o umučenj Pána Gežjsse. [Jihlava, cca 1801–1850].

MZK, VK-0007.893

Pjeň k panně Maryi. W Gjhlawě: Rypplůw tisk a sklad, 1851.

MZK, VK-0007.907

Pjeň k Manně [!] Marii Wrauowske spomocnici wssech křestanu. W Jihlawě: Tisk Jana Rippla, [cca 1831–1873].

MZK, VK-0007.953

Truchliwá pjeň o gedné panně gménem Wiljme, která z pohanské wjry na wjru Krista Ježjsse přestoupila, rodem Starenice, w uherské kragině, pokřtěná w městě Budjně, tam též od swého otce zamordovaná byla roku 1847. W Gjhlawě: Tisk Jana Rippla, [po 1847].

MZK, VK-0007.954

Nowá Pjeň aneb prawdiwý přjběh, který se stal w pragské zemi w hlawnjm městě Berljne w roku 1851. W Gjhlawě: Rypplůw tisk, [po 1851].

MZK, VK-0008.021

Gebet eines Hauswirths oder Hauswirthin bei der bailigen Messe zu sprechen. Gedruckt zu Steyr [fing., spr. Jihlava, cca 1801–1850].

MZK, VK-0008.024

Unser lieben Frauen Maria Traum,; welcher im Brittanerland beschreiben und in Druck geben. [Jihlava, cca 1851–1900].

MZK, VK-0008.102

Pjseň Hanáka weselého. W Skalicy, [cca 1801–1880].

MZK, VK-0008.277

Nábožná Pjseň Žiwot swaté Anny. [Litomyšl, cca 1801–1834].

MZK, VK-0008.285

Sedm swatých a nebeských zámku, do kterých se každá bohabogná dusse zawřjti může.
W Litomyssli: Tiskem Fr. Bergra, 1848.

MZK, VK-0008.297

Prawdívá Pjseň o welkém zázraku. W Praze [fing., spr. Litomyšl, 1847].

MZK, VK-0008.330

Pjseň pohřebnj. W Chrudjmi: v Jozefa Kossiny, 1808.

MZK, VK-0008.331

Nábožná pjsen k swatému Janu Nepomuckému. W Chrudimi: v Jozeffa Kossiny, 1815.

MZK, VK-0008.373

Nábožná pjsen k Pánu Ježjssi. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1859.

MZK, VK-0008.378

Nábožná pjsen k Panně Marii. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1856.

MZK, VK-0008.420

Audächtiges Gebet, oder: Das goldene Vater unser. In Iglau: Druck von Johann Rippl, [cca 1831–1860].

MZK, VK-0008.421

Die heiligen sieben Himmelsrigel, welche ein frommer Einsiedler von seinen Schutzengel bekommen hat. Gedruckt zu Kölln am Rhein [fing., spr. Jihlava, cca 1801–1850].

MZK, VK-0008.422

Die heiligen sieben Himmelsrigel, welche ein frommer Einsiedler von seinen Schutzengel bekommen hat. Gedruckt zu Kölln am Rhein: [fing., spr. Jihlava, cca 1801–1850].

MZK, VK-0008.662

Sedm nebeských zamku. [Chrudim, cca 1810–1850].

MZK, VK-0008.686

Modlitba pobožná těch sedm swatých a nebeských zámku. [Chrudim, cca 1810–1850].

MZK, VK-0008.708

Nowá pjsen. Newěrnost milenky od mládence předhazowaná. [W] Praze: v Karla Samma, 1786. K11277.

MZK, VK-0008.709

Pjsen nowá k Pánu GEž[i]ssy, wssem Ctjtelům w nowě wydaná. W Pardubiczych wytisštěná, 1797. Knihopis neuvádí

MZK, VK-0010.409

Pjseň k neyswětěgssj oběti nowozákonné. Chrudimi [!]: wytisštěná u Joz. Kossiny, 1812.

MZK, VK-0010.413

Nábožná pjeň k Panně Marii bolestný. W Chrudjmi: Tisk F. Kossinowé, [cca 1848–1850].

MZK, VK-0010.431

Nábožná pjeň ke cti a chwále swatému Wáclawu, knížeti českému. [Chrudim, cca 1821–1850].

MZK, VK-0010.604

Nábožná pjeň o patnáctero trápenj Spasitele nasseho Ježjsse Krista. W Litomyssli:

Tiskem Fr. Bergra, 1848.

MZK, VK-0011.529

Pjeň o dwogj vraždě u Sesenu w Brunsswicku spáchané od třj uhliřů dne 17. listopadu, a o poprawě wrahu gěsstě téhož roku wykonané. W Jihlawi: Nákladem J. Stutze, 1859.

MZK, VK-0011.551

Nábožná Pjeň k Panně Marii bolestný. W Pard.: Tisk Jana H. Pospjssila, [cca 1851–1855].

MZK, VK-0011.959

Nowá Pjeň k přehořkému umučenj Pána nasseho Ježjsse Krista. W Holomauci: Tiskem Fr. Slawjka, 1853.

MZK, VK-0011.971

Píseň k sw. Jánů Sarkandru. W Olomouci: Tisk uniwersitní kněhtiskarny A. Halousky, 1860.

MZK, VK-0012.995

Wraucná prosba za dusse w očistcy, welké muka trpjcy. W Litomyssli wytisštěná, 1814.

MZK, VK-0013.153

Duchownj Domownj Požehnánj. [Skalica, cca 1801–1900].

MZK, VK-0013.262

Pobožnost k sedmi bolestné Panně Maryi. W Žitawě [řing., spr. Chrudim, cca 1810–1850].

MZK, VK-0013.508

Nábožná a oprawdiwá pjeň o gedné chudobné wdowě, kterak od Panny Marie skrze swatý růženec od welikého hladu a nouze se swogjmi djtkami zachráněna byla. W Chrudjmi: Tisk a náklad St. Pospjssila, 1878.

MZK, VK-0013.599

Horliwá Pjeň k neyswětěgssj Rodičce Božj Maryi Panně. W Praze: v Karla Samma, 1786. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0013.617

Pjeň skrz kteru se wzbuzugj Kaloticy k Stálosti w swé samospasytedlné Wjře. W Litomyssli: wytisštěná v Wáclawa Turetschka, 1783. K09664.

MZK, VK-0013.667

Nowina žalostiwá O Hrozném Dopusťenj Božjm, w giž pominulém 1685. Roce: Kterak Dne pátého Mesýce Decembris, aneb Parasynce, nad slawným Městem Hamburkem, a w okolo ležjcyh Mjstech, tak Hrozný Wjtr se strhl, do ssesti Set Střech, a Sstjtůw w samém Hamburku swrhl, mnoho Lidu pobil. Potom zbauřilo se Moře, na němž se weliké množstwj Ssyffůw y s Lídmi zpřewracelo a potopilo. a přelewssy se, giné Blizko ležjcy Řeky, Rybnjky potrhalo, a na několik Mjł, Města, Městečka, Wsy zatopilo, cele Domy s Hospodářj, Ženami, Dětmj y s Čželádkau Woda přeč zanesla a potopila. Tak že až posawad po Břehu Mořském plno potopených Lidj, a Nábytku Domownjho se nacházy. [S. l.], 1686. Knihopis neuvádí.

MZK, VK-0013.752

Pautnjak k obrazu swatého Salwatora, genž se stkwj na oltári chrámu Páně Chrudjmském.
W Chrudjmi: u Jozefa Kossiny, 1831.

MZK, VK-0013.759

Wraucná modlitba k Panny Marii. W Chrudjmi: Tisk F. Kossinowé, [cca 1848–1851].

MZK, VK-0013.794

Smutné a bolestné laučenj Panny Marye. W Hradissti [fing., spr. Chrudim, cca 1821–1850].

MZK, VK-0013.802

Smutné a bolestné laučenj od Panny Marye. W Praze [fing., spr. Chrudim, cca 1821–1850].

MZK, VK-0013.858

Nábožné pozdrawenj pěti ran Pána Gežjsse Krysta. [Chrudim, cca 1811–1848].

MZK, VK-0013.883

Smutné a bolestné laučenj od obrazu swaté Anny. Tjskem w Skalicy [fing., spr. Chrudim, cca 1811–1848].

MZK, VK-0013.908

Wyborná modlitba laučicy se s Rodičkau Božj Pannau Maryi. [Chrudim, cca 1811–1850].

MZK, VK-0013.991

Modlitba k Pánu Gežjsi, w kterémžto se wynacházj celé umučenj Kristowo. W Chrudjmi: Tisk a náklad S. Pospjssila, [cca 1856–1870].

MZK, VK-0014.020

Swatý a bolestný Žalář Ježjsse Krista, wssem křesťanům užitečná modlitba. W Chrudjmi: Tisk St. Pospjssila, 1858.

MZK, VK-0014.626

Laupežnický zámek: Důkladné popsánj o gednom wůdci laupežnjků w ruské zemi, kterýž chtěl swé vlastní syny, když w gedné hospodě přenocowali, o život připrawiti, z nichž ale gedem gemu prawau ruku utal, čjmž se gehu laupežnická banda prozradila a dwanácte laupežnjků prowazem ze swěta odpraweno bylo. W Gjhlawě: Rypplůw tisk a sklad, [cca 1831–1850].

MZK, VK-0014.634

Podiwny a prawdiwy příběh, který se stal při Dánské wogně u festunku Dyql roku 1864. W Olomouci: Tisk u Josefa Groáka, [po 1864].

MZK, VK-0014.637

Wýtah z popsánj hrůzného 13terého loupežnického a wraždlného napadnutj, (přjběhu) které dne 16. zářj 1872 od gedné, nedaleko od Warssawy w ruském Polsku se potulugjcj loupežnické roty na gednom statkáři, gehožto negmladssj dcera do loupežnjků střjlela a několik gich zastřelila, několik zase k bogi neschopnými učinila, - wykonáno bylo. W Litomyssli: Tiskem Jos. Bergerowé, 1873.

MZK, VK-0014.639

RICHTER, J. Wýtah z popsánj o strassném zničenj wjdeňského diwadla dne 8. prosince we čtwrtek (na swátek početi panny Marie) 1881, při kterém skoro 1000 lidi o život přisslo. W Litomyssli: Tisk Jos. Bergrowé, 1881.

MZK, VK-0014.675

Lobgesang für das Frohnleichnamsfest. Olmütz: Druck von Fr. Slawik, 1854.

MZK, VK-0014.715

Ein schönes Gebet für die armen Seelen im Fegefeuer. In Leitomischl: Druck und Verlag Jos. Berger in Leitomischl, [cca 1863–1874].

MZK, VK-0014.727

Die Waise oder Kindes-Liebe. Iglau: Druck von J. Rippl, 1854.

MZK, VK-0015.097

Wraucná modlitb a k swatému Angelu strážcy. W Litomyssli wytisštěná, 1810.

MZK, VK-0015.189

Laučenj od Panny Marye Wranowské. [Litomyšl, cca 1801–1850].

MZK, VK-0015.237

Sedm swatých Nebe-Zámkůw, které geden nábožný poustewnjak od swého Angela strážce obdržel. W Litomyssli: Tiskem Fr. Bergra, 1848.

MZK, VK-0015.280

Nábožné Modlitby k pěti Ranám Krista Pána. W Litomyssli: Tisk a sklad Ant. Augusty, 1854.

MZK, VK-0015.452

Gežš w způsobu dobrého Pastýře, ztracené Owce hledagjcy, a Dusse křesťanská w způsobu Pautnjka. Wytisštěná w Skalicy, 1834.

MZK, VK-0015.920

Modlitba k nerozdílné Trojici svaté. V Litomyšli: Tiskem a nákladem V. Augusty, [cca 1889–1900].

MZK, VK-0016.405

Modlitba sw. Bernarda k Panně Marii. W Praze: Tisk a sklad B. Stýbla, majitele rytířského kříže řádu sw. Silwestra, pro zásluhy o katolické písemnictví, [cca 1869–1891].

MZK, VS-0000.122

Pjsně Ročnj, aneb Kancyonálek; kterýžto netoliko při wssech Slawnostech celého Roku, ale y každodenně se užjwati může: Nynj ale rozmnožený, a mnohými, gakož y k rozličným Swatým Pjsněmi okráslený. W Litomyssli: wytisštěný w Wácslawa Turetschka, 1784. K13324.

MZK, ZD-17.III.3

ROTHAUSCHER, Karl. *Der Soldat im Felde: Beispiele aus der Kriegsgeschichte aller Heere, sowie Schilderungen der Grossthaten einzelner Krieger jeden Grades, als auch grösserer oder kleinerer Abtheilungen überhaupt : zur Anwendung als Beispiele des Felddienstes und zur Belebung und Steigerung des kriegerischen Geistes.* Olmütz: Anton Halauska, 1851. Exemplář knihovny znojemských dominikánů deponovaný v MZK.

MZM, ST 323/6

Pjsničky Pobožné o Vmučenj KRYsta Pána nynj w Nowě wytisštěné. W Litomyssli, 1704. Knihopis neuvádí.

MZM, ST 323/8

Pjsničky tři Nowé žalostné O Vmučenj KRYSTA Pána, a Rozvažování jeho Swatých Ran a Bolesti. W Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1695. Knihopis neuvádí.

MZM, ST 323/9

Pjsničky Rannj Každému Křestianskému Čžlowěku spjwati vžitečné a potřebné opět w nowě wytisštěné. Wytisštěné w Holomaucy, 1746. Knihopis neuvádí.

MZM, ST 454

Pjseň ke cti a chwále Panně Marii u zdravé wodý [!] na kopečka Lotrsseku, bljže Němčan, u města Slawkowa, w Morawě, krage Brněnského. W Olomauci: Tisk Antonjina Halausky, [cca 1857].

Seznam citovaných odkazů do bibliografických databází

BCBT39715

Drey catholische geistliche Gesäng [...]. [Olomouc?], 1626.

BCBT42107

Eine erschröckliche Neue Zeittung welche sich begeben vnd zugetragen hat in Böhmen mit einer Stadt Gitschien genandt [...]. Gedruckt zu Leitemischel, 1620.

cnb001305450

Pjsně Ročnj, aneb, Kancyonálek, kterýžto netoliko při wssech slawnostech celého roku, ale y každodenně se užjwati může : nynj ale rozmnožený, a mnohými gakož y k rozličným Swatým pjsněmi okrásslený. W Praze: K. Vetterlowské knihtiskárna (A. Renn), 1857.

K02093

Grammatica Boëmica in V. Libros divisa [...]. OLOMUCII: Apud Vitum Henricum Ettel, 1660.

K02373

Blahoslawená Panna MARYA Cellenska / W těch Milostech / které Ona z Milosti Božj Od Léta 1370. až do Léta 1645. přediwným Spůsobem rozličným Osobám prokázati ráčila / Od P. Adalberta Eremiásse / Řřadu S[vatéh]° Otce Benedykta / z Klásstera S[vatéh]° Lamberta Spowědnjka MARYE Cellenského / w Rakauské / Sstyrské / a Korytánské Zemi Missionaria Aposstolského popsaná / A Pobožnému Českému / y Morawskému Lidu na Swětlo wydaná. Wytisštěná w Litomyssli, 1716.

K02671

Rozkossné Duchownij a welmi Nábožné Modlitby, W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klássternjch Panen a wlastnjch Sester Swaté Gertrudy A Swaté Mechtyldy, Djlem od Krysta Pána, djlem od Matky Božj Austně zgeweně a djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté, obsažené gsau: Z Medotekaucých gegjch Zgewenjch s pilnosti wytažené, Ku Potěssenj wssem pobožným Dussem w tuto Knihu spolu sebrané A přitom s pěknými Obrázky ozdobené. Wytisštěné w Hoľomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1687.

K02673

Rozkossné Duchownj a welmi Nábožné Modlitby, W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klássternjch Panen a wlastnjch Sester Swaté Gertrudy A Swaté Mechtyldy, Djlem od Krysta Pána, djlem od Matky Božj Austně zgeweně a djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté, obsažené gsau: Z Medotekaucých gegjch

Zgewenjch s pilnosti wytažené, Ku Potěssenj wssem pobožným Dussem w tuto Knjhu spolu sebrané. A k Vžjwánj Osobě Mužské přigemné. Wytisstěné w Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1694.

K02675

Rozkossné Duchownj a welmi Nábožné Modlitby, W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klássternjch Panen a vlastnjch Sester Swaté Gertrudy A Swaté Mechtylidy, Djlem od Krysta Pána, Djlem od Matky BOŽj Austně zgewené a Djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté, obsažené gsau: Z Medotekaucých gegjch Zgewenjch s Pilnosti wytažené, Ku Potěssenj wssem Pobožným Dussem w tuto Knjhu spolu sebrané. A k Vžjwánj Osobě Ženské přigemné. Wytisstěné w Holomaucy: v Ignácya Rosenburga, 1707.

K03008

Historie o swatém Eustachiovi, prve Placidovi. Litomyšl: Václav Tureček, 1777.

K03241

Hudba Žalmowa Shromažděnj Swatého, Skrze kterau Pán podle množstwj Welikosti swé chwálen býwá. Psalm. 150. Anebo Kniha Duchownjch Spěwů k vzniku Weleslawného Bratrstwa tak nazwaného Kůru Literátského, které Pod Tytulem S. Mikuláše Biskupa pro Osoby obogijo pohlawj w Farnjm Chrámu Páně Literbaském téhož Swatého w Roku 1756. wyzdwjžené, a od Swatosti Papežské slawné paměti Benedicta XIV. s mnohými milostmi gest obdarowáné. Z rozličných prawých Katolických a od Duchownj Wrchnosti stwrzených Spěwo-Kněh snessená, a djlem také w nowě složená. Wytisst. w Litomyssli: v Ant. Kamenického, 1769.

K03408

Gádro Pobožných Pjsni, Z rozličných Kancyonálů od Duchownj Wrchnosti Approbirowaných. Pro Skrownost a Pohodly Pobožných Pautnjkůw a Wlastencůw Českeho Gazyka wybraný a w gedno sebraný. Wytisstěno w Litomyssli: v Jana Kamenickeho, 1748.

K03493

GRAMMATICA LINGUAE BOĚMICAЕ methodo facili, Per regulas certas ac universales explicata, in Orthographiam, Etymologiam, Syntaxim & Prosodiam divisa; Omnibus, tam Discentibus ac Exteris, quàm Linguarum Magistris ac Domesticis, Historicis, Oratoribus, &c. perquàm utilis Specialiter insertae sunt Regulae Orthographicae accuratissimae R. P. Konstantij de Soc: JESU. Praeae: Typis Adalberti G. Konias, 1704.

K03826

Katechysmus Zpěwowý, Aneb Křestianské Naučenj, Totižto: Modlitba Páně, Pozdrawenj Angelské, Wyznánj Wjry Aposstolské, Přikázánj Božj a Cýrkewnj, Sedmero Swátosti a Wsseobecná Křestianská Sprawedlnost Werssy zpěwowými k lechčegssýmu se cwjčenj w Katolické Wjře pohodlnýmj weytažně wyložené. W Praze: v Wolffkanka Wickharta Arcy-Biskupského a Králowstwj Českého Ympressora, [cca 1700–1726].

K03827

Katechysmus Zpěwowý, Aneb Křestianské Naučenj Totižto: Modlitba Páně, Pozdrawenj Angelské, Wyznánj Wjry Aposstolské, Přikázanj Božj a Cýrkewnj, Sedmero Swátosti a wsseobecná Křestianská Sprawedlnost Werssy zpěwowými k lechčegssýmu se cwjčenj w Katolické Wjře pohodlnými weytažně wyložené. W Litomyssli: v Jana Kamenického, 1720.

K04363

Pěkné Pautnické P[ísňe] aneb Poklad skrytý w Poli / Pobožným Pautnjům odkrytý a otewřený / W gisté Czástky, stránky gako w něgaké Papijrowé Polečka / Kapitoly / Paragrafy / a Puňky rozdělený; Plný Pěkných Pautnických Pobožnosti, Proseb, Propowjdek, Přjkladůw, Prostředkůw, a prawých prospěšné[h]° Putowánj Prawidel / s připogenjm a Přimijssenijm Pijsniček Putownjch / ec. ec. Prostým a pracným Pérem popsáno Od kněze Kozmusa Kroměřížského. (Wytisštěné w Holomaucy: v Wjta Gindřicha Etele, 1655).

K06255

Nowina prawdiwá a gistá / která se stała w Zemi Brandeburské / w Městečku Bernau: Kterak gednoho Sládka Syn / gménem Ssebestyán Holsst Stárj dwamecýtna Let / 20. Dne Mesýce Máge gest vmřel / a dwamecýtmého Dne / téhož Měsýce gest pochován. A po tři dni pořád když na Modlenj zwonili / wždycky w weliké nařjkánj se dal / potom wykopán / diwné wěcy, které se po ty Léta konati magj, oznamował. Dále gedenskaždý z Pjsničky lépe wyrozuměti bude mocy. Neyprwé w Německém / a nynj w Českém Gazyku wytisštěná / 1690. [S. l.], 1690.

K06256

Nowina gistá a prawdiwá / Která se opět stała Léta tohoto 1695. w tu Středu po Hromnicých [= 9. února] / Kterak w několika Kraginách Čzaroděgnice pro swé zlé činy Zgjmány byli / očemž gedenskaždý přezpjwagic bedliwě tuto Nowinu s Bolesti Srdce lépegi wyrozumj. Wytisštěná neyprwé w Německém Gazyku. Nynj na Česko přeložená / a Wytisštěná Léta Páně 1695. [S. l.], 1695.

K06257

Nowina prawdiwa w Pjsničku wvedená / O Hrozném a Strassliwém Čzarůw wykonáwánj gedné Ženy gménem Anny Markowy / spolu y s gegj Dcerau / w Městečku Žluticy na Pomezý Baworském / kterak ta gistá Anna gedné pobožné mladé Ženě Djtě vkradssy a zabiwssy, w kusy ge rozsekala / Hlawu a Ruku do Pecnjka Chléba zapekla / ostatek toho Děťátka schowala / chtěgjc wsselikým Zrostlinám Zemským přesskoditi. Kterak se pak to na nj proneslo / a co wjce s Dcerau wykonáwaly / tež gaké za to Skončenj wzaly / z Pjsničky gedenskaždý obssýrněgj bude mocy wyrozuměti; Což se wsse wykonało při Šstědrém Wečeru / a na gewo přisslo na Den Swatého Sstěpána Léta minulého / 1693. Wytisštěná neyprwé w Německém Gazyku w Passowě / a nynj na Česko přeložená a wytisštěná / Léta 1694. [S. l.], 1694.

K06267

[Novina o velkém hromobití, kteréž se stalo v jedné vsi u Perlina a jaké škody nadělalo a kolik lidí zabilo]. [S. l., konec 17. nebo počátek 18. stol.].

K06269

Nowina gistá a prawdiwá / Kteráž se stała Roku tohoto 1660. Tu Sobotu po Třech Králjch [= 10. ledna] / půl Mjle od Regna Koljna / we Wsy Naydorffu řečené. Kterak tam ňáký Faytl Kowár Syna swého trestal / aby Peychy přestal / a gakau ten pyssný Syn Otcy swému Odpowěď dal / že ho Čert po Půgčkách polámal / Mleyny s njm wymjtal / a gakau Pomstu za to wzal. Též kterak Pán Bůh Wssemohaucý tomu Synu / skrze Angela swého

diwné wěcy vkázati ráčil' / co w tomto Roce následowati má / a gak mu to malé Pacholátko w Pekle vkázalo které Dítky swých Rodičůw poslauchati nechťj / že gim v prostřed temnosti něgacy černj Ptácy Oči klubagj. A potom gak ten pyssný Syn na Marách přes Noc ossedjwěl' / magic Wěku dwaceti Let / a gak mu bylo od Angela powědjno / že měl dočekati dewadesáte pět Let / gakož gest to spatřjno bylo na gehu Těle. Když Dussy wypustil' / že mu Wlasy gehu na Marách ossediwěli. Co se wjce stalo / přezpjwagic sobě tuto Nowinu / lépe Wyrozuměti mocy budess. Wytisstěná Léta Páně 1660. [S. 1.], 1660.

K06271

Now[ina jistá a] pr[a]wdiwa / kte[r]áž [se stala ro]ku tohoto Tisýcyho / ssestistě[ho pade] sátego druhého [= 1652] / w Nocy před S. Giřj: Kterak w Lyptowské Kragině na Pomezy Orawském / gedna Wdowa magjcy trý Ditek, za gednoho we Wsy Otkowicých se wdala / kterýžto těm Dětem nic dobrého nepřál / tak že neystarssý Syn vgdauce, na včenj ssl' / a w tom od Turkůw zagatý gsauce / čtyry Léta mezy nimi zůstawati musyl' / nawrátijce se pak Domů / s Matkau, s Sestrau y s gednim Konselem od Otčjma zabit byl. Gak se to na něg proneslo a gaké skončenj wzal' / přespjwage wyrozumiss. Wytisstěná neyprwé w Krakowě / a nynj w Lytomysli, 1652.

K06280

Nowina gista prawdiwa a welmi žalostiwa / kteráž se stala Roku tohoto 1697. Měsýce Vnora / Na Den Swaté Doroty [= 6. února] O welikém Diwu a Dopusstěnj Božjm w Městečku Waljně w Prusých / na Polském Pomezy / Kterak Pán Bůh Wssemohaucý weliký Zázrak gedné Ženě vkázati ráčil' / kterážto třinácte Let Nemocy těžkau byla obklčěná / přissel' k nj Muž Božj a řekl: Budess vzdrawněná / y wedl' gi wen z Městečka k gednomu pustému Kostelu Swatého Lukásse / y spatřila tam weliké Zázraky / skrze Nebe otewřené / kterak gi Posel' Božj wykládal' a poručil / co tu widěla aby Lidem oznamowala / nám Hřjssným k Weystraze a ku Potěssenj / o čemž přezpjwagjce tuto žalostiwau Nowinu / mnohém lépegj wyrozuměti mocy bude. Wytisstěná neyprwé w Polském Gazyku / a nynj na Česko přeložená. [S. 1.], (1697).

K06281

Nowina gistá a prawdiwá / nikdá prwě neslýchaná / kteráž se wskutku stala Roku tohoto 1674. w Zemi Sedmihradské při dolnjm Wiryně / na den Swatého Rycharda Biskupa / totiž 3. dne Dubna / kterak gedn potřebný Čłowěk bohatému malý kausek Roli odworał a gak ten chudý Čžłowěk od gedenaći Konsselůw nesprawedliwě sauzen byl' / toliko sám gediný Tomáss Rychtář gemu sprawedliwě včiniti chtjce / od Konsselůw do Mučeni dán byl: Co se wjce při tom stalo / gedenskaždý z Pjsničky lépe porozuměti bude mocy. Druhá Pjsnička Pobožná a welmi pěkná gest k ni přidaná. Wytisstěná neyprwe Německau řeči w slawném Městě Wjdni / v Jana Gakuba Kirnera / a nynj na česko přeložená. [S. 1.], 1674.

K06286

Nowina hrozná a strassliwá / o diwném a neslýchaném Zázraku / gak na Oblože Nebeské / tak také zde dole w gednom Městě Rozenthál řečeném / při Porodu gedné Ženy / kterážto hrozných trý Ditek zázračných na tento Swět porodila: A co se wjce hrozného stalo gedenskaždy z této Pjsničky lépegi wyrozumi. Stalo se wsse Léta tohoto 1700. [S. 1.], 1700.

K06289

Nowina Gistá a prawdiwá / O Sw. Spowědj / Kterak gedná Králowská Dcera w Zemi Englické z swých Hřichůw se newyznala / zatracená byla / což přespjwagje tuto Pjseň / gedenkaždý lépe wyrozuměti mocti bude. Wytisštěná w Hołomaucy: v Jana Adama Auingera, 1722.

K06305

Gistá a prawdiwá Nowina / Kteráž se stala w Elsasské Kragině nad Městem Regembach / tak řečeném / Kdežto z [d]opusstěnj Božjho na Nebi weliký Hřmot a Zwůl od Wogska / progjzděnj / Traubenj / a Bubnowánj slyssáno bylo / ohniwé Kaule nad Městem widěny / a gak do te Kraginy množstwj diwných Ptákůw přiletělo / a co se wjce přitom zběhlo / obssýrně gedenkaždý z Pjsničky této / bude mocý lépe wyrozuměti. [Kutná Hora?], 1717.

K06316

Strassliwá Nowina o gednom Zlatnickém Mladency, kterýžto z Freyburku od swých Rodičůw do Města Nancy Wandrem přigdauce / tam sobě gednoho Kožessnjka Dcerku namluwil / gemuž pod Přjsahau připowěděna byla / pročez onen Mladenec od nich odpusstěnj wzawsse domu k Rodičům swym pro Křticy List se odebral / gak ale přigdauce zas do onoho Města Nancy / od Newěstiných Rodičůw ffalessně přjwjtan / a od nich vkrutně Nožem w Posteli zamordowan byl / gedenkaždý přespjwage tuto Pjseň / lépe wyrozum[j]. [Litomyšl, cca 1685–1709].

K06463

Pěkné Nowé Radostné Nowiny O sstiasném Wjtězstwju Cýsařské Armády w Vherském Králowstwju / pod Kommendau Geho Excellency Pána Generála z Heyster / dne 13. čerwna w tomto 1704 Roce mezy Rábem a Pápau / kterýžto s Čtrnácti Tisícj Lidu Německého a Rácůw / proti Generálowi Fargačowi magicýmu přes 30.000 Rebelantůw, se směle postawił / a s njmi Bitwu hrdinsky swedauc / přes pět tisíc gich na Płace zbil / a mnoho Set do Wody wehnał / kteřž wssyckni se ztopiti musyli / tři Sta Zagatých dostał / mezy njmiž do třidcýti Osob Zemanůw se wynacházy. Celé Nepřátelské Leženj / se wssý Pagáži a rozmanitým Zbožjem opanował. Mimo toho wsseho sedm Mosazných Kusůw / a k nim přináležegjcy Munycy / dwadceť čtyry Praporce a Standáry / mezy njmiž Fargáčůw weliký Praporec se wynacházal, brannau Rukau dostał / o čemž přespjwagic tuto Nowinu, bude se mocti gedenkaždý obssýrněgssý Spráwy dočjsti. Wytisštěna neyprwe w Wjdni w Gazyku Německém / a nynj na Česko přeložená a wytisštěná w Litomyssli, 1704.

K11941

Pjseň nowá a Prawdiwa, kterak se stalo Roku běžjcýho Čžtyrydcáteho to w Polsce Zemy Mjly od Warssawi w Městečku Dynesspurku s gedným Pacholatkem přespjwagic tuto Pjseň gedenkaždý lepecz wyrozuměti mocti bude. Wytisštěná předně w Mladé Boleslawy nynj w Litomyssli, 1741.

K12426

Pjseň pobožná Hys[to]rycká / o Swátku wssech milých Swatých Wywolených Božjch. W Lytomyssli: v Matausse Březyny, (1642).

K12585

Pjseň gistá a prawdiwá / o Turecké Vkrutnosti. [...] (Přetisštěno w Litomyssli, 1737).

K12696

Pjseň Pěkná / Nowá o Wowčickách / gaký Vžitek přinássy / na Abecedu vvedená / a od gednoho Nábožného Pastýře Owcy w Rytmu složená. Wssem Bohabogným a Owčičky milugicým Hospodařům k Sslechetnému Obweselenj a Potěssenj Hospodařskému wytisstěná. W Městě Litomyssli, 1699.

K12659

Pjseň o Swatém Wjtu Mučedlniku / a Dědicy Českém. W Litomyssli: v Matausse Březyny, (1648.).

K12782

Pjseň nowá / o Diwjch a Zázracých / nám od Pána Boha / gak na Oblše Nebeské / tak y na Zemi vkázanych / Roku tohoto 16[29] při času památky S. Ambro[že] o dwau Porodjch hrozných, gednom w Gliwicých / a druhém za Opoli, we Lhotě Dědině tak řečené. Těž o dwauch Pannách w těžké Nemocy postawených / kteréž deset dnj a deset nocy bez vstánj tancowały / a Lidem diwné wěcy, o nyněgssijm Swětu, a Djtkách zlých / oznamowały. Což se stalo na Slezsku w Gelendorffu w Prausnice / blzko Trachenburgku. O čemž wssem z Pjsničky porozumjte. (Wytisstěno neyprwě Německau řeči w Wratislawi / a nynj w Hołomaucy), [po 1629].

K12813

Píseň o zlých ženách. Vytištěno v Litomyšli, 1696.

K12876

Pjsně o Swatém Janu Nepomuckém. Wytisstěné w Hołomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1700.

K12849

Pjsně Dwě: Prwnj / o swaté Dorotě. Druhá o swaté Worssyle: nynj w nowe wytisstěné. Wytisstěné w Litomyssli, 1626.

K13071

Pjsně Postnj / O Vmučenj Pána Gežjsse Krysta / kteréž se spjwagj na Salwe y ginde. Wytisstěné w Hołomaucy, [cca 1701–1750].

K13306

Pjsně Ročnj / kteréž se zpijwagij při wssech Slawnostech celého Roku. K nimž gsau přidány giné Mnohé Obecné Pjsně: y na obzwlásstnij časy Dne a Nocy. Wytisstěny w Starě[m] Městě Pražském: (v Dědice M. D. Adama z Weleslawjna.), 1611.

K13459

Pjsnička Hystorycká / o Swatém Mikulássy Biskupu / Spowědnjku Božjm. W Lytomyssli: v Matausse Březyny, (1642).

K13461

Pjsnička Nowá / o gednom Mládency / kterýž se ženiti měl / a gedauc mjmo Ssybenjcy také čtyry Wiselce na swau Swadbu pozwal / kteřž se nagiti dali: a potom zase ti Wiselcy toho Ženicha ne gegich Weseli zwali a on také přigjti musel. Wytisstěná w Hołomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1687.

K13466

Pjsnička o Swatém Ondřegi / Aposstolu Páně / Hystorycká. (Wytisstěná w Litomyssli: v Jana Arnolta), [1655–1685].

K13500

Pjsničky někeré nowé pobožné / k těmto Čzasům přežalostným složené / Lidem w ssauženij a protiwenstwij postaweným zpjwati vžitečné / nynj w nowě wytisstěné. (W Lytomyssli: v Doroty Rykowy), 1629.

K13506

Pjsničky Pobožné / w těchto nyněgssých nebezpečných Čzasých každému Křestianskému Čžlowěku zpjwati potřebné. W Litomyssli: v Matausse Březyny, (1650).

K13515

Pjsničky Duchownij / každému Čžlowěku kagjcýmu / spjwati prospěssné a vžitečné / nynj w nowě složené a wytisstěné. (W Holomaucy, 1690).

K13623

Pjsničky pobožné k Pánu Gežjssy Krystu / nynj w nowě wytisstěné. W Holomaucy, 1687.

K13692

Pjsničky Adwentnj O Wtělenj Syna Božjho w Žiwot Panny MARYE wssem těm kteří gi milugi ku Potěssenj vydané a w nowě wytisstěné. Wytisstěné w Holomaucy, 1713.

K13699

Pjsničky Duchownj a welmi nábožné každému Křestianu zpjwati potřebné a vžitečné. W Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1680.

K13712

Pjsničky Pobožné každému Křestianu zpjwati vžitečné a potřebné. W Litomyssli: v Matausse Březyny, [1631–1651].

K13714

Pjsničky Pobožné Každému Křestianu spjwati vžitečné a potěssytedlné nynij w nowě složené a wytisstěné. W Holomaucy: V Jana Jozeffa Kyliána, 1691.

K13715

Pjsničky Po[bo]žné každému B[o]habognému Křestianu zpjwati vžitečné a potřebné nynij opět w nowě wytisstěné. W Holomaucy: v Mikuláse Hradec[kého ...], [první čtvrtina 17. stol.].

K13731

Pjsničky Pobožné lidem Bohabogným w sauženj w světě tomtu postaweným zpjwati vžitečné a potěssytedlné. Wytisstěné w Litomyssli: v Matausse Březyny, (1631).

K13789

Pjsničky Nowé Mládencům y Pannám poctiwým zpjwati potřebné. Wytisstěné w Litomyssli, 1709.

K13828

Pjsničky Pobožné tři, Prwnj, o poslednjch věcech Čžlowěka Druhá, o Radosti a Sláwě Nebeské Třetj, za ssěstánné skončenj. W Litomyssli, (1637).

K13836

Pjsničky někeré Rannij každému Čžlowěku zpjwati vžitečné a potřebné w Nowě wytisstěné. (W Holomaucy: v Mikuláse Hradeckého), 1633.

K13838a

Pjsničky Raňj a Wečer[nj]. W Holomaucy: v Frantisska Ant[onj]a Hirnle], [1732–1758].

K13860

Pjsničky Utěšené o trpěliwosti Lidj pobožných nynj w nowě wytisštěné. (Wytisštěno w Lytomyssli: v Jana R[yka?]), [cca první polovina 17. století].

K13860a

Pjsničky vtěšené o trpěliwosti Lidj Pobožných nynj w Nowě Wytisštěné. W Hołomaucy: v Wjta Gindřicha Ettele, 1668.

K13871

Pjsničky na Zialmy Swatého Dawida. Wytisštěné w Holomaucy: v Frantisska Antonjna Hirnle, 1745.

K14633

Prawdwiý hrozný Příběh o převkrutném Země třesenj Leta 1755. dne 1. Listopadu a to skoro celeho tak welkého Slawného Města Lyzabonu w Portugalu, y Kráľowské Rezydency. Wssem w Pjseň wvedeny y o Okolnjch Měst a Krágin sskod trpějcy k Polepssenj a k Vstrnutj wydaný. Předně w Praze a nynj w Litomyssli, 1750 [spr. 1755?].

K14907

Kancyonál To gest: Sebránij Spěwůw Pobožných kterých k Duchownijmu potěssenij každý weřegný Křestian na Weyročnij Swátky a giných Swatých Památky y časy, vžijwati může. Teprwa s nemalau prácy a Nákladem Welebného Preláta, Kněze Jana Rozenpluta Probossta Klásstera Ssternberského nětco z starodawnijch Pijseň vybránijm nětco w nowě složenijm Weyročně spořádané. W Hołomaucy: wytlačeníjm Giřijka Handle wůbec wydané, 1601.

K15272

Šedm Nebeských Záwor Aneb Pěkné Rozgjmánj přehořkého Vmučenj, a newinné Smrti Pána nasseho GEžjsse Krysta, s připogeným Požehnánj, we wsseligakých nebezpečných Čzasech welmi dobře k řjkánj. Wytisštěné w Holomaucy, [cca konec 18. stol.].

K15446

[Slabikář český a jiní křesťanského náboženství počátkové, kterýmžto věcem dítky křesťanské hned z mladosti učeny býti mají ... Milý žáčku, uč se rád, budeš míti peněz kád]. [Litomyšl?, cca 1728].

K15948

Wýborně dobrý Způsob Yak se má dobře po Česku psáti / neb tisknauti. Wytažený z České Biblj / která na několik Djlů rozdělena / a weyklady po kragjch položenými wyswětlena bywssi / mezy Nekatolickými gest v weliké wážnosti. Ale pro kacýřské bludy od Katoliku ani čjsti / ani chowati se nemá. Nic méně poněwadž (: podle wssech zdánj:) nad giné České Knihy vlastněgi / pěkněgi / a pilněgi wytisštěna byla / Způsob gegjho Pjsma nemůže se než nad mjru chwáliti / a ten tuto se wykládá / a hoden gest / aby wssickni sskolnj Mistrowé poručili swým Včedlnjkům gey mji / bedliwě čjsti / a podle něho psáti se wčiti. Wytisštěný w Praze: w Jmpressy Universitatis, w Kollegi Soc. JEsv blíž Mostu, 1668.

K17413

Prawdwiá Spráwa O diwném Porodu Kterýž se stal Roku tohoto Tisýcýho ssestistého dewadesátého čtwtřého druhé[h]° dne Měsýce Ledna; Kterak gedna Ssaffárka w Zemi Ssweycarské blíž Města Cyrchu gsauce s swým Mužem čtyry Léta žádného Plodu neměla

w pátém pak Roku otěhotněla a potom čtyry Syny na gedenkrát w nepřítomnosti swého Muže porodila. Matka té Ssaffářky welmi se proto rozhněwala a prawila že se swému Muži newěrně chowala. A protože troge Pacholátek Děwečce zanesti a zamordowati poručila. Kterěz potom nenadále Otec gegich skrze Psa w Lese nassel a Domůw přinesl. Co se potom z toho stało gedenKaždý kaupic gi sobě lépe wrozumj. Wytisštěná neyprwé Německá w Ssweycarjch a nynj w Gazyku Česckém w Litomyssli, [po 1694].

K17414

Prawdiwá Spráwa O tom přehrozném Zemětřesenj Které se stało w Králowstwj Sycylii w řečeném Městě Palermo prwnjho dne Měsýce Zářj Léta běžjcyho tisýcyho sedmistýho dwacátého ssestého. Což přčtauce sobě Pjsen gedenkaždý lépeg wrozuměti mocy bude. Předně w Praze a nynj w Litomyssli: v Jana Kamenického, [po 1726].

K17592

Nowina prawdiwá o welikém a hrozném Zázraku, kterýž se stal w Dědině Wodrancj nedaleko Nowého Města na Gruntech Vrozeného Pána, Pana Wylima Dubského z Třebomyslic na Nowém Městě Dačicých a Ržekowicých Léta 1619. w Auterý před Swatým Wjtem to gest 11. Dne Čzerwna. Kterýžto Zázrak že se w skutku prawdiwě stal z bedliwosti wyhledáno a wyptáno gest: Od Słowůtného Muže Pana Ssebestyana Antonjna Želechowské[h]° z Želechowa Auřednjka téhož Panstwi a Měsstěnjna Nowého Města a Słowo od słowa, wswis wweđený a k wytisknuti daný. (Wytisštěná w Městě Lithomyssli: v Adama Graudence), [po 1619].

K17593

Píseň strašlivá o welikém a hrozném zázraku, který se stal ve vsi Odranci nedaleko Novýho Města v outerý před swatým Wítem [= 11. června 1619] na kruntech urozeného pána pana Vilíma Dubského z Třebomyslic a na Novým Městě, Dačicích a Řeckowicých, vzatá z spisu, který tlačiti dal slovutný pan Šebestijan a Antonín Želechovský z Želechowa, ouředník panství novoměstského blíž zámku Perštěna. Předně vytištěna byla v Litomyšli: u Adama Kraudence, 1619.

K18076

Rozkossné Duchownj a welmi Nábožné Modlitby / W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klassternjch Panen / a vlastnjch Sester Swaté Gertrudy / A Swaté Mechtyldy / Djlem od Krysta Pána / djlem od Matky Božj Austně zgeweně / a djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté / obsažené gsau: z Medotekaucých gegich Zgewenjch s Pilnosti wytažené / Ku Potěssenj wssem pobožným Dussem w tuto Knjhu spolu sebrané / A k Vžjwánj Osob Ženské přigemné. Wytisštěné w Holomaucy: v Jana Jozeffa Kyliána, 1700.

K18077

Rozkossné Duchownj a welmi Nábožné Modlitby / W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klássternjch Panen / a vlastnjch Sester Swaté Gertrudy / A Swaté Mechtyldy / Djlem od Krysta Pána / djlem od Matky Božj Austně zgeweně / a djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté / obsažené gsau: Z Medotekaucých gegich Zgewenjch s pilnosti wytažené / Ku Potěssenj wssem pobožným Dussem w tuto Knjhu spolu sebrané / A k Vžjwánj Osobě Ženské přigemné. Wytisštěné w Holomaucy: v Ignácya Rosenburka, 1705.

K18078

Rozkossné Duchownj a welmi Nábožné Modlitby / W Nichžto Samé Nebeské a Božské Pobožnosti dwauch Swatých Klássternjch Panen / a vlastnjch Sester Swaté Gertrudy / A Swaté Mechtyldy / Djlem od Krysta Pána / djlem od Matky Božj Austně zgeweně / a djlem skrz Ducha Swatého wnuknuté / obsažené gsau: Z Medotekaucých gegjch Zgewenjch s pilnosti wytažené / Ku Potěssenj wssem pobožným Dussem w tuto Knjhu spolu sebrané / A k Vžjwánj Osobě Ženské přigemné. Wytisstěné w Holomaucy: v Ignácya Rosenburka, 1705.

K18775

Nowina gistá a prawdiwá / kterak Roku přítomného 1685. Armáda Geho Cýs: Milosti pod Kommendau Oswjceného Knjžete-Pána / Pana / Generala z Lotryngu s obzwlásstnj Pomocy Božj weliké Wjtězstw nad Nepřjtelem Turkem 27. Dne Měsýce Srpna obdržela / neyprwé Armádu s zahynutjm mnoha Tisyc Turkůw a odnětjm do 28. Kusůw / třema Moždjři / a na Sta Wozůw s wsseligakými drahými Wěcmi gest porazyla / a potom Nowé Zámky Ssturmem 19. Dne téhož Měsýce Srpna Ráno mezy ssestau a sedmau hodinau polowičného Orloge sstiasně dobyla / a gak wssyckni Turcy Mužského y Ženskeho Pohlawj, ani Děť newynjmagic, gsau tam bjdně pomordovánj / přespjwagjc Nowinu tu / gedenkaždý gruntowněgj wyrozuměti mocy bude. Wsse z Oryginálu Leženj Cýsařského prawdiwě wytaženo / w tuto krátkau Pjseň wwdeno / a wytisstěno / 1685. [S. l.], 1685.

K18777

Nowina Radostná / O tom Welikém a dalece rozhlášeném Kráľowske Rezydency Hlawnjm Městě Budjnu / w Vherské Zemi / Kterěž Turcy giž Sto Čžtyrydceti a pět Let w swé Mocy měli / Nynj Wjtězně (: s Pomocy Božj :) od Cýsařské Armády / po dewátém w těch Letech Obleženj / Mocnau Rukau po sylném Ssturmovánj zase gim odňato gest / Roku tohoto 1686. Dne 2. Zářj. Wssem těm Vdatným Generálům / Wyšssýho y Njžssýho Stawu Křestianským Bogownjkům k wěčné Památce / a Křestianům k Potěssenj složená. Wytisstěná Léta wyss gmenowaného. [S. l.], 1686.

K18786

Nowina gistá a prawdiwá / kteráž se stala Roku tohoto Tisýcýho, ssestistého, ssedesátého a prwnjho / w Sobotu pátého dne Vnora / aneb w den S. Háty Panny a Mučedlnijce / dvě Mijle od Hamburgku / we Wsy Mittndorffu / o gednom djtěti gak w Žiwotě Matky swé mluwilo / aneb co w Ručičkách zawřeno mělo: w této Nowině z Textu geden-každý lépe wyrozuměti moci bude. Wssem wěrným a Pána Boha bogjcým Lidem w tuto Pjseň k weystraze wydaná. Wytisstěná w Německém Gazyku w Městě Hamburgku / v Michala Pffayffera / a nynj na Čžesko přeložená. [S. l.: po 1661].

K18787

Nowina prawdiwá o Diwjch a Zázracých / kte rež se staly w Zemi Ssweycarské nad Měste[m] Lombachem na Swaté[h]o Ržehoře / Léta 1635. Kterak hroznj Diwowé a Zázrakowé též Slaupowé ohnjwj a Slunce Krwawé smutně stálo / a Lidé bezbožnj těm Zázrakům Božjm se rauhali a posmjwali / a gakau záplatu za to wzali / a kterak Anděl Božj Meč Krwawý w prawé Ruce a Ratolest krásnau držel. O čemž geden každý z této Nowiny wyrozuměti mocy bude. [S. l.], 1635.

K18788

Nowina gistá a prawdiwá / O welikém a diwném Božjm Dopusstěnj / A to w Zemi Charwátské / při Nowém Městě we Wsy gménem Krupina / Kterak pět Děweček Pána Boha se nebogjých / ale w zlau Hadačku a čarodegnau Bábu powěřiwých / od pěti Diablůw w spůsobu krásných Mládencůw namlauwány byly / gedný wssak potom Twář do Zubůw propálili / druhé Ruce po Ramena / a tři hned s sebau wzali / gednu w Kusy roztrhali / a pátau polámali / Hospodáře a Hospodyní bjdně vmrtwili: A co se wjce dáo / z Pjsničky gedenkaždý lépe wyrozuměti mocy bude. Wsse z Lipských Nowin wybráno / a w tyto Rytmu wwedeno. W Starém Městě Pražském: wytiskl Jan Arnolt / w Domě genž slowe na Ssmerhowě / bljž Rathauzu, 1703.

K18793

[Novina jistá a pravdivá, kteráž se jest stala půl mile od Rejna Kolína ve vsi Neydorfu, kterak tam nějaký kovář jménem Feytl svého syna z pejchy trestal, kterýž svého starého otce neucil, jakou za to odplatu vzal. Druhá „historická“ píseň o jedné pyšné dceři. Vytištěná v Holomouci: u Jana Jozeffa Kyliána, 1679].

K18818

Nowina gistá a prawdiwá o Přeslawném Wjtězstw / Gak G° M. Cýsařská Armáda / tak také Benátčanůw / nasseho auhlawnjho Nepřjtele Tureckého porazyly / přes patnácte Tisícůw / mýmo těch co w Lesých a Kutlossých žahynuly / přitom gak mnoho Kusůw / Mozdjřu / Prachu / Kulek / Wolůw / Buwolůw / Mezkůw / Konj / Oslůw / Welblaudůw / Massa / Mauky / Reyže / Olege / Másla / Seyrůw / Medu / Cukru / přjtom od Zlata / Střjbra / Perel / wzáctného Sstatstwa a drahých Kamení / stiačně wybogowaly. A gak dotčenj Benátčane dvě Pewnosti / a dwoge Dardanelly gsau dobyly: Každé Křestianské Dussy ku potěssenj složená. A tohoto 1687. Léta wytisštěná. [S. l.], 1687.

K19320

Sedm Nebeských Záwor / Aneb Pěkné Rozgjmánj přehořkého Vmučenj / a newinné Smrti Pána nasseho GEžjsse Krysta / s připogenýma pěknýma Požehnánj we wsseligakých nebezpečných Čzasech welmi dobře k řjkánj. Wytisštěné w Holomaucy, 1754.

K19390

Sedm Nebeských Závor Aneb Pěkné Rozjímání přehořkého Umučení a nevinné Smrti Pána našeho Ježíše Krista s připojenýma pěknýma Požehnání ve všelijakých nebezpečných Časech welmi dobře k říkání. Vytištěné v Holmouci, 1755.

Seznam špalíčků citovaných jako artefakt

MZK, VK-0000.026	MZK, VK-0000.149	MZK, VK-0000.262
MZK, VK-0000.028	MZK, VK-0000.167	MZK, VK-0000.316
MZK, VK-0000.100	MZK, VK-0000.176	MZK, VK-0000.330
MZK, VK-0000.103	MZK, VK-0000.179	MZK, VK-0000.337
MZK, VK-0000.118	MZK, VK-0000.203	MZK, VK-0000.487
MZK, VK-0000.134	MZK, VK-0000.239	MZK, VK-0000.549

MZK, VK-0000.553	MZK, VK-0000.601	MZK, VK-0000.615
MZK, VK-0000.554	MZK, VK-0000.602	MZK, VK-0000.616
MZK, VK-0000.555	MZK, VK-0000.603	MZK, VK-0000.617
MZK, VK-0000.562	MZK, VK-0000.604	MZK, VK-0000.618
MZK, VK-0000.564	MZK, VK-0000.605	MZK, VK-0000.619
MZK, VK-0000.565	MZK, VK-0000.606	MZK, VK-0000.620
MZK, VK-0000.593	MZK, VK-0000.607	MZK, VK-0000.621
MZK, VK-0000.594	MZK, VK-0000.608	MZK, VK-0000.622
MZK, VK-0000.595	MZK, VK-0000.609	MZK, VK-0000.671
MZK, VK-0000.596	MZK, VK-0000.610	MZK, VK-0000.681
MZK, VK-0000.597	MZK, VK-0000.611	MZK, VK-0000.735
MZK, VK-0000.598	MZK, VK-0000.612	MZK, VK-0000.736
MZK, VK-0000.599	MZK, VK-0000.613	
MZK, VK-0000.600	MZK, VK-0000.614	

Seznam archivních a muzejních pramenů

- MZA, B 1 Gubernium, inv. č. 472, sign. B6, č. 57. kart. 52. Nabídkový list Františka Antonína Hirnleho.
- MZA, D 8 Stablní katastr – vceňovací operáty, sign. 2643, Catastral-Schätzungs-Operat der Steuergemeinde Tassau, kart. 954.
- MZA, D 8 Stablní katastr – vceňovací operáty, sign.1331, Catastral-Schätzung-Operat der Steuergemeinde Littau Stadt, kart. 497.
- MZA, G12 Cerroniho sbírka, inv. č. 140, sign. Cerr II, č. 3.
- Regionální muzeum v Chrudimi, Společenské vědy, Lidové umění, štoček dřevěný, inv. č. LU22.
- Regionální muzeum v Chrudimi, Společenské vědy, Lidové umění, štoček dřevěný, inv. č. LU268.
- ZA Opava, pobočka Olomouc, Sbírka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 6828, sign. LVII2, Matrika narozených římsko-katolické farnosti Jezernice, 1827-1871.
- ZA Opava, pobočka Olomouc, Sbírka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 6831, sign. LVII5, Matrika oddaných římsko-katolické farnosti Jezernice, 1859-1890.
- ZA Opava, pobočka Olomouc, Sbírka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 6702, sign. LIII3, Matrika narozených římsko-katolické farnosti Jezernice, 1855-1886.
- ZA Opava, pobočka Olomouc, Sbírka matrik Severomoravského kraje, inv. č. 9853, sign. LIII13, Matrika zemřelých římsko-katolické farnosti Dolní Újezd, 1885-1915.

Sekundární literatura

- ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. The fate of the letter <g> in the history of Czech orthography. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, 2018, roč. 28, č. 2, s. 217–262. ISSN 0939-2815.
- ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Orthography and Group Identity: A Comparative Approach to Studying Orthographic Systems in Early Modern Czech Printed and Handwritten Texts (c. 1560–1710). In: CONDORELLI, Marco, ed. *Advances in Historical Orthography, c. 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020, s. 154–175. ISBN 978-1-1086-7417-1.
- BARAN, Ludvík, STAŇKOVÁ, Jitka. *Poklady lidového umění*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2019. ISBN 978-80-7451-226-1.
- BARTOŠ, Leopold. K obrazové výzdobě kramářských písní. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds., *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 329–330. ISSN 0231-9896.
- BĚHALOVÁ, Štěpánka. Analytická sonda do sbírky původních štoček a kramářských tisků Okresního muzea v Jindřichově Hradci. *Knihy a dějiny*, 1996, roč. 3, č. 1, s. 19–32. ISSN 1210-8510.
- BĚHALOVÁ, Štěpánka. Kramářské tisky a tiskařské štočky s tematikou sv. Jana Nepomuckého ve sbírkách Okresního muzea v Jindřichově Hradci. *Jindřichohradecký vlastivědný sborník*, 1993, roč. 5, s. 21–45. ISSN 1801-3759.
- BENEŠ, Martin. Grafémika a česká grafická soustava. In: ULIČNÝ, Oldřich, PROŠEK, Martin, eds. *Studie k moderní mluvnici češtiny*. 5, K české fonetice a pravopisu. Olomouc: Univerzita Palackého, 2013, s. 122–138. ISBN 978-80-244-3526-8.
- BERÁNEK, Karel. Tiskařská privilegia České dvorské kanceláře v Státním ústředním archivu v Praze. *Strahovská knihovna*, 1977–1978, roč. 12–13, s. 69–104. ISSN 0081-5896.
- BERGER, Tilman. Argumentace reformátorů českého pravopisu v letech 1780–1850. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie, ZEMANOVÁ, Jana, eds. *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) / History of Czech Orthography (up to 1902)*. Brno: Host – Masarykova univerzita, 2010, s. 343–359. ISBN 978-80-7294-508-5.

- BERGER, Tilman. Religion and diacritics: The case of Czech orthography. In: BADDELEY, Susan – VOESTE, Anja, eds. *Orthographies in Early Modern Europe*. Berlin – Boston: De Gruyter Mouton, 2012, s. 255–268. ISBN 978-3-1102-8812-4
- BURDYCHOVÁ, Milena et al. *Sbírka regionálního muzea v Chrudimi. Katalog – průvodce sbírkou*. Chrudim: [Regionální muzeum v Chrudimi], 2009. ISBN 978-80-87078-06-8.
- de CERTEAU, Michel. Čtení jako pytlacení. In: DVOŘÁK, Tomáš, ed. *Kapitoly z dějin a teorie médií*. Praha: Akademie výtvarných umění v Praze, 2010, s. 135–146. ISBN 978-80-87108-16-8.
- de CERTEAU, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 1988. ISBN 0-520-23699-8.
- ČERMÁK, Miloslav. Městská papírna v Olomouci (1505–1785). *Vlastivědný věstník moravský*, 1978, roč. XXX, č. 1, s. 36–48. ISSN 0323-2581.
- DROZDA, Martin. Chrudimské kramářské tisky s fingovaným impresem. *Knihy a dějiny*, 2022, roč. 29, č. 1–2, s. 137–158. ISSN 1210-8510.
- DROZDA, Martin. Kramářské tisky Antonína Halousky. In: HNILICOVÁ, Markéta, ed. *Lidová kultura na Hané. Sborník z XVI. odborné konference konané 4. 11. 2021 v Muzeu Kroměřížska*. Prostějov: Hanácký folklorní spolek, 2022, s. 22–30. ISBN 978-80-11-02326-3.
- DITTMANN, Robert. Konsonantismus v Bibli kralické šestidílné. *Listy filologické*, 2018, roč. 141, č. 3–4, s. 409–448. ISSN 0024-4457
- DITTMANN, Robert. Vokalismus Bible kralické šestidílné II. Uplatnění změn proběhlých od konce 14. století. *Listy filologické*, 2018, roč. 141, č. 1–2, s. 95–130. ISSN 0024-4457
- DRAGONOVÁ, Martina, SZTURCOVÁ, Monika. *Kramářské tisky ze sbírky Památníku Petra Bezruče Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2019. ISBN 978-80-87789-60-5.
- DUFKA, Jiří. Špalíček písní pro Annu Volkovou. In: KOSEK, Pavel, Hana BOČKOVÁ, Martin DROZDA, et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 56–57. ISBN 978-80-7028-532-9.
- DUFKA, Jiří. Zrod venkovské tiskárny. Znojemská dílna v letech 1703–1742. *Knihy a dějiny*, 2019, roč. 26, č. 1–2, s. 52–106. ISSN 1210-8510.
- DUFKA, Jiří, HOLUBOVÁ, Markéta, FROLCOVÁ, Věra, BYDŽOVSKÁ, Iva, MACHOVÁ, Jitka, GLOMBOVÁ, Hana, MACHÁČKOVÁ, Romana. Three Collections of Czech Broadside Ballads, Organizing, and Providing Access. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 131–153. ISBN 978-94-6372-155-4.
- DUFKA, Jiří, MEDŘÍKOVÁ, Petra. Obraz a dekor. In: KOSEK, Pavel, Hana BOČKOVÁ, Martin DROZDA, et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 27–30. ISBN 978-80-7028-532-9.

- EGAN, Gerald. Black Letter and the Broadside Ballad [online]. *English Broadside Ballad Archive*, 2007 [cit. 30. 8. 2022]. Dostupné z: <https://ebba.english.ucsb.edu/page/black-letter>
- d'ELVERT, Christian. *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Cenzur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch Schlesien*. Brünn: R. Rohrer's Erben, 1854.
- FLODR, Miroslav. *Filigranologie. Úvod do studia filigránů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1974.
- FLORIÁN, Čeněk. Papírna ve Svidnici u Chrudimě. *Časopis Národního musea. Oddíl duchovědný*, 1940, roč. 114, s. 73–81. ISSN 0862-531X.
- FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie. The History and Reception of Czech Broadside Ballads within Local, Regional, and Global Contexts. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, s. 21–56. ISBN 978-94-6372-155-4.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého*, I. Hláskosloví. 2., dopl. vyd., Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd, 1963.
- HAIS, František. *Vzpomínky pražského písničkáře 1818–1897*. RYŠAVÁ, Eva, ed. Praha: Odeon, 1985.
- HEILANDOVÁ, Lucie. *Kresleno na kameni. Počátky brněnské a pražské litografie*. Dizertační práce, Brno, 2018. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Seminář dějin umění. Vedoucí práce Radka NOKKALA MILTOVÁ.
- HLAVA, Rudolf. Soukromé sbírky kramářských písní. In: DVOŘÁK, Jaromír – KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 361–365.
- HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. II, Biblická a křesťanská ikonografie. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2012. ISBN 978-80-87112-69-4.
- HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků*. III, Německé kramářské tisky, jednolisty a kuplety. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2017. ISBN 978-80-88081-15-9.
- HOLUBOVÁ, Markéta. *Katalog kramářských tisků brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2021. ISBN 978-80-88081-31-9.
- HOSÁK, Ladislav. Knihtiskařské závody v olomouckém kraji 1621–1940. In: *Dar přátelství. Sborník k počtě československých typografů vydaný u příležitosti výstavy vývoj české knihy 1468–1955 ke dni tisku v jubilejním desátém roce osvobození naší vlasti slavnou sovětskou armádou*. Olomouc: Odbor kultury Krajského národního výboru v Olomouci, 1955, 63–68.
- Hospodářské sdružení průmyslu papíru v Praze 1918–1928*. Praha: Hospodářské sdružení průmyslu papíru, 1928.
- CHARTIER, Roger. „Lidová“ čtení. In: POŘÍZKOVÁ, Lenka, ŠMEJKALOVÁ, Jiřina, eds. *Co jsou dějiny knihy? Antologie textů k dějinám a teorii knižní kultury*. Praha: Academia, 2021, s. 103–117. ISBN 978-80-200-3222-5.
- CHARTIER, Roger. *Na okraji útesu*. Praha: Pavel Mervart, 2010. ISBN 978-80-87378-52-6.

- CHARVÁT, Jiří. O chrudimských knihtiskařích a knihtiskárnách. *Chrudimské vlastivědné listy*, 1995, roč. 4, č. 2, s. 12–15.
- INDRA, Bohumír. Kapitoly z kulturního života města Hranic v 19. a 20. století. Škarniclovská tiskárna v Hranicích. *Zpravodaj města Hranic a lázní Teplíc n. B.* 1978, únor, s. 9–11.
- IVÁNEK, Jakub. Poznámky k vymezení pojmu kramářská píseň (s ohledem na tisky náboženské povahy). *Listy filologické*, 2017, CXL, s. 201–230. ISSN 0024-4457.
- JEDLIČKA, Jaromír. *Soupis tisků Jana Hostivíta Pospíšila*. Hradec Králové: Kruh, 1970.
- JELÍNEK, František. *Hystorye města Litomyssle*. Díl druhý. W Litomyssli: Tisštěná u Jana Turečkových Dědičů, 1845.
- JEŘÁBEK, Viktor Kamil. 250 let staročeského impresorského rodu Jeřábků. *Národní listy* 28. 5. 1940, roč. 80, čís. 141, s. 3.
- JOHANIDES, Josef. *První knihtiskárna v Pardubicích*. Hradec Králové: Kruh, 1970.
- JOHANIDES, Josef. *Staré královéhradecké tisky*. Hradec Králové: Nakladatelství Kruh, 1973.
- KADLEC, Ján. *Moravskou cestou po technických památkách. Od Bouzova přes Litovel k Olomouci*. [Červenka]: Moravská cesta, 2011. ISBN 978-80-260-1549-9.
- KAFKA, Luboš. *Malované na skle. Lidové podmalby*. Praha: Lika klub, 2005. ISBN 80-86069-34-6.
- KAISER, Vladimír. Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických. *Sborník archivních prací*, 1982, 32, s. 446–479. ISSN 0036-5246.
- KLEMZ, Willy. *Papier. Herstellung und Formate*. Hannover: Gryphus Verlag, 1973.
- KLIER, Karl M. *Holzschnitte Iglauer Lied-Flugblätter um 1850*. *Gutenberg Jahrbuch*, 1961, roč. 36, s. 223–230. ISSN 0072-9094.
- KNEIDL, Pravoslav. *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*. Praha: Odeon, 1983.
- KOCMAN, Jiří H. O papírnické manufaktuře. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 9, s. 278–280. ISSN 0031-1421.
- KOLKOVÁ, Adéla. *Kramářské písně vydané v tiskárně Augustina Fabiána Beinhauera na přelomu 18. a 19. stol.* Magisterská diplomová práce, Brno, 2022. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka. Vedoucí práce Pavel KOSEK.
- KORDA, Josef et al. *Papírenská encyklopedie*. Praha: SNTL – nakladatelství technické literatury, 1992. ISBN 80-03-00647-3.
- KOSEK, Pavel, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena. Dějiny českého písma. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 300–304. ISBN 978-80-7422-482-9.
- KOSEK, Pavel, BOČKOVÁ, Hana, DROZDA, Martin et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020. ISBN 978-80-7028-532-9.
- KOSEK, Pavel. Bratrský pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*, s. 183–187. ISBN 978-80-7422-482-9.
- KOSEK, Pavel, BROMOVÁ, Veronika, ANDRLOVÁ FIDLEROVÁ, Alena, TIMOFEJEV, Dmitrij. *The Orthography of Czech Broadside Ballads from the Seventeenth and Eighteenth*

- Centuries. In: FUMERTON, Patricia, KOSEK, Pavel, HANZELKOVÁ, Marie, eds. *Czech Broadside Ballads as Text, Art, and Song in Popular Culture ca. 1600–1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022, s. 353–375. ISBN 978-94-6372-155-4.
- KOSEK, Pavel. Jazyk, písmo, obraz, melodie. In: KOSEK, Pavel, BOČKOVÁ, Hana, DROZDA, Martin et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 23. ISBN 978-80-7028-532-9.
- KOSEK, Pavel. Uvedení do historie české světské kramářské písně. In: KOSEK, Pavel, BOČKOVÁ, Hana, DROZDA, Martin et al., GLOMBOVÁ, Hana, ed. *Do Brna široká cesta. Kramářské písně se světskou tematikou. Katalog k výstavě*. Brno: Moravské zemské muzeum, 2020, s. 9–12. ISBN 978-80-7028-532-9.
- KOUPIL, Ondřej. Alphabetum Boëmicum (1718): slabikář pro učené. *Listy filologické*, 2013, roč. 136, č. 3–4, s. 365–382. ISSN 0024-4457
- KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2734-2.
- KOUPIL, Ondřej. Psáti, neb tisknouti? (Nám4, ŠtVýb1 a písaři). In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie, ZEMANOVÁ, Jana, eds. *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902) / History of Czech Orthography (up to 1902)*. Brno: Host – Masarykova univerzita, 2010, s. 241. ISBN 978-80-7294-508-5.
- KOVÁŘOVÁ, Stanislava. Olomoucký tiskař Anton Halauska aneb ze Seničky do světa. *Střední Morava*, 2008, roč. 14, č. 26, s. 123–128. ISSN 1211-7889.
- KRATOCHVÍL, Augustin. *Vlastivěda moravská*. II, Místopis, Vel.-Meziříčský okres. Brno: Muzejní spolek, 1907.
- KREJČA, Aleš. *Techniky grafického umění. Průvodce pracovními postupy a dějinami originální tiskové grafiky*. Praha: Artia, 1981.
- KUBÁLEK, Josef, HENDRICH, Josef, ŠIMEK, František. *Naše slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII*. Praha: Státní nakladatelství, 1929.
- KVÁŠOVÁ, Miroslava et al. *Historie a současnost podnikání na Pelhřimovsku, Humpolecku a Pacovsku*. Žehušice: Městské knihy, 2015. ISBN 978-80-86699-80-6.
- LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- LATOUR, Bruno. *Nikdy sme neboli moderní. Esej o symetrickej antropológii*. Bratislava: Kalligram, 2003. ISBN 80-7149-595-6.
- MACHÁČKOVÁ, Romana. Kramářské tisky jako předmět sběratelství aneb cesty kramářských písní do moravských muzeí a knihoven. *Acta Musei nationalis Pragae – Historia litterarum*, 2021, roč. 66, s. 113–115. ISSN 2570-6861.
- MACHOŇ, Jan. *Papírna Příbyslavice 1690–1970*. Příbyslavice: Jihlavské papírny, 1971.
- MALURA, Jan. *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*. Ostrava: Universitas Ostraviensis, 2015. ISBN 978-80-7464-698-0.
- MAZALOVÁ, Ludmila. Amálie Škarniclová – poslední představitelka moravské větve tiskařské rodiny. In: *Obrazy ženy v kramářské produkci*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008, s. 71–97. ISBN 978-80-87112-09-0.

- MUZIKA, František. *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963.
- MYŠÁK, Miroslav. Knihy v olomoucké tiskárně v roce 1673. *Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci*, 2015, č. 310, s. 45–59.
- MYŠÁK, Miroslav. Olomoucký měšťan a tiskař František Antonín Hirnle. In: ELBEL, Martin, JAKUBEC, Ondřej, edd. *Olomoucké baroko. Proměny ambicí jednoho města*. 1. Olomouc: Muzeum umění Olomouc – Arcidiecézní muzeum Olomouc, 2010, s. 85–90.
- MYŠÁK, Miroslav. Vít Jindřich Ettel (+1669). Několik poznámek k olomouckému knihtiskaři a jeho dílně. In: DANIEL, Ladislav, HRADIL, Filip, eds. *Město v baroku, baroko ve městě*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 75–84. ISBN 978-80-244-3373-8.
- NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. I. díl. SPÁČIL, Vladimír, ed. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci – Opava: Zemský archiv Opava, 2007. ISBN 978-80-244-1585-7.
- NATHER, Wilhelm. *Kronika olomouckých domů*. II. díl. SPÁČIL, Vladimír, ed. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci – Opava: Zemský archiv Opava, 2007. ISBN 978-80-244-1585-7.
- NOVÁK, Jan. Cestou černého umění na Těšínsku. In: *Besedy o dějinách tisku*. Praha: Národní technické muzeum, 1997, s. 23–28.
- OTRUBA, Gustav. Anfänge und Verbreitung der böhmischen Manufakturen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (1820). *Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 1965, roč. 6, č. 1, s. 230–331. ISSN 0523-8587.
- PETR TYL, Josef. Funkce kramářských tisků ve vývoji českého tisku. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 335–340. ISSN 0231-9896.
- PETR TYL, Josef. K funkci obrázků kramářských tisků. Pomůcka k jejich bibliografii. *Český lid*, 1947, roč. 34, č. 4, s. 75–77. ISSN 0009-0794.
- PETR TYL, Josef. Kramářské pověrečné tisky a jejich sociální působení v druhé polovině 19. století. *Československá ethnografie*, 1956, roč. 7, č. 3, s. 291–307. ISSN 0577-3962.
- PETR TYL, Josef. Obrázkový štoček jako prostředek při určování kramářských tisků. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961. Sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 366–368. ISSN 0231-9896.
- PETR TYL, Josef. Obchodní dosah kramářských tisků chrudimských tiskáren v 19. století. *Československá ethnografie*, 1958, roč. 6, s. 396–409. ISSN 0577-3962.
- PETR TYL, Josef. O výrobních otázkách špalíčkových tisků. *Československá ethnografie*, 1956, roč. 4, č. 3, s. 252–266. ISSN 0577-3962.
- PETR TYL, Josef. Rozbor produkce kramářských tisků v chrudimské tiskárně 19. století. *Československá ethnografie*, 1959, roč. 7, č. 2, s. 157–176. ISSN 0577-3962.
- PETR TYL, Josef. Špalíčkové soubory kramářských tisků českobrodského muzea. *Vlastivědný sborník Českobrodsko*, 1959, roč. 2, s. 73–86.

- PITUCHA, Václav. *Soubor dřevořezových štočků ve fondech Okresního muzea v Chrudimi*. Část I. Chrudim: Okresní muzeum, 1989.
- PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Obrozenský pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1220–1222. ISBN 978-80-7422-482-9.
- PLESKALOVÁ, Jana, ŠEFČÍK, Ondřej. Pravopis. In: PLESKALOVÁ, Jana, et al., eds. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007, s. 499–539. ISBN 978-80-200-1523-5.
- PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- PUMPRLA, Václav. Vývoj olomouckého knihtisku do roku 1800. *Střední Morava*, 1995, roč. 1, č. 1, s. 59–69. ISSN 1212-1134.
- ROKYTA, Hugo. Papírna v Dlouhé Louči u Šternberka na Moravě a nakladatel Boženy Němcové. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1959, roč. 67, č. 2, s. 26–27. ISSN 1210-924X.
- RYŠAVÁ, Eva. Národní retrospektivní bibliografie kramářských písňových tisků 19. století. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec: Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, s. 25–28. ISBN 80-86227-00-6.
- RYŠAVÁ, Eva. Sbírka kramářských tisků Knihovny Národního muzea. *Acta musei nationalis Pragae – Historia litterarum*, 2021, roč. 66, č. 3–4, s. 122–125. ISSN 2570-6861.
- RYŠAVÁ, Eva. Vazby špalíček ve sbírce Knihovny Národního muzea v Praze. *Knihářský Bulletin*, 1997, roč. 3, s. 13–14. ISSN 1211-1759.
- SCHEYBAL, Josef V. K formátu a výzdobě kramářských písňových tisků. In: DVOŘÁK, Jaromír, KVAPIL, Josef Š., eds. *Václavkova Olomouc 1961*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 331–333. ISSN 0231-9896.
- SCHEYBAL, Josef V. *Senzace pěti století v kramářské písni*. Hradec Králové: Kruh, 1990. ISBN 80-7031-624-1.
- SEDLÁČEK, Miloslav. K vývoji českého pravopisu I, II. *Naše řeč*, 1993, roč. 76, č. 2, 3, s. 57–71, 126–137. ISSN 0027-8203.
- SEDLÁČEK, Richard. *Ruční papírna ve Velkých Losínách 1596–1996. Kapitoly z dějin papírenské manufaktury*. Olšany: MORPA, 1996. ISBN 80-260-9352-6.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Kramářské tisky ze sbírky Městského muzea Počátky 1592–1836 (1860)*. Pelhřimov 2020.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Kramářské písně ze sbírky Muzea Vysočiny Pelhřimov*. Pelhřimov: Muzeum Vysočiny Pelhřimov, 2016. ISBN 978-80-87228-14-2.
- SLOKAR, Johann. *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen*. Wien: Verlag von F. Tempsky, 1914.
- SMETANA, Robert, VÁCLAVEK, Bedřich. *České písně kramářské*. Praha: Svoboda, 1949.

- SOMMER, Josef. *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*. Fünfter Band, Chrudimer Kreis. Prag: in der Calveschen Buchhandlung, 1837.
- SOUČEK, Stanislav. Sborníček starších trhových písní ze stol. XVII. a XVIII. *Časopis Moravského musea zemského*, 1911, roč. 9, č. 1, s. 289–300. ISSN 1212-1940.
- STEJSKALOVÁ, Eva. *Novinové zpravodajství a noviny v Čechách od 17. století do roku 1740*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2613-0.
- ŠEFČÁKOVÁ, Eva. Drevené štočky Teslíkovej tlačiarne zo Skalice v Slovenskom národnom múzeu (Štruktúra zbierky). *Zborník Slovenského národného múzea – História*, 1990, roč. 30, s. 109–132. ISSN 0139-5378.
- ŠEFČÁKOVÁ, Eva. Hans Baldung Grien a Erhard Schön v zbierke drevených štočkov Slovenského národného múzea v Bratislave. *Ars, časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied*, 1995, č. 2–3, s. 97–123. ISSN 0044-9008.
- ŠEFČÍK, Ondřej. Alograf. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 84. ISBN 978-80-7422-482-9.
- ŠEFČÍK, Ondřej. Graf (glyf). In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 598. ISBN 978-80-7422-482-9.
- ŠEFČÍK, Ondřej. Grafém. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 598–599. ISBN 978-80-7422-482-9.
- ŠEFČÍK, Ondřej. Pravopisné reformy. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1379–1380. ISBN 978-80-7422-482-9.
- ŠILHAN, Jindřich. Kdy vznikla Losinská papírna? *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1962, roč. LXX, č. 2, s. 141–145. ISSN 1210-924X.
- ŠILHAN, Jindřich. Městská papírna v Olomouci. *Vlastivědný věstník moravský*, 1979, roč. XXXI, č. 3, s. 284–297. ISSN 0323-2581.
- ŠILHAN, Jindřich. *Městské papírny v Litovli. Die städtischen Papiermühlen in Litovel (Littau)*. Olomouc: Vlastivědný ústav, 1965.
- ŠILHAN, Jindřich. Papírna v Dlouhé Loučce do poloviny 18. století. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1960, roč. LXVIII, č. 2, s. 83–90. ISSN 1210-924X.
- ŠILHAN, Jindřich. Staré moravské papírny. *Vlastivědný věstník moravský*, 1959, roč. XIV, č. 1, s. 196–201. ISSN 0323-2581.
- ŠIMKOVÁ, Anežka, ed. *Růžová zahrádka. Rukopisné modlitební knížky 18. a 19. století. Sbírka Jana Poše*. Řevnice – Olomouc: Arbor vitae – Muzeum umění Olomouc, 2009. ISBN 978-80-87149-18-8.
- ŠLOSAR, Dušan. Čeština doby husitské. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 252–255. ISBN 978-80-7422-482-9.

- ŠLOSAR, Dušan. Obrozená čeština. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2016, s. 1217–1219. ISBN 978-80-7422-482-9.
- ŠPLÍCHAL, Václav, VÍTEK, Miloslav. *Papír a ruční papírny v Jihlavě a Kraji Vysočina*. Jihlava: Statutární město Jihlava za spolupráce s Novou tiskárnou Pelhřimov, 2010. ISBN 978-80-7415-036-4.
- ŠTĚPÁNEK, Josef. Knihtiskárna litomyšlská do roku 1863 a spisy české v ní tištěné. In: *Druhá výroční zpráva o městských vyšších reálních školách v Litomyšli za školní rok 1877–78, 1878*, s. 3–24.
- TÄUBEL, Christian Gottlob. *Orthographisches Handbuch, oder Anleitung zur gründlichen Kenntniß derjenigen Theile der Buchdruckerkunst, welche allen Schriftstellern, Buchhändlern, besonders aber denen Correctoren unentbehrlich sind*. Leipzig: bey Georg Emanuel Beer, 1788.
- TEŠNAR, Hynek. Ještě k pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 2003, roč. 86, č. 1, s. 27–37. ISSN 0027-8203.
- TEŠNAR, Hynek. K pravopisným polemikám v 1. polovině 19. století. *Naše řeč*, 2000, roč. 83, č. 5, s. 243–252. ISSN 0027-8203.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František Horák, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Praha: Státní tiskárna v Praze – Tiskárna Protektorátu Čechy a Morava – Nakladatelství Československé akademie věd – Academia, 1939–1967 (9 svazků).
- TOBOLKA, Zdeněk Václav, HORÁK, František, URBÁNKOVÁ, Emma, WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška, JARÝ, Vladimír, ANDRLE, Jan eds. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Díl II., Tisky z let 1501–1800. Dodatky. Praha: Národní knihovna, 1994–2010. ISBN 978-80-7050-589-2 (8 svazků).
- VÁCLAVEK, Bedřich. Ohlas Goethova „Utrpení mladého Werthera“ v kramářské písni české. In: VÁCLAVEK, Bedřich, SMETANA, Robert, eds. *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha: Svoboda. 1950, s. 90–91.
- VANĚK, Miroslav, VANĚK, Josef. *Přibyslavice: papírna – drážka a dráha*. Tišnov: Sursum, 2015. ISBN 978-80-7323-285-6.
- VEČERKOVÁ, Eva. Pověrečné kramářské tisky ve sbírce Etnografického ústavu muzea v Brně. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec: Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, s. 84–92. ISBN 80-86227-00-6.
- VESELÍK, Karel. Litomyšlská tiskárna v první polovině 19. století. *Zprávy z muzeí od Trstenické stezky*, 1948, roč. 4, s. 24–34.
- VESELÝ, Adolf. *Viktor K. Jeřábek. Člověk a dílo*. Brno: Moravské kolo spisovatelů, 1926.
- VÍTEK, Miloslav. Historická papírna v německém (Havlíčkově) Brodu. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 2, s. 58. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Historická papírna v Žamberku. *Papír a celulóza*, 2014, roč. 69, č. 5, s. 156. ISSN 0031-1421.

- VÍTEK, Miloslav. Historická papírna ve Žďáru nad Sázavou. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 3, s. 92. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Historické papírny v Dolním Maršově. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 2, s. 50–51. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Historické papírny v Hostinném. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 9, s. 264–265. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírna v Bohuslavicích nad Úpou. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 6, s. 183. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírna v Klášterské Lhotě. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 1, s. 17. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírna v Podolí u Ledče. *Papír a celulóza*, 2012, roč. 67, č. 1, s. 18–19. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírna ve Smrčné. *Papír a celulóza*, 2012, roč. 67, č. 5, s. 154. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírna v Trutnově. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 7–8, s. 220. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírny v Mladých Bukách. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 4, s. 121. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírny ve Svobodě nad Úpou. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 5, s. 152. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Papírny ve Vrchlabí. *Papír a celulóza*, 2011, roč. 66, č. 6, s. 182–183. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Slámovina a slámová buničina. *Papír a celulóza*, 2007, roč. 62, č. 2, s. 64. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická papírna v Žaclěři. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 4–5, s. 153. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická ruční papírna v Ronově. *Papír a celulóza*, 2010, roč. 65, č. 6, s. 176–177. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklá historická ruční papírna v Třebíči. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 3–4, s. 98. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna pod Rokštejnem. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 10, s. 312. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Bezděčíně (Batelově). *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 9, s. 276. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Dobré Vodě. *Papír a celulóza*, 2009, roč. 64, č. 1, s. 20. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna v Tasově. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 11–12, s. 360. ISSN 0031-1421.
- VÍTEK, Miloslav. Zaniklé papírny na Jihlavsku. Papírna ve Starých Horách. *Papír a celulóza*, 2008, roč. 63, č. 7–8, s. 234–235. ISSN 0031-1421.
- VOBR, Jaroslav. *Jihlavské tisky českých kramářských písní*. Praha, 1970. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Fakulta sociálních věd a publicistiky. Katedra knihovnictví. Vedoucí práce František HORÁK.

- VOBR, Jaroslav. Knihtisk v Jihlavě do roku 1873. In: BĚHALOVÁ, Štěpánka, ed. *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrasovy tiskárny*. Jindřichův Hradec: Okresní muzeum v Jindřichově Hradci, 1998, s. 121–123. ISBN 80-86227-00-6.
- VOBR, Jaroslav. *Soupis knížek lidového čtení z fondů Univerzitní knihovny v Brně*. Brno: Universitní knihovna, 1973.
- VOIT, Petr. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*. II, Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-200-2752-8.
- VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Nakladatelství Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2008. ISBN 978-80-7277-390-9.
- VOIT, Petr. Udrzet pravý okraj stránkové sazby (od literární historie k samostudiu). *Česká literatura*, 2011, roč. 59, č. 2, s. 242–260. ISSN 0009-0468.
- VOLKOVÉ, bratři. *Dřevoryty z poutních písní*. Chrudim: Vlastivědné muzeum pro východní Čechy v Chrudimi, 1948.
- VOKOLEK, Vlastimil. *Lidové dřevoryty kramářských písní. Prospekt k výstavě ve státním zámku a klášteře Kuksu, září–říjen 1966*. Bez místa tisku [Kuks, 1966].
- VORLOVÁ, Zdenka. Příspěvek k dějinám olomouckého knihtisku v letech 1718–1758. (Městská tiskárna v Olomouci a činnost tiskaře Františka Antonína Hirnla). *Knihovna. Vědecko-teoretický sborník* 1962, č. 4. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, s. 79–135. ISSN 0139-5335.
- VYKYDAL, Miroslav. Soupis papírenských mlýnů v Čechách. *Sborník Národního muzea v Praze. Řada – Historie*, 1968, roč. XXII, č. 4, s. 207–227. ISSN 0036-5335.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Wege zum Neutschechischen: Studien zur Geschichte der tschechischen Schriftsprache*. Hamburg: Dr. Kovač, 2013. ISBN 978-3-8300-6195-3.
- WÖGERBAUER Michael et al. *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015. ISBN 978-80-200-2491-6.
- VYTLAČILOVÁ, Veronika. Proměny písně o sv. Vojtěchovi z hlediska pravopisného. *Naše řeč*, 2019, roč. 102, č. 5, s. 295–305. ISSN 0027-8203.
- WOLNY, Gregor. *Die Markgrafschaft Mähren. Topographisch, statistisch und historisch geschildert*. VI. Band. *Iglauer Kreis und mährische Enklavuren*. Brünn: Selbstverlag des Verfassers, 1842.
- ZUMAN, František. *České filigrány XVIII. století*. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění, 1932.
- ZUMAN, František. *České filigrány z první polovice XIX. století*. V Praze: Nákladem České akademie věd a umění, 1934.
- ZUMAN, František. Hadry – surovina papírnická. Studie k dějinám papírnictví. *Sborník Masarykovy akademie práce*, 1931, roč. V, č. 28/2, s. 76–98.
- ZUMAN, František. *Knížka o papíru*. Praha: Nákladem Společnosti přátel starožitností, 1947.
- ZUMAN, František. Papírny na panství litomyšlském. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 1927, roč. 35, s. 150–160. ISSN 1210-9258.

- ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 17. století. *Český časopis historický*, 1921, roč. XXVII, s. 162–170. ISSN 0862-4356.
- ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 18. století. *Český časopis historický*, 1931, roč. XXXVII, č. 1, s. 79–90 a 293–309. ISSN 0862-4356.
- ZUMAN, František. Přehled papíren v Čechách v 1. polovici 19. století. *Časopis Národního musea*, 1934, roč. CVIII, s. 26–224. ISSN 0366-5275.
- ZUMAN, František, VYKYDAL, Miroslav, KORDA, Josef, eds. *Papír: historie řemesla a výrobní techniky*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury, 1983–1985.
- ZUMAN, František. *Výrobní technika papíru a její vývoj*. Praha: Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce v Praze, 1947.

Elektronické zdroje

- Augustova tiskárna Litomyšl – Historie a budoucnost. [online]. [cit. 11. 02. 2022.] Dostupné z: <https://www.augustovatiskarna.cz/o-augustove-tiskarne/historie-a-budoucnost.html>
- CNB – Základní vyhledávání. [online]. 2014, [cit. 2. 6. 2022]. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz>.
- EGAN, Gerald. Black Letter and the Broadside Ballad. In: English Broadside Ballad Archive [online]. Santa Barbara: University of California at Santa Barbara, Department of English, 2007 [cit. 2022-09-05]. Dostupné z: <https://ebba.english.ucsb.edu/page/black-letter>
- Charakteristika Sbírky Regionálního muzea v Litomyšli – Sbírky RML ONLINE. *Sbírky RML ONLINE* [online]. Litomyšl: Regionální muzeum v Litomyšli, 2008 [cit. 2022-09-03]. Dostupné z: <http://sbirky.rml.cz/historicke-sbirky.php?text=%C5%A1to%C4%8Dek&akce=katalog&filtr=global>
- KPS – Databáze Knihopis. [online]. 2014, [cit. 2. 6. 2022]. Dostupné z: <https://aleph.nkp.cz>.

Kramářské písňové tisky
Kapitoly k materiálovým aspektům

Vydala Moravská zemská knihovna v Brně,
Kounicova 65a, 601 87 Brno, v roce 2022

Editor Jiří Dufka

Autoři studií Martin Březina, Martin Drozda, Jiří Dufka, Pavel Kosek,

Romana Macháčková, Jitka Machová, Jindra Pavelková

Technická redakce Eva Čechová

Jazyková korektura Jitka Horáková

Grafické zpracování a sazba Karol Lament, Alena Gratiarová

Překlad *Resume* Petr Ondráček

Tisk a vazba Inpress, a.s., Žerotínova 554, České Budějovice

Vydání první

www.mzk.cz

ISBN 978-80-7051-328-6

